

**TANZİMAT DÖNEMİNDE (1839-1876) KADIN
YAŞAMINDAKİ MODERNLEŞME**

Figen AYDINGÖR

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Yakınçağ Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Cahit Yalçın BİLİM**

**Eskişehir
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ağustos 2006**

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ
TANZİMAT DÖNEMİNDE (1839–1876) KADIN YAŞAMINDAKİ
MODERNLEŞME

Figen AYDINGÖR

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ağustos, 2006

Danışman: Prof. Dr. Cahit Yalçın BİLİM

Tanzimat Dönemi ile birlikte başlayan modernleşme hareketiyle Türk Kadını gerek toplumsal gerekse siyasal ve düşünsel alanda ciddi atılımlar yapmıştır. Tarihsel akış içerisinde Orta Asya'da özgür olarak yaşayan Türk Kadını İslamiyet'in Türk Devletlerinin yaşantısına girmesiyle sınırlı haklar ile ikinci plana itilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarındaki kadının erkeği ile birlikteliği, zamanla koyu bir İslam etkisiyle sona ermiştir. Kadın her alanda haklarını yitirmiş, erkek egemen bir toplumda ev içinde yaşamaya başlamıştır. Eğitim olanaklarından yoksun, sokağa çıkmasından giydiği kıyafetin rengine kadar kurallara uymak zorunda kalmıştır.

Tanzimat Dönemi ise, Osmanlı Kadınlarının uyanma aracı olmuştur. Eğitim alanında yapılan yeniliklerle hayatın içine giren kadın, toplum hayatının düzenlenmesinde kültürlü anne ve eş olarak yer almıştır.

Miras hukuku alanında yapılan düzenlemelerle de mirastan eşit hak alabilme hakkını elde etmişlerdir. Ayrıca çıkarılan kanunlarla evliliklerde yaşanan zorluklar aile izni, vergi, lüks harcamaların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Günlük yaşamlarına fazla karışılmayan Tanzimat Kadını rahatlamış, Avrupa modasını yakından takip etmiş, modern Türk Kadını olma yolunda önemli adımlar atılmıştır.

Edebiyat alanında ise birçok ünlü edebiyatçı kadın toplumsal konumunu, haklar elde etmesini eserlerinde işlerken Fatma Aliye Hanım, Şair Nigar Hanım vb. isimler Türk Edebiyatımıza kazandırılmıştır.

Tanzimat Dönemindeki bütün bu gelişmeler Türk Kadınına yepyeni bir çehre kazandırmıştır. Batıda da Fransa, İngiltere, Amerika üçgeni kadınların haklarını elde etmek için mücadele alanı olmuştur.

Tanzimat Döneminde kadınların yaşamlarını değiştirecek bu küçük yenilikler büyük değişimlerin başlangıcını oluşturmuş, günümüz modern Türk Kadınının dönüm noktasını oluşturmuştur.

ABSTRACT

Turkish women with the movement of contemporize during the Period of the Ottoman Reformation Changed their conservative style in political, social and ideational conditions. Turkish women, which were free in the history of the Middle Asia, became the second one in social life with Islam.

Women and men were together in the establishment of the Ottoman Empire but these conditions were changed with Islam and women lost their many rights, and began to live between their houses borders under the punishment of the men. They had to follow the rules from the colour of the dress to going out, without education.

The Ottoman Reformation caused their developments with the renovations in the education conditions, froth of all women began to work, and became more educated mothers and wives in social life.

Arrangements with law of heritage, they had same rights with men; difficulties, family permission, taxes and luxury payments were all controlled by these arrangements women of the ottoman Renovation were relived and followed European Fashion and had big steps in the way of being modern Turkish women.

In Literature many famous authors mentioned these developments in their books and we gained Fatma Aliye Poet Nigar ... etc.

Turkish women gained many qualities by all these developments in the Period of the Ottoman Renovation. In the western world France, UK and USA is becomes a triangle for women's fight for their rights.

These little renovations caused big ones, and Today's Turkish Women and so became a critical point for them.

JURİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Figen Aydınğör'ün **Tanzimat Döneminde (1839-1876) Kadın Yaşamındaki Modernleşme** başlıklı tezi/...../2006 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, **Tarih** Anabilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Adı Soyadı

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof. Dr. Cahit Yalçın BİLİM

Üye :

Üye :

Prof. Dr. Nurhan AYDIN

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Kadın toplumların devamını sağlayandır. İlerlemeyi ve gelişmeyi birey olarak, anne ve eş olarak da yönlendirici bir kişiliktir. Türkiye de kadınlar, dünyadaki kadınlarla hemen hemen aynı haklara sahiptirler, çağdaş yaşamın içindedirler. Ancak bugünlere kolay gelmemişlerdir. Binlerce yıl erkeklerle eşit tutulan Türk Kadını, sosyal ve ekonomik hayatta değişen koşullarla beraber saygın konumunu yitirmiştir. Osmanlı Devleti'nin batıyı örnek aldığı bir dönemde Tanzimat Döneminde ise kayıplarını gidermeye çalışmıştır. Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti için çağdaşlaşmak için her alanda değişimlerin olduğu bir dönemdir. Osmanlı Kadını da bu değişimden etkilenmiş midir? Kadınlar için ne gibi yenilikler yapılmıştır? Eğitim alanında açılan kız okullarının özellikleri, toplumda yaratmış olduğu etkileri nedir? Hukuki olarak kadınlara nasıl haklar verilmiştir? Bu dönemde kadınlar günlük yaşamlarını nasıl değerlendirirler? Dönemin edebiyatçıları kadın sorununu nasıl ele alırlar? Ünlü kadınlar kimlerdir? Edebiyatımızda ve tarihimizde Fatma Aliye, şair Nigar Hanım gibi isimlerin önemi nedir? Bu dönemdeki bu yenilikler kalıcı mıdır? Batıdaki Kadın hareketi Tanzimat Kadını'nı nasıl etkilemiştir? vb. soruların cevapları çalışmada genel olarak değerlendirilmek istenmiştir.

Beni böyle bir çalışma yapmaya yönlendiren Sayın Hocam Prof. Dr. Cahit Yalçın Bilim'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Çalışmalar sırasında gerekli yardımları esirgemeyen bölümümüzdeki diğer hocalarımıza, eşime, bir yaşındaki kızıma ve aileme teşekkür ederim.

Figen AYDINGÖR

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
JURİ VE ENSTİTÜ ONAYI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZGEÇMİŞ	vi
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT ÖNCESİ TÜRK KADINININ KONUMUNA GENEL BAKIŞ

	4
1. SARAY VE SARAY ÇEVRESİNDEKİ KADIN	8
2. TOPLUMDA KADIN	11
3. TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEMDE AVRUPA'DA KADIN'IN KONUMU	15

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRK KADINININ SOSYAL YAPISI

	20
1. MİRAS HAKLARI	20
2. KÖLELİĞİN KALDIRILMASI	23
3. EVLİLİK KURUMU	26
4. GÜNLÜK YAŞAMDA KADIN	33
5. KADINLARIN GİYSİLERİ	50
6. ÇALIŞMA YAŞAMINDA KADIN	55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRK KADINLARININ
KÜLTÜREL YAPISI

	59
1. İLKÖĞRETİM OKULLARI	
(SIBYAN MEKTEPLERİ)	61
2. ORTA ÖĞRETİM OKULLARI (RÜŞTİYELER)	63
3. MESLEKİ EĞİTİM OKULLARI	66
3.1. Ebe Mektebi	66
3.2. Kız Sanayi Mektebi	66
3.3. Kız Öğretmen Okulu: Darülmûallimat	68
4. EDEBİYAT ESERLERİNDE KADIN	72
5. EDEBİYATÇI KADINLAR	81
5.1. Zafer Hanım	81
5.2. Fatma Aliye Hanım	84
5.3. Şair Fitnat Hanım	96
5.4. Şair Leylâ Hanım (Saz)	98
5.5. Şair Nigar Hanım	100
6. BASIN YAYIN YAŞAMINDA KADIN	112

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TANZİMAT DÖNEMİNDE AVRUPADA
KADIN'IN KONUMU

117

BEŞİNCİ BÖLÜM
TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRK KADINININ
TOPLUMDA KAZANDIĞI STATÜ

	123
SONUÇ	130
EKLER	133
KAYNAKÇA	159

GİRİŞ

Günümüz çağdaş Türk kadını hak ve özgürlüklerini elde etmek için uzun ve zorluklarla dolu tarihsel bir süreç yaşamıştır. Türk kadını sosyal, kültürel ve siyasal alanda yer alma savaşını ise Cumhuriyet Döneminde kazanmıştır. Tanzimat Döneminden (1839–1876) itibaren bu oluşumun adımlarını atan Osmanlı kadını çağdaşlaşma yolunda yavaş ama köklü değişiklikler yaparak yürümüştür.

Bu araştırmada; kafes arkasında yaşayan, toplumdan dışlanan Osmanlı kadınının Tanzimat Dönemindeki gelişmelerle yeniden sosyal yaşama katılımının, aşamaları incelenecektir. Tanzimat Dönemi, kadınların toplumda "ikinci sınıf birey" bakış açısından kurtulmak adına, toplumda var olma mücadelesinin "giriş" bölümünü oluşturmaktadır. Bu araştırmadaki amaç Osmanlı kadınının eşit, özgür ve hak sahibi bireyler olmaları için, Tanzimat Döneminde yapılan değişimleri genel olarak gözler önüne serebilmektir.

Araştırma Tanzimat Dönemini oluşturan 1839–1876 yılları arasında kadın alanında yapılan yenilikleri içerecek şekilde sınırlandırılmıştır. Bu konuda kadınlarla ilgili çıkan kitap, makale ve araştırmalardan mümkün olduğu kadar yararlanılmaya çalışılmıştır. Özellikle Tanzimat Döneminde kadınlar hakkında çıkan tek gazete olma özelliğini taşıyan Terakki-i Muhadderât Gazetesinin konuyla ilgili bölümleri alınıp, tarafımızca transkripsiyonu yapıp, araştırmada yer alması sağlanmıştır.

Tanzimat Dönemi, Batıya açılan Türkiye'nin, kadının toplumdaki statüsünü tartışmaya başlamıştır ve kadın haklarını gündeme getirmiştir.

Çalışmada I. Bölümde, Türklerin tarih sahnesine çıkışından, İslamiyet'i kabul edip, Anadolu'ya gelişleri ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat Dönemine kadar olan dönem içerisinde kadının konumundan bahsedilmiştir. Orta Asya'da kurulan Türk Devletlerinde kadının özgür olduğu, siyasal, ekonomik, kültürel konularda kararların alınmasında etkili oldukları belirtilmiştir. İslamiyet'in kabulü ile sınırlı haklarla ikinci sınıf uygulamalarla karşılaşan Türk kadınının çok eşlilik, örtünme, şer-i hukuk kuralları ile kısıtlandığı söylenmiştir. Osmanlı Devletinin kuruluş yıllarında eski geleneklerin devam ettiği ancak Bizans ve Arap Kültürlerinin

etkisi ile koyu İslami kurallar ve çıkarılan padişah fermanları ile kadınların yaşamlarının nasıl değiştiği değerlendirilmiştir. Batı'da da kadınların durumunun farklı olmadığı, Hıristiyan inançlarının ve zaman zaman da kadının üretimde oynadığı rolün toplumdaki konumunu belirlediğine değinilmiştir.

II. Bölümde, Tanzimat Döneminde hukuk alanında çıkarılan arazi kanunnamesinin kadınlara mirastan yararlanma hakkını verdiği, cariyeliğin kaldırılarak kadınların bir mal gibi alınıp satılmasına karşı çıktığı, evliliklerde karşılaşılan zorlukların giderilmesi için çıkarılan kanunlara değinilmiştir. Kadının sosyal yaşamdaki faaliyetleri, giyim-kuşamları, eğlenceleri, çalışma hayatında nasıl yer aldıkları vb. konular üzerinde durulmuştur.

III. Bölümde ise, Tanzimat Dönemi ile birlikte "eğitimli kadın" yetiştirmek için eğitim alanında açılan kız ilköğretim, ortaöğretim, meslek okulları hakkında bilgi verilmiştir. Darülmüâllimat ve Kız Sanayi Mekteplerinin kadınlar için ne kadar önemli olduğu ülkede yaratmış olduğu etki belirtilmiştir. Tanzimat Dönemindeki ünlü edebiyatçıların Namık Kemal, Ahmet Mithat, Sami Paşazade Sezai'nin eserlerinde kadının toplumdaki yeri ve önemi üzerinde nasıl durdukları değerlendirilmiştir. Ayrıca Tanzimat Döneminde aldıkları eğitimle yetişen ilk kadın edebiyatçılarımızdan Fatma Aliye, şair Nigar Hanım gibi önemli isimler ve eserleri ve tarihimizdeki etkileri belirtilmiştir. Bu gelişmelerin basın yayın yaşamında nasıl yer aldığı üzerinde durulmuştur.

IV. Bölümde, Avrupa'daki kadın hareketinden bahsedilmiştir. Rönesans, Reform, Sanayi inkılâbının yarattığı değişimlerin batıdaki kadınların konumunu nasıl değiştirdiğine değinilmiştir. Fransa, İngiltere, Amerika, Almanya gibi devletlerdeki kadınların mücadelesinin Osmanlı kadınlarını nasıl etkilediği belirtilmiştir.

V. Bölümde, Tanzimat Döneminde gerçekleşen modernleşme akımının Türk kadınının sosyal, kültürel yaşamındaki etkilerinden bahsedilmiştir.

Osmanlı Devletinde Tanzimat Döneminde yapılan yenilikler her yönden bu toplumu etkilediği gibi, kadınların yaşamının değişmesi içinde bir dönüm noktası olmuştur.

Tanzimat Dönemi Türk kadınının haklarını arama mücadelesinin başlangıcı olmuştur. Yaşanılan dönem içinde çok fazla ses getirmese de daha sonraki dönemler

de etkilerini göstermiş, sağlam temeller üzerinde hızla gelişerek, günümüz seçkin başarılı çağdaş Türk kadın modelinin oluşmasını sağlamıştır.

Toplumsal, hukuksal, siyasal alanda yapılan değişiklikler küçük çapta olsa da bugün Türkiye'de kadınlar kanun önünde diğer ülkelerdeki kadınlarla aynı haklara sahiptirler. Ancak uygulamalarda birçok aksaklıklarla karşılaşmaktadırlar. Bütün bunları aşmak için Türk kadını tarihine bakmalı ne kadar güçlü olduğunu görüp ilerideki çalışmalarını da buna göre yönlendirmelidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT ÖNCESİ TÜRK KADINI'NIN KONUMUNA GENEL BAKIŞ

Tarih boyunca Türk kadını, toplumsal yaşam ve ailede haklar ve eşitlikler açısından oldukça önemli bir konuma sahiptir. Sözcük olarak da IV. Yy.dan itibaren Türk kaynaklarında xatun, xatın, katun, katın, kadın gibi şekillerde yer almıştır. Bazı bilim adamlarınca da sözcüğün, Sogodçadan geldiği ve öz Türkçe olduğu kabul edilmiştir.¹

VII. yy.da yazılan Orhun Kitabeleri'nde de Türk kadınından övgüyle bahsedilerek, Oğuz Prenslерinin sosyo-politik faaliyetleri anlatılmıştır.² Eski Türklerde Türk kadınının durumu çağdaşlarına göre de oldukça iyidir.³ Çünkü kız çocuğun dünyaya gelişi Arap, Moğol, Hint ve Roma gibi devletlerde utanç ve üzüntü yaratırken Eski Türklerde sevinç kaynağı olmuştur.⁴ İlk Türk Devletlerinde dinsel inanışların, Gök Tanrı, Şamanizm ve Taoizm'in etkisiyle kadın ve erkek hukukça da eşit sayılmıştır.⁵ Şölenlerde, kurultaylarda, tapınma ve törenlerde, savaş ve barış kurultayları'nda Hakan'ın yanında Hatun da yer almıştır. Alınan kararlar ortaktır, kararın kabul edilmesi için, "Hakan ve Hatun buyuruyor ki" sözü geçmedikçe itaat edilmemiştir.⁶

Orta Asya Türk Ailesinde tek eşlilik (monogami) esastır. Bu konuda Rasonyi "Türklerin tek kadınla yaşadıklarına dair kesin delillerin Uygur efsanelerinde kanıt olarak bulunduğunu" belirtmiştir.⁷

¹ Hüseyin Kılıç, "Kadın Sözcüğünün Kökeni", **Tarih ve Toplum**, S.40, (Nisan 1987), s.6.

² Perihan Onay, **Türkiye'nin Sosyal Kalkınmasında Kadının Rolü**, (Birinci Baskı. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1969), s.6.

³ Şefika Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, (İkinci Basım. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1997), s.10.

⁴ Emel Doğramacı, "Atatürk ve Kadın Hakları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.VII/24, (Temmuz 1992), s. 443; Sıdıka Tezel, **Atatürk ve Kadın Hakları**, (Birinci Baskı. Ankara: Kadın Dernekleri Federasyonu Yayını, 1983), s.1.

⁵ Gülden Ertuğrul, "Atatürk ve Kadın Hakları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.VIII/22, (Kasım 1991), s.55.

⁶ Turhan Feyzioğlu "Atatürk ve Kadın Hakları", **Atatürkçü Düşünce**, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1992), s.882.

⁷ Orhan Türkdoğan, "Türk Ailesinin Genel Yapısı", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, C:I, (Ankara: T:C: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992), s.600.

Ziya Gökalp de “Türk ailesi pederidir, babanın aile üzerinde sadece demokratik hakkı vardır” demiştir.⁸ Tezer Taşkiran da Eski Türklerde çok eşlilik bulunmadığını, etnografik araştırmalara dayandırmıştır.⁹ Resmi eş bir tanedir. Kumaların bulunması resmi eşlerin hak ve yetkilerini engellememiştir. Fakat kumalar hiçbir zaman hatun, çocukları da hiçbir zaman hakan olamamıştır.¹⁰

Türk kadını erkeği gibi ata binmiş, ok atmış, kılıç kullanmış gerekirse savaşa katılmıştır. VIII. yy.daki Dede Korkut ve Manas Destanlarında her iki cins için de erdem olarak kahramanlık aranır. Hatta evlenecekleri adayları bile bu özelliklere sahip olmaya göre seçmişlerdir. Bamsi Beyrek, Banu Çiçek Hikayesi bunun en önemli örneğidir.¹¹ Evlilik sırasında kız tarafına “kalıng” denilen para ve mal verilmiştir. Boşanma olursa kadın suçlu ise kalıng erkeğe, erkek suçlu ise kadına kalmıştır.¹²

Kadın Türk ailesinde özgürdür, saygı görür, özel mülkiyeti vardır. Çocukların satılması ve öldürülmesi gibi olaylara rastlanmamaktadır.¹³

X. yy.da Oğuzlar arasında gezen Arap seyyahı İbni Fadlan, Türklerin zina nedir bilmediklerini, zina yapanları iki parçaya bölmek suretiyle öldürdüklerini nakletmektedir.¹⁴ Birçok yerli ve yabancı bilim adamı Türk kadını'nın eski Türklerde toplum içinde üstün değerinden, serbestliğinden ve iffetine düşkünlüğünden söz etmektedirler.

XIV. yy Kırım Altınordu sarayında yaşamış gezgin İbni Battuta da “Bu ülkede gördüğüm ve beni epeyce şaşırtan tutumlardan biri de buradaki erkeklerin kadınlara gösterdikleri aşırı saygıdır. Bu memlekette kadınlar erkeklerden daha üstün sayılırlar...”¹⁵ ifadesini kullanmıştır.

⁸ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Haz.: Mehmet Kaplan, (İkinci Baskı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), s.155-156.

⁹ Tezer Taşkiran, **Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları**, (Birinci Baskı. Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayını, 1973), s.14.

¹⁰ Kurnaz, **a.g.e.**, s.10; Ertuğrul, **a.g.m.**, s.56.

¹¹ Cevdet Kudret, **Bugünkü Türkçe İle Dede Korkut Hikayeleri**, (Altıncı Baskı. İstanbul: Varlık Yayınları, 1980), s.51-53.

¹² İber Ortaylı, “Anadolu’da XVI. yy.’da Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler”, **Başbakanlık, Aile Yazıları I**, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1990), s.279.

¹³ Abdülkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 33, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası Yayını, 1982), s. 147-168.

¹⁴ **İbni Fadlan Seyahatnamesi**, Hazırlayan: Ramazan Şeşen, (Birinci Baskı. İstanbul: Bedir Yayınları, 1975), s.31.

¹⁵ Aktaran: Mehmet Eröz, **Türk Ailesi**, (Birinci Baskı. İstanbul Devlet Kitapları, 1977), s.29.

Ünlü araştırmacı Radloff da “Altaylılarda kadın ve erkek arasındaki konuşma ve görüşme tamamen serbesttir. Genç erkekler kadın ve kızlarla konuşurken, kadın hiç bir zaman yüzünü örtmeyi düşünmez”¹⁶ demektedir.

Eski Türk kadınının bu özellikleriyle çağında ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu söyleyebiliriz.

VIII. yy.ın ortalarından itibaren Türkler önceleri tek tek sonraları topluca İslamiyet’i benimsemişlerdir.¹⁷ Türklerde İslamiyet’ten önce kadın-erkek eşit iken; İslamiyet’in kabulü ve Arap kültürünün Türk toplum yaşantısına girmesiyle bu eşitlik bozulmuştur. Türk kadınının ekonomik, siyasal, toplumsal hakları sınırlanmıştır.¹⁸ Ancak Arabistan kadınları pek çok hak elde etmiştir.¹⁹ Evlilik şartı, eşit sayısının sınırlandırılması, nafaka ödenmesi, kadınlara saygılı davranılması, ihanet halinde her iki tarafa da aynı cezayı uygulamak vb. kurallar getirilmiştir.²⁰ Bunlar Cahiliye Dönemi Arap kadınına ilerletirken, Türk kadınına geriye götürmüştür. Öyle ki Kuran-ı Kerim Nisa suresinde “Erkekler kadınlardan üstündür. Çünkü onlar kadınları malları ile geçindirirler, doyururlar, iyi kadınlar da itaatli olurlar ve Allah onların haklarını nasıl korumuşsa onlarda kocaları yanlarında olmasa da iffetlerini korurlar” denmektedir.²¹ Yine şeriat hükümleri erkeğe göre düzenlenmiştir. Kadın, kişi olarak erkeğin yarısı durumundadır. Yargıç karşısında iki kadın tanığın, bir erkek kadın tanık yerine tutulması, miras hukukunda kız çocuğun erkeğe göre yarı hisse alması,²² adaletli davranma koşuluyla dört kadınla evlilik²³ boşanmanın tek yanlı olarak erkeğe verilmesi vs. en iyi örneklerdir.²⁴

İslam dini kadınlara sınırlamalar getirmiş olsa da Türkler eski geleneklerinin etkisiyle bu kuralları yumuşatmışlardır. Nitekim ilk zamanlarda Türk kadınlarının

¹⁶ Aynı, s.32.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Erdoğan Aydın, **Nasıl Müslüman Olduk**, (Birinci Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1990).

¹⁸ Emel Doğramacı, **Türkiye’nin Kadının Dünü ve Bugünü**, (Üçüncü Baskı. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, 1997), s.5-6.

¹⁹ Erten Özgül, **Yüzyılımızda Kadın ve Kadınlarımız**, (Birinci Baskı. Ankara Türkiye Yazıları Yayınları, 1978),s.72.

²⁰ Binnaz Toprak , “Türk Kadını ve Din”, **Türk Toplumunda Kadın**, (İstanbul, 1982),s.363.

²¹ Abdülbaki Gülpınarlı, **Hz. Muhammed ve Hadisler**, (Ankara: Nil Yayınları, 1983), s.61, Aktaran: Necla Arat, **Kadın Sorunu**, (Birinci Baskı. İstanbul Say Yayınları, 1986), s.60.

²² Osman Keskinöğlü, **Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku**, (Birinci Baskı. Ankara, 1980), s.225.

²³ Nermin Abadan Unat, **Türk Toplumunda Kadın**, (İkinci Baskı. İstanbul: Araştırma Eğitim, Ekin Yayınları, 1982),s.8.

²⁴ Özgül, **a.g.e.**, s.72.

öğretmen, hatip, şair hatta asker olarak görev yaptıkları görülür.²⁵ Okuma-yazma, ticaret yapma, vakıf kurma gibi hakları da vardır.²⁶

X. ve XI. yy.'da Anadolu'ya gelen Türkler Anadolu Selçuklu Devletini kurmuşlardır. Kadınları da önemli işler başarmıştır.²⁷ Öyle ki; önemli bir vakfın kurucusu Gevher Nesibe Hatun, siyaset içinde yer alan Tuğrul Bey'in hanımı Altun Can Hatun ve Melikşah'ın hanımı Terken Hatun, teşkilat kuran Fatma Bacı Selçukluların ünlü kadınlarıdır.²⁸ Fatma Bacının kurduğu Bacıyan-ı Rum Teşkilatında kadınların siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel faaliyetlerde bulunmaları sağlanmıştır.²⁹

Fatma Bacı Ahi Teşkilatının kurucusu Ahi Evren'in eşidir. Kadınların üretimde ve sosyal hayatta organize olmasını sağlayan Bacıyan-ı Rum Teşkilatı, Ahilik Teşkilatının kadınlar ve genç kızlar koludur.³⁰ Hizmet alanları yoldan gelip geçenerlere verilen konaklama hizmeti (Fatma Bacı'nın erenlere yemek pişirdiği, hizmet ettiği söylenir)³¹, tasavvufi eğitim, örgücülük ve dokumacılık, debbağlık, askeri faaliyetlerdi.³² Anadolu Selçukluları zamanındaki Bacıyan-ı Rum, o kadının toplum hayatında ne kadar etkili ve yararlı olabileceğini kanıtlamış, Anadolu'nun İslamlaşmasında ve Türkleşmesinde etkin olmuştur.³³ Müneccime Hatun da geniş astronomi bilgisiyle, fikirleriyle tarihte yeri olan bir kadındır.

Anadolu Selçukluların da; Arapça ve Farsça etkisinin artması ile Türkçenin ana dil olarak korunması da kadınlara düşmüştür.³⁴

XIII. yy. Anadolu'ya gelen İbni Batuta eserinde “Selçukluların değişik zaman ve çevrelerde, çeşitli hukuk sistemlerinin etkisinde kaldıklarını ancak eski gelenek ve

²⁵ Tezel **a.g.e.**, s.2.

²⁶ Ercüment Kuran, “Türk Ailesinin Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi”, **Başbakanlık Araştırma Kurumu Aile Yazıları I**, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1990) s.363.

²⁷ Kurnaz, **a.g.e.**, s.12.

²⁸ Fuat Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, (Birinci Baskı. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1981), s.159.

²⁹ Mikail Bayram, “Osmanlı Döneminde Kadın” **Tercüman Kadın Ansiklopedisi**, C. I, (İstanbul, 1984), s. 501.

³⁰ Kadriye Yılmaz Koca, **Osmanlı'da Kadın ve İktisat**, (Birinci Baskı. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), s.41.

³¹ Mikail Bayram, **Bacıyan-ı Rum**, (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayını, 1987), s.52.

³² Ethem Cebecioğlu, “Bacıyan-ı Rum”, **Yeni Türkiye**, 32, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2000), s.655-658.

³³ **Aynı**, s.658.

³⁴ Onay, **a.g.e.**, s.22.

göreneklerini muhafaza ettiklerini” belirtmiştir.³⁵ Ayrıca “Türklerin kendisini, eşleri ve çocuklarıyla birlikte ağırladıklarını, kadınların bu sosyal durumunu başka Müslüman ülkelerde görmediğini de” yazmıştır.³⁶ Ünlü Selçuklu hatunlarının düşünce gelerek kaç-göç den uzak bir hayat sürmeleri bunun en güzel örneğidir.³⁷

Orta Asya’da kurulan ilk Türk Devletlerinden Osmanlı Devletinin kurulmasına kadar olan süreç içerisinde ailede ve toplumsal yaşantıda belli bir statüsü olan kadın,³⁸ İslamiyet’in getirmiş olduğu kurallar ile Arap, Bizans, Acem devletleriyle kurulan ilişkilerden etkilenmiştir. Yanlış yorumlar yapılarak erkeğin arkasında ikinci sınıf insan durumuna düşürülmüş; ekonomik, toplumsal, eğitim haklarından mahrum bırakılmış, sosyal hayatın gerisine itilmiştir.³⁹

1. SARAY VE SARAY ÇEVRESİ KADIN

Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarında kadının toplum yaşantısı içinde olduğu, ancak İstanbul’un alınmasıyla (1453) Bizans ve Arap kültürlerinin etkisiyle “harem” hayatının başladığı bilinir.⁴⁰ Nitekim dönemin Arap seyyahı İbn-i Batuta eserinde Orhan Gazi’nin eşi Nilüfer Hatun’un, bütün yabancı erkek misafirleri kabul ettiğini, onlara ikramda bulunduğunu belirtir.⁴¹

Aşık paşazade tarihinde de; “Osman Bey zamanında Eskişehir’de kurulan pazar için Bilecik kâfirlerinin kadınları dahi gelirler. Eskişehir pazarında alış veriş edip emniyet ve selamete giderler” denilir, Müslüman ve gayri Müslim kadınların devlet güvencesi altına kondukları belirtilir.⁴²

³⁵ Aynı, s.23.

³⁶ İbrahim Agah Çubukçu, “Tarihimizde Kadının Yeri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. II/5, (Mart 1986), s.441.

³⁷ Özkaya, *a.g.m.*, s.8.

³⁸ Bu söylemlere karşın Aytunç Altındal saray kadınından farklı olan halk kadınının İslamın baskılarını her açıdan yaşadığını belirtir. *a.g.e.*, s.71.

³⁹ Fezyioğlu, *a.g.m.*, s.882.

⁴⁰ Afet İnan; *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, (Dördüncü Basım. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1982), s.57; Taşkiran, *a.g.e.*, s.19.

⁴¹ John Loyd Hanson, *İbni Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, Haz.: İsmet Parmaksızoğlu, (Birinci Baskı. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1971), s.46-47.

⁴² *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Haz.: Nihal Atsız, (Birinci Baskı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970),s.16.

Kuruluş devri Konya'sını anlatan Eflaki de; kadının ev ve ailedeki görevinin yanı sıra “Konya ileri gelenlerinin kadınları toplanırlar, eğlenceler düzenlerler,…” diye bilgiler verir.⁴³

Fatih zamanında da; kadınların yüzlerini örtmedikleri yalnız başlarını örttükleri” söylenir.⁴⁴

Ancak Şirin Tekeli bu dönemi “bütün tek tanrılı dinlerin oluşum sürecinde ilerici oldukları, ezilenlerin yanında oldukları, fakat zamanla hâkim sınıfların kendi güçlerini dayattıkları bir ideoloji olan dinin; eşitsizlikleri, ezilenlerin ezikliklerini meşrulaştırıcı hale getirdiğini” belirtir. Bu durum Osmanlı Devletinde de gerçekleşir. XV. yy.’ dan itibaren teokratik bir yapıya bürünen imparatorlukta yönetici sınıfın, ulema, saray ve şeriatın, kadınları toplumun dışında tutacak şekilde yorumladıkları söylenir.⁴⁵

Nitekim XV. yy.da saray haremlik ve selamlık diye iki bölüme ayrılmış ve bu durum evlere de yansımış, kadın fikren ve bedenen dışlanmıştı.⁴⁶ Bu durum sadece hükümdarla sınırlı kalmamış zamanla saray ileri gelenleri de harem hayatını benimsemişlerdir.⁴⁷

Harem dairesinde kadınlar harem ağaları denilen hadım ağaların nezaretindedir. Yeni alınan cariyelere Müslümanlık, okuma yazma, musiki, dikiş, nakış, oyunlar vb. eğitimi yapılır. Bunlardan padişahla birlikte kalabilen kadına İkbâl, en sevgili ve çocuk sahibi olanına ise Haseki adı verilir. Böylece padişahın kadın efendi (nikâhlı) ve haseki olarak iki türlü eşi vardır.⁴⁸

Padişahların annelerine ise Valide Sultan denilmiş, sahip oldukları ayrıcalıklar sayesinde devlet işlerine de müdahale etmiş, kanunsuz işlere karışmışlardır.⁴⁹

Özellikle Kanuni Sultan Süleyman’ın karısı Hürrem Sultan soylu prensesler için kafes sistemini kurmuştur. XVI. yy. özellikle padişah anne ve eşlerinin devlet işlerine illegal müdahalede bulunmaları sonucunda “Kadınlar Saltanatı” diye

⁴³ Mehmet Neşri, **Neşri Tarihi I**, Haz.: Mehmet Altay Köymen, (Birinci Baskı. Ankara, 1983), s.79.

⁴⁴ Ahmet Refik, **Kadınlar Saltanatı**, C. I, (Birinci Baskı. Ankara, 1332), s.30.

⁴⁵ Şirin Tekeli, **Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat**, (Birinci Baskı. İstanbul: Birikim Yayınları, 1982), s.194.

⁴⁶ Günseli Özkaya; **Tarih İçinde Kadın Hakları**, (Birinci Baskı. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayını, 1985), s.13.

⁴⁷ Onay, **a.g.e.**, s.25.

⁴⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Saray Teşkilatı**, (İkinci Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1984), s.147-153.

⁴⁹ **Aynı**, s. 156.

adlandırılan bir dönem başlamıştır.⁵⁰ Kanuni Sultan Süleyman Hafsa Sultan'ın kızı Gülbahar ile nikâhlı iken Hürrem Sultanla da evlenmiş, bu iki eş arasındaki anlaşmazlıklar Hafsa Sultan'ın ölümüyle yeni bir dönem açmıştır.⁵¹ Bundan sonra Hürrem Sultan ve kızı Mihrumah Sultan, Gülbahar Hatunun oğlu Şehzade Mustafa'nın öldürülmesiyle ilgilenmiş, bir şehzade ile iki sadrazamın idamlarında da etkili olmuşlardır.⁵²

III. Murat zamanına gelindiğinde; padişahın 130 oğlan ve sayısız kızı olduğunu kadınlar saltanatının giderek güçlendiğini, anne Nurbanu Sultan ve eş Esmâ Han Sultan'ın oluşturduğu grup ile Safiye Sultan grubunun entrikaları ile sarayın yönetildiği görülmüştür.⁵³

XVI. yy.ın son valide sultanı Handan Sultan ise III. Mehmet zamanında valide Safiye Sultan'ın gölgesinde kalmıştır. XVI. yy.da I. Ahmet'le başlayıp IV. Mehmet'le sona eren dönem Valide Sultanların hâkimiyetlerinin doruk noktasına ulaştığı dönemdir. “Samur Çağı” diye adlandırılan sekiz yıllık kötülük devresinde tarihte Deli İbrahim olarak adlandırılan padişah ülkeyi, saraydaki kadınların hayal gücüne göre yönetmiştir.⁵⁴

IV. Murat zamanında padişahın küçük olmasından yararlanarak ülke yönetimini Valide Kösem Sultan'ın ele alması pek çok aksaklık yaratmış, hatta padişahların hal edilmesine karar verecek güce ulaşmıştır. IV. Mehmet zamanında Kösem Sultan ve Turhan Sultan çekişmesi kanlı sonuçlara yol açmış, Turhan Sultan'ın yalnız kalmasıyla Valide Sultanların gücü yok olmuştur.⁵⁵

⁵⁰ Doğramacı, a.g.e., s.9; ayrıntılı bilgi için bkz. Lady Mary Montagu , **Şark Mektupları**, Yay.: Ahmet Refik, (İstanbul, tarihsiz), s.11.

⁵¹ İsmail Hakkı Danişment, **Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, (Birinci Baskı. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1950), s.187.

⁵² Nejat Rıza Uçtum; “Hürrem ve Mihrimah Sultanların Polonya Kralı II. Ziggmum'a Yazdıkları Mektuplar”, **Bellekten**, C. XLIV/175, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980), s.700.

⁵³ Stanford J. Show; **Osmanlı Tarihi ve Modern Türkiye**, C.I, (Birinci Baskı. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1994), s.249.

⁵⁴ Doğramacı, a.g.e., s.10.

⁵⁵ Cavit Baysun, “Kösem Sultan”, **İslam Ansiklopedisi**, C.VI, s.915-923; Enver Behram Şapolyo, **Osmanlı Sultanları Tarihi**, (Birinci Baskı. İstanbul: Zaimler Yayınevi, 1961), s.96.

2. TOPLUMDA KADIN

Üretimin yapıldığı kırsal alanda kadın üretim sürecinin dışına hiçbir zaman çıkmamıştır.⁵⁶ Kumaşını, kilimini, çarşafını hata ev döşemesini dahi kendi yapmıştır. Köylü kadını şehirde olduğu gibi sık sıkıya örtünmemiş, tarla hayatında erkeği ile birlikte çalışan kadın peçe değil başına sardığı örtüyü yabancı köy erkeklerinden kaçmak için kullanmıştır.⁵⁷ Eğitimden kesinlikle yoksun olan kadın “Geleneksel aile yapısı içinde en önemli üyedir. Ancak statüsü üretimi ile orantılı değil, çocuk sayısına ve yaşlılığına göre yükselir.”⁵⁸ Osmanlı toplumunda çocuk doğuran çirkin kadın güzel kadından daha makbuldür.⁵⁹ İlginçtir, ülkede devletin karşılaştığı sorunlar arttıkça, kadına yönelik yasakçı ve baskıcı anlayışta artar.⁶⁰ Kadının sokağa çıkışı, nerelere gireceği yada giremeyeceği, ne giyip, giyemeyeceği pek çok kez tepeden yani hükümdar tarafından kararlaştırılır. İşte bunlardan birkaç örnek:

Kayıklar Kâhyasına Ferman 1580. “Bundan evvel de tembih edilmişti; taze avretlerin levent taifesiyle kayığa girip gezmelerine mani ol ve bu hususu bütün kayıklara tekrar tembih et.”⁶¹

“Kaymakçı dükkânlarına bazı nisa taifesi kaymak yemek bahanesiyle girip oturup namahremler cem olup hilaf-ı şer işleri vardır diye Müslümanların haber verdiklerini bildirmişsin; bu babda ihmal caiz değildir, kadınlar kaymakçı dükkânlarına gitmeyeceklerdir, gelen kadınlar dükkâna alınmayacaktır, alanları muhkem cezaya çarptırılır.”⁶²

Arabacılara ferman 1752. “Nisvan taifesinden bazıları tenezzüh ve teferrüç bahanesiyle Üsküdar, Çamlıca ve Merdiven köyüne, bazıları dahi Boğazdan Uşak’a arabalarla gidip edep ve ayayı atıp envai şenaati irtikâp ettikleri ihbar olundu. Bundan böyle kadınların arabalarla bu uzak mesirelere gitmeleri yasak edilmiştir. Yasağa

⁵⁶ Tekeli, a.g.e., s.194.

⁵⁷ Tunç Altındal, **Türkiye’de Kadın**, (Beşinci Baskı. İstanbul: Anahtar Yayınevi, 1991), s.92.

⁵⁸ İlber Ortaylı, “Osmanlı Toplumuna Aile”, **Türkiye’de Ailenin Değişimi ve Toplumbilimsel İncelemeler**, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1984), s.80.

⁵⁹ Arat, a.g.e., s.98.

⁶⁰ Zerrin Ediz, **Kadın Tarihine Bir Bakış**, (Birinci Baskı. İstanbul: Adım Yayıncılık, 1995), s.46.

⁶¹ Mediha Göbenli, “Kadın II”, **Tarih ve Toplum**, S.3, (Nisan 1984), s.32.

⁶² Aynı, s.33.

rağmen onları arabasına alıp götürerler, yakalanıp, İstanbul'dan taşraya sürüleceklerdir.”⁶³

İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadınlarıyla Yeniçeri Ağasına ve Terzicibaşıya Ferman 1791. “Kadın taifesinin sokaklarda ve pazarla iştaha çekici tavırlarla dolaşmaları öteden beri yasaktır. Kadınların İngiliz şalisinden ferace kestirmeleri evvelce şiddetle men edilmişti. Kadınlar Engücü (Ankara) şalisinden ferace kestirmeğe başladılar, fakat bu kumaşa ince ve kadınlar adeta sokağa feracesiz gibi çıkmış olduğundan o da yasak edilmişti. Aralık da bazı hayâsızların yine Engürü şalisinden ferace kestirdikleri ve giydiklerini işittik ve gördük... Bu yasağımızı dinlemeyen terzi tutulup aman verilmeyip dükkânın kapısına asılacaktır.”⁶⁴

İstanbul Kadısına buyruldu: 1775 “Ehli İslam kadınlarının başlarına yaşmak ve makrama bağlamaları ve ferace giymeleri, salt kendilerinin namahremden ve yabancıdan saklamaları iken yakın zamanlarda ölçüyü aşıp yakalarını ve başlarını eski biçimlere uymayan şekler verdikleri örtünmeyi terk ettikleri kimi zamanda büyük baş ve büyük yakalı ferace ile çarşıda, sokakta gezip dolaştıkları görülmektedir. Bundan böyle Hüseyrili ferace giyilmeye”⁶⁵

“Havas-ı refia kadısı faziletlu efendi

Nisvan tâifesi bir müddetten berû esvak (çarşılar) ve pazarda bed renk ve uzun yakalı ferâceler ve köçek başlar ile geşt-ü güzar eylediklerinden (gezip tozduklarından) bu gûna vaz'ü reftar nice zorbalığa giriftar eylediğinden men'ü tahziri bâbında mukaddemâ fermân ısdâriyle tenbih ve yesağ olunmuş idi. Mizâc-ı nisvan musrif ve sefehe (para harcamaya) mâil olduğundan memnû olmayıp, mugâyir-i emr-ü tembih bu defa yine topuklarına beraber yaka ve bed renk ferâce ve köçek başlar meiyetgâhta bipervâ gect-ü güzara başladıkları meşhut olduğuna ... imdi her mahallenin imamlarını çağırıp fimaba'd taife-i nisâ uzun yakalı bed renk ferâce ve köçek başa giymemek ve ehl-i ırz kıyafetle reftâr ve ferâceler giyüp bir arşından ziyade yaka istimâl eylememek üzere mahallât imamları ve sair iktisa edenleri tembih ve dikkat ve eğer mütenebbih

⁶³ Aym, s.34.

⁶⁴ Reşat Ekrem Koçu, **Tarihimizde Garip Vakalar**, (Birinci Baskı. İstanbul, 1958), s.63-73.

⁶⁵ Necdet Sakaoğlu, “Osmanlı Giyim Kuşamı ve Elbise-i Osmaniye”, **Tarih ve Toplum**, S.47, (Kasım 1987), s. 38.

olmazlar ise başları ve ferace yakaları kesülüp bu mukaleler her kimin dahi iyâli ise anın hakkında dahi mucib-i vehamet olacağını beyan ve tahrir eyleyesiz deyu”⁶⁶

“Naslar kadısı faziletlu efendi

Bir müddetten berû tâife-i nisvan ehl-i ırza yakışmayacak hey’et-i garîbe ve şehiyye (şehvet hissi uyandıran) ve gayet uzun yakalı ferace ile esvak pazarda geşt ü güzar edüp türlü türlü fesâda sebep ve tamam-ün-nisâ habâil-üş-şeytan (şeytan tuzakları, kadınlar) şerrine mazhar oldukları zâhir ve bu fesâdın men ü def’i hükkâm (hâkimler) zabitan üzerlerine vâcib olmağla imdi mahallât imamlarını huzuruza cem’ birle fımaba’d nisvan tâifesini o makûle elbise- şehiyye ve yakası uzun ferâce veya şahsı bed heyette gezerler ve tebdillere sipariş olunmuştur ve derhal rast geldikleri mahallerden yakasını kesip yasağı dinlemediği için beyn-en-nas rezil ve rüsvay edip te’dib olunacakları eimme-i (imamlar) mumaileyhüm marifetiyle cümleye ve gereği gibi tenbih velhasıl bundan sonra ehl-i ırz hey’ette mestûr olarak gezmelerini ve bu veçhile şedid yesağ olduğunu tenbih ve tekid eyleyesiz deyû”⁶⁷.

“Havas-ı refia kadısı faziletlu efendi

Nisâ tâifesi esvak ve pazarda edibane geşt-ü güzar eylemleri lâzimededen ve aralık aralık tenbih ve tahzîr olunur (önlenir) hâlâttan iken bir müddeten berû ve bâzı gavâil (gaileler) takribiyle bu hususa bakılmadığından bu esnada nisvan tâifesi haddini tecâvüz ile bed renk uzun yakalı ferâce ve aşırma yaşamak ve kırma yen ve etek velhâsıl ehl-i İslâmâ yakışmayan sûret ve enva’-I gûna ziyneta ile esvak ve pazarda ve mesîrelerde bî edebâne geşt ü güzar ile ibadullahı mübtelâ-yı günah ve ızzar ve nice nice fesâdı müstelzim harekâta bâis ve bâdi oldukları tahkik ve ihbar olunup ancak bu makûle etvâr-ı bedgirdârın (kötü hareketlilerin) men’ü def’i lazime-i halden olmağla imdi zîr-i hükûmetinizde olan bilcümle mahallât imamlarını huzuruza celb ile fımaba’d nisvan taifesi esvak ve pazarda ve alelhusus dühûlü takarrüp eden ramazan-ı şerif mağfiretiyle (?) uzun yakalı bed renk ferace ve sair türlü türlü ziynet ve edâ ile geşt ü güzar etmemelerini ve ederler ise mahsus tebdiller tâyini ile yaka ve başlıkları kat’ı ve kendûleri tedib olunacaklarını herkes mahallesi ahâlisine ifâde ve tefhim eylemelerini eimme-i merkumeye tenbih ve tekîde mübaderet eyleyesiz deyû”⁶⁸.

⁶⁶ **Havass-ı Refia**, (Eyüp Kadılığı) Eyüp-Sicil 345- Sahife 17 13 Şevval 1222 (14.12.1807); Aktaran: Suha Umur, “Kadınlara Buyruklar”, **Tarih ve Toplum**, C.X/58, (Ekim 1988), s.15.

⁶⁷ **Havass-ı Refia**, Secil 345-Sahife 63 12 Rebiyülevvel 1226 (6.4.1811); Aktaran: **Aynı**, s. 15.

⁶⁸ **Havass-ı Refia**, Sicil 345 - Sahife 71 3 Şevval 1226 (21.11.1811); Aktaran: **Aynı**, s. 15.

Osmanlı kadını hayatının önemli bir kısmını Osmanlı hukuku şer'i ve örfi kuralları oluşturmaktadır. Bu fermanlar kadınların hayatlarını düzenlerken şer'i hukukun kuralları da kadının toplumda ikinci sınıf konuma itilmesine neden olmuştur. Nitekim kadınlar evlendikleri zaman da kocalarının yetkisi altına giriyorlardı. Şeriat bakımından, kadın hiçbir zaman yasal bağımsızlığa kavuşmuyordu. Kadın çocuklarının vasiliğini üzerine alamıyordu. Boşanmalarda koca tek yanlı bir ayrıcalığa sahipti.⁶⁹ Osmanlı ailesindeki bu durum hukuksal ve sosyal üstünlüğü erkeğe bırakmıştı. Birden fazla kadınla evlenebilme, kız çocuğun erkek çocuğa göre mirastan yarı yarıya pay alması, mahkemelerde kadının şahitlik ifadesinin erkek şahit ifadesinden değersiz oluşu vb. kadını ikinci plana itmekteydi.⁷⁰ İlk zamanlarda evlenmelerde kızın izni yeterli iken sonraları velisinin izni gerekli görülmüş, kadına mahkeme aracılığı ile kocasından ayrılma hakkı verilmemişti.⁷¹

Evliliğin üç önemli neticesi vardı: Mehir, Nafaka, Mal Rejimi. Mehir İslam hukukuna göre kadına peşin (muaccel) veya vadeli (müeccel) olarak iki şekilde ödenebilen para, ev, arazi gibi mallardır. Mehir kadına ekonomik bir teminat olarak verilmektedir. Nafaka ise kadının bütün ihtiyaçlarının kocası tarafından karşılanması zorunluluğudur. Osmanlı hukukunda evlilikte karı koca mal ayrılığı rejimi esastır. Kadın evlendikten sonra da malları üzerinde tasarruf hakkına sahiptir.⁷² Hukuk dört kadınla evliliğe müsaade etmesine karşın, çok eşliliğe fazla rastlanmamaktadır.⁷³

Osmanlı hukukunda boşanmalar ise Talak, Muhâlaa ve Tefrik şeklindedir. Bu terimler boşanma arzusuna ve şekline göre kullanılır. Boşanmalarda erkek kadından daha çok yetkiye sahiptir. “Kadınla ilgili olmayan meselelerde dahi erkek karısının boş düşeceğine yemin ederse hiçbir şeyden haberi olmayan kadın ayrılmış addedilirdi.”⁷⁴

⁶⁹ Mehmet Akif Aydın, “Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü” **Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi**, C. II, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992), s.441.

⁷⁰ Doğramacı, **a.g.m.**, s.444.

⁷¹ Bardakoğlu, **a.g.m.**, s.613.

⁷² Cebeci, **a.g.e.**, s.120.

⁷³ Arat, **a.g.e.**, s.98.

⁷⁴ İnan, **a.g.e.**, s.54.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen sadece iyi aile çevresinde özel öğrenim görüp kendini yetiştiren Osmanlı kadınlarına sayıca az da olsa rastlamak mümkündür.⁷⁵ İlk kadın şairimiz Zeynep Hatun, Amasyalı Fahrünüsa Mihri Hatun, gazel ve kasideleri ile tanınır. Hubbi, Tuti, Ani, Fıtrat, Saffet, Leyla, Şeref gibi şairler devirlerinin ünlü kadınları idiler.⁷⁶ Esmâ İbret, Şerife Fatma gibi hattat kadınlar, Dilhayat gibi besteci kadınlara da rastlanır. XVI., XVII., XVIII. yy.da pratik kadın hekimleriyle, sarayda görev yaptıkları görülmektedir.⁷⁷

Yine Osmanlı kadınlarının toplum yararına pek çok vakıf, kütüphane, medrese, hastane, vb. yapılmasında etkin oldukları tespit edilmiştir.⁷⁸ Öyle ki Ankara Şer'iye mahkemesi sicillerinde kayıtlı vakfiyelerde 151 vakfiyenin 43'ünün kadınlara ait olduğu belirtilmektedir.⁷⁹

Kuruluştan Tanzimat dönemine kadar Osmanlı toplumunda kadın devletin ve ailenin tutsağıdır. Devletin ve erkeğin kulu yani eşitsiz ilişkilerin muhatabıdır.⁸⁰

3. TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEMDE AVRUPA'DA KADIN'IN KONUMU

İnsanlık tarihinde kadının konumu toplumdan topluma, zamandan zamana farklılık göstermektedir.⁸¹ Tarih öncesi dönemlere baktığımızda, göçebe ilkel toplumlarda kadın erkekle birlikte avlanan, bitki toplayan, tam bir eşitlik içinde ortak yaşamda yerini almıştır.⁸² Yerleşik hayata geçildiğinde ise iş bölümü ortaya çıkmış⁸³, kadın ev işleri ve tarımla uğraşırken, erkek avcılık ve hayvancılıkla uğraşmıştır. Bu dönemlerde soy zinciri anne tarafından tutulmuş, kadının toplum

⁷⁵ Burhan Göksele, **Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk**, (Birinci Baskı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1993), s.131.

⁷⁶ Taşkıran, **a.g.e.**, s.23.

⁷⁷ Göksele, **a.g.e.**, s.132. Özellikle haremde kadın hastalıklarını iyileştirirler.

⁷⁸ Özkaya, **a.g.e.**, s.16.

⁷⁹ Halit Ongan, "Ankara Şer'iye Mahkeme Sicillerinde Kayıtlı Vakfiyeler", **Vakıflar Dergisi**, S. 10, (Ankara, 1962), s.50.

⁸⁰ Arat, **a.g.e.**, s.101.

⁸¹ Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, **Dünyada ve Türkiye'de Tarih Boyunca Kadın**, (Birinci Baskı.İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1981).s.11.

⁸² **Aynı**, s.21.

⁸³ Karl Marx, Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**. Çev: Selahattin Hilav. (İstanbul: Sosyal Yayınlar,1968). s.56.

içindeki saygınlığı artmıştır.⁸⁴ Madenlerin bulunması, üretim araçlarının gelişmesi, toplumun güçsüz sayılan kadın ve yaşlılarını üretimden uzaklaştırmıştır. Artık kadın ev işleriyle, çocukların yetişmesiyle, güç gerektirmeyen el işleriyle uğraşmaya başlamıştır. Toplum içindeki saygınlığını da yavaş yavaş yitirmiştir.⁸⁵

Köleci toplum yapılarına baktığımızda; aile içi ve dışı egemenlik tümüyle erkeğindir. Kadın erkeğin altın, gümüş, köle ve cariyelerle dolu sarayında onun tam bir kölesidir.⁸⁶ Ataerkil ailede poligami (çok eşlilik) olsa da zenginler arasında yaygın olduğu (kaynağı köleliktir), halk kitlelerinde ise monogami'nin (tek eşlilik)⁸⁷ varlığı söz konusudur.

Babil'de meşhur Hamurabi kanunları kadının toplumdaki yerini belirleyen hükümler taşımaktadır. Tek evlilik esastır, ancak çok eşli evliliğe de rastlanır. Erkek, ancak namusunu korumadığı takdir de eşini boşayabilir. Kadın da eşinden haksızlık gördüğü takdirde onu terk edebilir.⁸⁸ Mülkiyet hakkı ortaktır ve aile birliği hukuki bir birimdir.⁸⁹

Hititler'de; Hitit Kraliçesi Tavananna'nın özel bir yeri olsa da Hitit kanunlarında erkekten yana hükümler görürüz. Örneğin 31. ve 33. maddelerde "... yahut bozuşurlarsa ve evi birlikte taksim ederlerse, o zaman adam çocukları alır, karı bir çocuk alır". 29. Madde de "şayet bir kız bir adama bağlı ise kendisine mubayaa bedeli verirse ve sonra peder ve valide buna itiraz ederler ve onu adamdan çıkarırlarsa, o zaman mubayaa bedelini iki defa verirler."⁹⁰

Akalar, Dorlar, İyonlar, Traklar, İlliryahılar; Grek Toplumu olduklarında Gens (Kandaş Kümeler) Hukuku'na bağlanırlar.⁹¹ Artık babalık hukuku bütün görkemiyle egemendir. Yani "kalıtın gens içinde kalması için genç kızın gens içinde

⁸⁴ Örnekler için bkz. Azra Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**. (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1972). s.145; Heredotos, **Heredot Tarihi**. Çev: Müntekim Ökmen. (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1973). s.85.

⁸⁵ Tayanç, **a.g.e.**, s.27.

⁸⁶ Hüseyin Kılıç, **Kölelikten Derebeyliğe Tarih ve Kadın**. (Birinci Baskı. Ankara: Art yayınları,1998).s.21.

⁸⁷ Marx, Engels, **a.g.e.**, s.88.

⁸⁸ Kurnaz, **Cumhuriyet Önc.**, ..., s.9.

⁸⁹ Ney Bendason, **Başlangıçtan Günümüze Kadın Hakları**. Çev: Şirin Tekeli (İletişim Yayınları, Tarihsiz).s.20.

⁹⁰ Tayanç, **a.g.e.**, s.34-35.

⁹¹ Kılıç, **a.g.e.**, s.39.

evlenmesine yalnızca izin verilmekle kalınmaz hatta bu iş kesin bir gücamlilik durumuna da getirilir.”⁹²

Eski Roma, Yunan ve Sparta gibi topluluklarda da pederşahi bir aile düzeni vardır. Fakat çok evlilik yasaktır. Bununla birlikte, kadın ticareti söz konusudur. Kadınların yönetimde herhangi bir etkinliği yoktur.⁹³

Yunan kadınının site yaşamında önemsiz bir yeri vardır.⁹⁴ Atina demokrasisi, kadınları kölelerle eşit tutar. Baba ya da vasi, bir kızını kendi istedikleri adama verebilirler. Kadın, boyun eğmek zorundadır. Koca kadını değiştirmek ya da bir başkasına vermek hakkına sahiptir. Hele kısır kadını kovmamak tanrılara karşı gelmektir.⁹⁵ Yunan evreninde kadına güvenilmez. Homeros’un İlyada ve Odysia destanlarında kadın ve tanrıçalar her fırsatta erkeklerini aldatırlar.⁹⁶

Sparta krallığı da soylu erkeklerin egemenliğindedir. Kadın evlenmek zorundadır, istemeyeceği bile düşünülemez.⁹⁷ Evlenmek istemeyen erkek “yasadışı davranmış sayılır, çırılçıplak, gençlerin beden eğitimi yaptıkları alanların dışında dolaştırılarak” cezalandırılmışlardır.⁹⁸

Roma toplumunda da aynı tablo ile karşılaşmaktadır. Kadın, medeni haklarını ya babası aracılığı ile ya da belirlenen bir vekil yoluyla kullanabilmektedir.⁹⁹ Evlilik bir egemenlikten çıkıp başka bir egemenliği kabullenmektir. Koca evlilik ile kadının tüm mal varlığının da sahibi olmaktadır.¹⁰⁰ Nitekim “Romalılar miras bırakmak için değil, mirasa konmak için evlenirler” sözü bir çok kaynakta yer almaktadır.¹⁰¹ Kadın Roma’lı bir erkekle evlenirken “Dos” denilen peşin ödenen ev giderlerine katılma

⁹² Friedrich Engels, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**. Çev: Kenan Somer. (Ankara: Sol Yayınları, 1967). s.144.

⁹³ Kurnaz, **Cumhuriyet Öncüleri**, s.9.

⁹⁴ Bendason, **a.g.e.**, s.23.

⁹⁵ Kılıç, **a.g.e.**, s.41.

⁹⁶ Bkz. Homeros, **İlyada**, Çev: Azra Erhat, A. Kadir. (İstanbul: Sander Yayınları, 1967). C.111/156; Kılıç, **a.g.e.**, s.42.

⁹⁷ Aynı, s.44

⁹⁸ Bernard Russell, **Batı Felsefe Tarihi (Antik Çağ)**. Çev: Muammer Sencer. (İstanbul: Kitap Yayınları, 1969). s.174.

⁹⁹ Paul Koschaker, **Roma Hususi Hukuku'nun Ana Hatları**. Çev: Kudret Ayıter. (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1975). s.76.

¹⁰⁰ Tayanç, **a.g.e.**, s.37-38.

¹⁰¹ August Bebel, **Kadın ve Sosyalizm**. Çev: Sabiha Zekeriya Sertel. (Ankara: Toplum yayınevi, 1980). s.41; Tayanç, **a.g.e.**, s.38.

bedeli ödemektedir. Para, mal, eşya, araç ve gereç, köle şeklinde kocaya ödenebilmektedir. Koca bu varlığı dilediği gibi kullanabilmektedir.¹⁰²

Ren, Tuna, Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır, Afrika, İspanya, Fransa, İngiltere, vb. 43 eyaleti içine almış olan¹⁰³ Roma; tarihin tanıdığı en görkemli imparatorluklardandır. Zenginliği arttıkça, kötü zevkler, sefahat, ahlaksızlık da son raddeye gelmiş, Roma serseriliğinin, serüvenciliğinin ve eğlencenin merkezi olmuştur.¹⁰⁴ Bir kadının meclise kabul edilmesi yeteneklerine göre değil, kaç kocasının olduğuna göre belirlenir olmuştur. Bu durum Roma'nın çöküşüne kadar sürmüştür.¹⁰⁵

Romanın çöküş döneminde insanlığın İsa ile tanışması neticesinde Roma hukuku Kilise hukuku ile sentezlenmiş ve yine de evli kadının aile reisi kocasıdır denmiştir. Kilise hukukuna göre kadın çocuk aldırılmaz, şarap içemez, zina yapamaz. Evlilik kutsaldır, çözülemez hayat boyu sürer, bir tek evlilik yapılır şeklinde kuralları olan kilise daima erkekler tarafından yönetilmiştir.¹⁰⁶ Hıristiyanlığa göre kadın ayıplıdır, kabahatlidir. Öyle ki Hıristiyanlık azizler ve papazlar VI. yy. da bir mason meclisinde, kadının canı var mı? yok mu? diye ciddi bir tartışma yapmışlardır.¹⁰⁷

“... zahmetini ve gebeliğini ziyadesiyle çoğaltacağım, ağrı ile evlat doğuracaksın, ve arzun kocan olacak, o da sana hakim olacak”¹⁰⁸

“Ey kadınlar, aynı suretle siz kendi kocalarınıza tabii olun.”¹⁰⁹

“Erkekler kadınlar üzerinde hâkimdirler. O sebeptendir ki Allah onlardan kimini (erkekleri) kiminden (kadından) üstün kılmıştır.”¹¹⁰

Görülüyor ki İncil, Tevrat ve Kuran-ı Kerim’de kadına yaklaşımlar temelde ortaktır. Erkek üstünlüğü söz konusudur.¹¹¹

Ortaçağa geldiğimizde Feodal Toplumlarda gerek Hıristiyanlık gerek köleci toplumdaki aktarılan, ama feodal temellere uygulanmış Roma Hukuku evlenmeyi

¹⁰² Kılıç, a.g.e., s.116.

¹⁰³ R.H. Barrow, **Romalılar**. Çev: Ender Gürol. (İstanbul: Varlık Yayınları, 1965). s.43.

¹⁰⁴ Bebel, a.g.e., s.41.

¹⁰⁵ **Aynı**, s.41.

¹⁰⁶ Bendason, a.g.e., s.30.

¹⁰⁷ Bebel, **Ön. ver.**, s.46.

¹⁰⁸ Musa'nın Birinci Kitabı, Bap3, **Kitab-ı Mukaddes Eski Yeni Ahit**, (İstanbul, 1974),s.3; Aktaran:

Tayanç, a.g.e., s.38.

¹⁰⁹ **Pavlusun Koruntuluslulara Birinci Mektubu**, Bap11, s.177; Aktaran: **Aynı**, s.39.

¹¹⁰ **Kuran-ı Hakim ve Meal-i Kerim**, Haz: Hasan Basri Çantay. (İstanbul, 1972); Aktaran: **Aynı**, s.39.

¹¹¹ **Aynı**, s.39.

özendirmiştir.¹¹² Senyörlerin artı ürünü artırmak için artı emeğe ihtiyacı vardır. Bunu da serflerin evlenmelerini düzenleyen ve izin veren kişi olarak sağlamaya çalışmışlardır.¹¹³ Üretici sınıflar arasında olan serfler ve köylülerin içinde kadın da erkek gibi üretime ve diğer sosyal faaliyetlere katılır. Ancak kadın canlı emek gücüdür, mülkiyeti yine erkeğindir.¹¹⁴

On sekiz yaşına gelen erkeklerle ondört yaşına gelen kızları evlendirmek derebeyin hakkıdır. Derebey yanında çalışanların efendisi olduğu gibi kadınlarında efendisidir. Hatta evlenecek her kızın kızılığı derebeyine aittir.¹¹⁵ Karı koca aşkına hiç değer verilmemiş, o kocaman şatolarda yaşayan ailelerde böyle bir duygu yer almamıştır.¹¹⁶

Ortaçağda uygulanan Frank yasalarının en son kaleme alınmış biçimi olan Charlemagne Yasası 72 bölümden oluşur ve kadını miras hakkından yoksun bırakır.¹¹⁷ Eğer erkek yok ise kız çocuk varis olabilmiştir.¹¹⁸

Bu düzenlemelere rağmen ortaçağda kadın bazı istisnalarla toplumsal ve kamusal yaşamda yer almıştır. Örneğin VII. Louis'den boşanan Eleonore de Guyenne, Henri Plantagenet ile evlenmiş, düşmanlarından birini öldürmüştü, oğullarını babalarına karşı ayaklandırmıştır. Oğlu aslan yürekli Richard III Haçlı Seferine çıktığında da ülkeyi yönetmekle annesini görevlendirmiştir.¹¹⁹

Marie de France şiirler, masallar, Christine de Pisan balatlar, rondolar yazmışlardır.¹²⁰

Tanzimat'tan önce batı da kadın üretimde aldığı rol ve dini inançların etkisiyle, erkeğin cennetten kovulmasına neden olduğu için hep hor görülmuş ve ikinci planda yer almıştır. Toplumsal ve hukuksal haklarından yoksun bırakılmıştır.

¹¹² Aynı, s.58.

¹¹³ Aynı, s.58.

¹¹⁴ Şirin Tekeli, **Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat**. (İstanbul: Birikim Yayınları, 1982). s.1-62.

¹¹⁵ Bebel, **a.g.e.**, s.49; Tayanç, **a.g.e.**, s.58.

¹¹⁶ Kılıç, **a.g.e.**, s.157.

¹¹⁷ Bendason, **a.g.e.**, s.30.

¹¹⁸ Aynı, s.31.

¹¹⁹ Aynı, s.31.

¹²⁰ Aynı, s.31.

İKİNCİ BÖLÜM TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRK KADINININ SOSYAL YAPISI

1. MİRAS HAKLARI

1839 Tanzimat-ı Hayriye Fermanı, 1856 Islahat Fermanı bir yandan devlet teşkilatına bazı yenilikler getirirken, diğer yandan da kişi temel haklarına ilişkin yenilikler yapılmıştır. Müslüman ve Gayrimüslim vatandaşları can, ırz, namus, mal, güvenlik ve dokunulmazlığını ilgilendiren kurallar getirmiştir.¹²¹ Tanzimat zihniyetinin gelişmesiyle oluşan dönem, siyasal olduğu kadar toplumsal anlamda da eşitsizlikten eşitliğe yönelişin milat noktasını simgeler.¹²² Bu dönemde sınırlı da olsa kadın-erkek eşitliğinin konu edildiği ilk yasalardan biri “Arazi Kanunnamesi”dir.¹²³

Osmanlı hukuk düzeninde genellikle İslam Hukukunun hakim olduğu görülür. Ancak konu, arazi olunca, örfi hukuk uygulanmıştır. Meselâ, İslam Hukukuna göre ölen babanın mirası çocuklar arasında 1/3 esasına göre dağıtılırken arazi mirası konusunda toprakların parçalanması endişesinden, kadınların araziden miras almaları engellenmiştir.¹²⁴ Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan 1567 tarihine kadar miras hukukunda, miri arazi tasarruf sahibinin arazisi, erkek evlada geçerken, bu tarihte yapılan bir değişiklikle “tapu bedeli” ile kız evlada da geçmesi kabul edilmiştir.¹²⁵ Yine 1567 kanununa göre anneden kalan toprak, erkek çocuğa tapu bedeli verilmek koşuluyla verilmiştir.¹²⁶

¹²¹ Türkân Ayrıl, **Atatürk ve Kadın Hakları**, (Ankara: Kadın Dernekleri Federasyonu ve Gönüllü Kuruluşlar Yayını, 1983),s. 58.

¹²² Mehmet Özkan Alkan, “Tanzimat’tan Sonra Kadın’ın Hukuksal Statüsü ve Devletin Sürecine Müdahalesi Üzerine “, **Toplum ve Bilim**, S. 50, (Yaz Dönem, 1990), s. 86.

¹²³ “Kanunname-i Arazi”, **Düstur**, Cild-i Evvel, 1. Tertip (İstanbul: Matbaai Amire, 1289), s. 165 – 199.

¹²⁴ Ömer Lütfü Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat, 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, **Tanzimat I**, (Birinci Baskı. Ankara:Milli Eğitim Basımevi, 1940), s. 396.

¹²⁵ Halil Cin, **Eski ve Yeni Türk Hukukunun Tanrı Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali**, (Birinci Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1979), s. 54-55.

¹²⁶ Ali Hikmet Berk, “Mir’i Arazide İntikal Kanunları”, **Adalet Dergisi**, C. XI/2, (Ankara, 1970), s. 68.

Tanzimat Döneminde miri arazilerin kadın Mirasçılara intikalinde eş-kız evlat, kız kardeş, ana ve kız torun sıralaması takip edilmiştir.

Bu 1567 Kanunu 30 Nisan 1846 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihte alınan yeni bir kararlar, kız çocuğun da erkek evlat gibi babasının arazine ivazsız yani bedel ödemededen alabilmesi hakkı sağlamıştır.¹²⁷ Ayrıca bu irade de miri toprakların tasarruf haklarının kız ve erkek çocuklar tarafından eşit olarak paylaşılması da kabul edilmiştir.¹²⁸ Bu kanunname ile bundan sonra “kız çocukları” her nevi bir intikal hakkına sahip olmak suretiyle, ellerine geçen toprakları kendi çocuklarına bedava olarak intikal ettirmek hakkını kazandılar.¹²⁹ Ayrıca; “Taife-i nisâ üzerinde olan arazi-i miriyyenin dahi babadan olduğu gibi oradan dahi oğluna kızına meccanen intikal “ etmesini mümkün kılınmıştır.¹³⁰ Miri arazilerin dışında kalan toprak mülkiyetinde ise kadınlara satın alma ve dilediği zaman başkasına satma veya hibe etme hürriyeti tanınmıştır.¹³¹ Bu yasadaki, mülkiyetin parçalanmasına yönelik miras hükümleri nedeniyle çekirdek aileye yönelik hızlanmıştır.¹³²

Osmanlı İmparatorluğunun ekonomi konusunda Tanzimat Hareketinin yaptığı etkiler ve yeniliklerden sonra, 24 Şevval 1274 / 6 Haziran 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi bu kurumu metodik bir şekilde baştan başa yeniden organize etmiştir. 132 maddeden meydana bu kanunname Osmanlı topraklarını beş madde halinde ayırmış, hukuki sınırlarını belirlemiş tasarruf, ferağ, vb. esaslarını düzenlemiştir.¹³³

Kadınlar konusunda daha önceki düzenlemeleri de içine alacak şekilde miri araziye, kız ve erkek çocuğa üzerinde oturma şartı aranmaksızın ücretsiz ve eşit olarak kullanabilme hakkı verilmiştir.¹³⁴

Kanunnamede:

¹²⁷ Cin, **Ön.ver.**, s. 58.

¹²⁸ Ercüment Kuran, “Türkiye’de Kadın Hakları’nın Gelişimi”, **Milli Kültür**, C. I/ 6 , (Haziran 1977), s. 30.

¹²⁹ Tayyib Gökbilgin, “Tanzimat Hareketi’nin Osmanlı Müesseslerine ve Teşkilatına Etkileri”, **Belleten**, C. XXXI/ 121, (Ocak 1967), s. 108.

¹³⁰ Ömer Lütfü Barkan, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, (Birinci Baskı. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), s. 323-324; Gökbilgin, **Ön.ver.**, s. 108.

¹³¹ Koca **a.g.e.**, s. 79.

¹³² Alan Duben, “Seksen Yıl Önce İstanbul’da Aile Hayatı” **Tarih ve Toplum** ,S. 50,(Şubat 1988), s. 27; Cebeci, **a.g.e.**, s. 40.

¹³³ Gökbilgin, **a.g.m.**, s. 108.

¹³⁴ **Düştur** 1279, Tertip: 1, C. I, s. 30; Berk, **a.g.m.**, s. 69; Cin, **a.g.e.**, s. 61.

“Kız Evlatların babalarından kalan topraklar üzerinde erkek kardeşler gibi veraset hakkına sahip olmaları imkanını bahşeden üçüncü fıkra, miri topraklara ait veraset hukuku sahasında adeta yeni bir devrim başlangıcı addedilebilir. Filhakika, o zamana kadar ancak erkek evlat bulunmadığı takdirde ve tapu bedeli vermek suretiyle babaların tarlası üzerinde hak iddia edebilen kız çocuklar, bundan sonra yavaş yavaş anne, kız kardeş... İlah olarak bu nevi intikal hakkına sahip olmak suretiyle ellerine geçen toprakları evlatlarına meccanen intikal ettirmek salahiyetini kazanmışlardır”¹³⁵ denilmektedir.

Kadınların mülk sahibi olabilme hakkı ve bu mülklerini tasarruf etme hürriyeti onların iktisadi hayatta iş yapabilme kabiliyetlerini geliştirmiştir. Ancak yine şehirli kadınların işlerini vekillerine havale etmeyi tercih ettikleri de görülmüştür.¹³⁶

Kırsal kesimde üretim içindeki rolü itibariyle kadın, tarlasında, bağında, bahçesinde çalışırken; şehirli kadın da mülk sahipliği, üretimin yönlendirilmesi ve işletme bilgisiyle ekonomik yaşamın içindedir. Miras hukukunun da kendisine verdiği hakları iyi kullanmıştır. Nitekim bu kanunname, Tanzimat Fermanı ve II. Meşrutiyet arasındaki dönemde kadınlara ilişkin en önemli yasal düzenleme kabul edilmektedir.¹³⁷

1867 tarihli Tevsi-i İntikal Nizamnamesi ile erkek ve kız evlatlarının hakları aynen kalmıştır.¹³⁸

1868 Mecelle aile kurumu ile ilgili konulara kayıtsız kalmıştır. Bu kanunda kadınlara ilgili herhangi köklü bir düzenlemeye gidilmemiştir.¹³⁹

1912 Emval-i Gayri Menkule yasasının da kız ve erkek çocuğa eşit miras hakkı tanınmıştır. Medeni Kanunun kabulüne kadar da bu kanun yürürlükte kalmıştır.¹⁴⁰

Böylece kadınların mirastan eşit bir şekilde yararlanmaları sağlanmıştır.¹⁴¹

¹³⁵ Barkan, **a.g.m.**, s. 360.

¹³⁶ Koca, **a.g.e.**, s. 91.

¹³⁷ Enise Arat, Firdevs Menteşe, Nüzhet Mengü, “Türk Kadınlarının Hukuki Durumu”, **Kadın Dernekleri Federasyonu ve Gönüllü Kuruluşlar Yayını**, (Ankara, 1983), s. 58; Tekeli, **a.g.e.**, s. 196.

¹³⁸ Cin, **a.g.e.**, s. 89.

¹³⁹ Aydın, **a.g.m.**, s. 445.

¹⁴⁰ Berk, **a.g.m.**, s. 281.

¹⁴¹ Altındal Arazi Kanunnamesinin aslında kadınlardan daha çok; “arazilerin sivil işletmecisi durumunda olan ilk toprak ağalarının bu yasayla arazilerine ait olduğunu tescil ettikleri için bu kişilere yararı olmuştur” demektedir. **a.g.e.**, s. 103.

Arazi kanunu ile beraber, daha evvelki zamanlarda Osmanlı kanunlarına göre evlenen kızlardan alınan “Gelinlik Vergisi” de kaldırılmıştır.¹⁴²

2. KÖLELİĞİN KALDIRILMASI

“Cariye”, Doğu’da ve Batı’da esir edilen veya para ile satın alınan kadındır ki, sahibi, bunun üzerinde mutlak tasarruf hakkına sahiptir.

İstedığı işi gördürür, yatak hizmeti yaptırır veya satabilir. Hukuk bakımından, cansız eşyadan farksızdır. Cariye alıp satmak, özel bir ticaret halindedir. Bunlar arasında buldukları konakların ve sarayların hanımlığına, Valide Sultanlığına erenler de olur.¹⁴³ Esir pazarından Valide Sultanlığa yükselenler arasında, Kösem Sultan, Nurbanu Sultan, Safiye Sultan, Hürrem Sultan, Gülnur Sultan en ünlüleri olmuştur.¹⁴⁴

Cariyeler yeteneklerine göre müzik, şiir, edebiyat, Kur’an okuma, ev idaresi gibi konularda eğitilerek yetişmişlerdir. Çünkü iyi eğitim görmüş cariye daha fazla para eden cariye demektir.¹⁴⁵

Köleler gibi cariyeler de efendileri tarafından azât edilebilir, eline bir ıtıkname verilir. Cariye alım satımlarda ise pençik denen bir verginin alındığı da bilinmektedir.¹⁴⁶

Tanzimat yıllarının ünlü gazetesi Ceride-i Havadis ilân yolu ile cariye alım-satımına aracılık yapmıştır. 1256 (1841) tarihli ilânda:

“Kabayamak (ebelik) bilen ve yeni dahi doğurmuş sütü gür olarak tâyelik (dadılık, sütninelik) için satılık bir Arap cariye olmağla üçbin kuruşa doğru verileceği sahibi tarafından haber verildiğinden isteklisi olur ise yerini gelip Ceride-i Havadis gazetesinden öğrenmesi derc olundu ”¹⁴⁷

Bir başka ilanda ise:

¹⁴² Taşkiran, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁴³ Mithat Sertoğlu, **Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, C. II, (Ankara: İletişim Yayınları, 1999), s. 54.

¹⁴⁴ Meral Altındal, **Osmanlı’da Kadın**, (Birinci Baskı. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1994), s. 29.

¹⁴⁵ Kurnaz, **Cum.Önc.,...**, s. 53.

¹⁴⁶ **Aynı.**, s.53.

¹⁴⁷ **Ceride-i Havadis**, 9 Zilkade 1256 (2 Ocak 1841), Aktaran: Mediha Göbenli, “Kadınlar II”, **Tarih ve Toplum Dergisi**. (İstanbul: İletişim Yayınları, Ocak 1984), s. 56-60.

“Alâ keman ve santur ve saz ve kafes çalgısında yegane ve rakkaslıkta pek âlâ satılık bir Arap cariye olduğu ve üçbin kuruluşa verileceği ve isteyen olur ise, Elçi Han’ındakahveci Bayburdî Osman Ağa’dan sorulması”¹⁴⁸ haber verilmiştir.

Gülhâne Hatt-ı Hümayunun ilânını takip eden yıllarda, Osmanlı Hükümeti, özellikle Avrupalı büyük devletlerin baskılarıyla karşılaşmamak için, esir ticaretini yasaklayan kararlar almıştır. Nitekim; 27 Ocak 1847’deki İrade-i Seniye İstanbul esir pazarının kapatıldığını, Afrika kıtasında esir ticaretinin yasaklandığı emredilmiştir. 1849’da sadrazam Mustafa Reşit Paşanın, Trablusgarp valisine yazdığı emirde, iç ticarete esirlerin susuzluktan ölmeleri üzerine, İslâmi kurallara göre bu ticaretin yapılmaması istenmiştir. 1853’te sadrazam Mustafa Naili Paşa da Irak Hicaz ve Bağdat’a gönderdiği emir de zenci taşıma yasağının önemle ve dikkatle uygulanmasını söylemiştir. 1857’de ise Abdülmecid esir ticaretindeki yasağa uyulması konusunda ferman yayınlamış, bu konuda ne kadar hassas olduğunu göstermeye çalışmıştır.¹⁴⁹

24 Aralık 1876 Kanun-u Esasi ile de Osmanlı Tabasının Hürriyetleri temin edilmiştir. Ancak esaretin yasaklanmasına rağmen kararlar etkili olmamıştır. Çünkü esaret Osmanlı Devletinin ana kanunu olan Şeriat’ça makbul görülen bir müessesedir. Kölenin sahibinden kaçması alacaklı ve Allah’a başkaldırma şeklinde değerlendirilmekte idi. Nitekim Osmanlıların kölelik anlayışı, Hıristiyan Batı’nınkinden çok farklı idi. Birçok batılı kaynaklarda bu durumdan bahsedilmiştir. 1843’de İstanbul’a gelen Gerard Nerval şunları söylüyor:

“Türkiye’de erkekler ve kadınlar ne evle ne de çocukla meşgul olurlar. Herkes kendi kendinedir. Çocuklar büyünce annelerin peşinden gitmez, kölelere emanet edilir. Köle diyorum ama bunlar gerçekten ailenin ferdi sayılırlar. Ağır iş göremez, tıpkı eskiden olduğu gibi sadece ev işleriyle uğraşırlar... Birkaç yıl hizmet ettikten sonra bir irad sahibi olabiliyorlar, Hıristiyan Avrupa Türklere göre utanç vericidir. Sömürgelerde köleleri pek ağır işlerde çalıştırıyordu.”¹⁵⁰

¹⁴⁸ **Ceride-i Havadis**, Ramazan 1257 (23 Ekim 1841), Aktaran: **Aym.**, s. 56-60.

¹⁴⁹ Bu konudaki bilgilerle ilgili orijinal metin ve çevirileri için bkz: Hamdi Atamer, “Zenci Ticaretinin Yasaklanması”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 3, (Aralık, 1967), s. 23-27.

¹⁵⁰ Gerard Nerval, **Muhteşem İstanbul**, Çev.: Refik Özdek,(Birinci Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayın, 1974), s. 67; Cebeci, **a.g.e.**, s. 144.

Osmanlı Devletinde köle ve cariyeler belli sosyal ihtiyacın karşılanmasına, hatta aileler de sosyal dengenin sağlanmasına yaramışlardır. Çerkez cariyeler ve Afrikalı köleler Saray-ı Hümayunun ve İstanbul ile diğer şehirlerdeki konakların esir ihtiyacını karşılamaya devam etmişlerdir.¹⁵¹ Zaten birçok tarihçiye göre cariyeliğin ve esaretin sonra ermesine padişah Abdülmecit Avrupa'ya hoş görünmek ve 1856 Paris Antlaşması hükümetlerine uymak için yapmıştır.¹⁵²

Osmanlı İmparatorluğunda cariyeliğin kaldırılması, bu işi geçim kaynağı haline getirenleri memnun etmemiş, Hicaz, Cidde ve Kafkasya'da yer yer isyanlar meydana gelmiştir.¹⁵³ Cariyelik kurumu Osmanlı Devleti, Tanzimat ve daha sonraki dönemlerde de devam edecek ancak Cumhuriyet Dönemiyle son bulacaktır. Her ne kadar kâğıt üzerinde kalan bir uygulama olsa da cariyeliğin kaldırılışı, her çeşit eşitlik hareketine ve kadın hukukuna yararı olmuş, cariyeler aracılığı ile odalık şeklinde yapılan bir çeşit çok eşliğe son verilmiştir.¹⁵⁴

İstanbul'da 1880'den sonraki evlilikler konusunda yapılan bir çalışma, bu dönemde çok eşliliğe neredeyse saray çevresiyle üst düzeydeki din görevlileri arasında rastlandığını, ama tüccar ve zanaatkârlarda görülmediğini ortaya koymuştur.¹⁵⁵

Bundan başka, çalışmanın sadece cariyelere has bir şey olmadığı, hanımların da herkes gibi çalışması gerektiği gösterilerek, kadınlar gerek aile, gerek toplum içinde çalışmaya sevk edilmiştir.¹⁵⁶

Tanzimat Döneminin Terâkki-i Muhadderat Gazetesi de cariyelik kanununa değinmiş:

“Ne erkekler kadına hizmetkâr ve ne de kadınlar erkeklere cariye olmak için yaratılmamıştır. El ayak göz ve akıl gibi vesaire bizim erkeklerden ne farkımız vardır. Bizde insan değimliyiz. Yalnız cinsimizin ayrı oluşumu bu halde kalmamıza intah olmuştur. Bunu Hiçbir aklîselim kabul etmez. Eğer böyle olmak lüzum gerekse idi,

¹⁵¹ Kuran, **a.g.m.**, s. 30.

¹⁵² Ahmet Hamdi Tanpınar, **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, (İstanbul,1976), s. 138; Kurnaz, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁵³ Cevdet Paşa, **Tezakir**, C. II, Haz.: Cavit Baysun, İkinci Basım (İkinci Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), s. 102; Tanpınar, **a.g.e.**, s.138.

¹⁵⁴ Taşkıran, **a.g.e.**, s. 26.

¹⁵⁵ Cem Behar, Alan Duben, **İstanbul Households, Marriage, Family and Fertility (1880-1940)**, (Cambridge: Cambridge University Pres, 1991); Aktaran: Surayıya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, Çev.: Elif Kılıç, (Birinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), s. 118.

¹⁵⁶ Taşkıran, **a.g.e.**, s. 27.

Avrupa Taifesi nisamı dâhil (kadınları)da bizim halimizde benzerdi. Bilgiden mahrum kalmamıza meşru örtünmemiz sebep gösteriliyorsa ona da taşrada bulunan hemcinslerimizi göstermekle yetinirim zira onlar erkeklerine her çeşit ziraat ve fiiliyat vesair her nevi hizmette memnuniyette kusur etmeyip...”¹⁵⁷ belirtilerek kadın-erkek eşitliğinin altı çizilmiştir.

3. EVLİLİK KURUMU

Cumhuriyet öncesi Osmanlı toplumu, zaman zaman sultanın örfi hukukuyla da tamamlanan İslam hukukunun, şeriatın, egemen olduğu bir toplumdur. Şeriat, kadınların erkeklere göre ikinci, aşağı konumda oldukları varsayar.¹⁵⁸

Osmanlı Devletindeki evlilik ve aileye ilişkin yasalarda özellikle boşanma ve çok eşlilik aileyi yaralayan olumsuzlardır.¹⁵⁹

Tanzimat Döneminde, İslâm hukukunun aile hayatını tanzimde eksik ve yetersiz kaldığı ileri sürülmeye ve yeni arayışlar gündeme gelmeye başlamıştır.¹⁶⁰

Terakki-i Muhadderât Gazetesine baktığımızda evlilik kurumu üzerinde de durulmuştur. En radikal değişim nikah işlemlerindeki değişiklik istediğidir. Çok açık olmasa geleneğin ve hali hazırdaki işlemlerin tenkidi olarak satırlara yansıyan bu konu, özellikle evliliklerin oluşma şartları için dile getirilmiştir. Kötü evliliklerin oluşmasında maddi şartlar ve ebeveynden zorluklar vardır ve bunlar toplumdaki geleneklere aittir. Toplumda hali hazırda bulunan evlilik kurumu ile ilgili adetler değiştirilmek istenir. Bunu toplumdaki adaletlerin hükmünden çıkarıp devletin düzenlenmesine bırakmak daha iyi olacaktır.

Gazete bu konuda hemen Avrupa ülkelerinde yapılan evlilik adetlerini referans olarak sunar.¹⁶¹ İlk olarak dile getirildiğini gördüğümüz bu fikre göre, ailenin oluşturulmasında geçerli olan dinî kuralların yerini artık Avrupalıların “lâik” evlenme usulü almalıdır. Fransa’da ki evlilikler bu bakımdan güzel bir örnektir.

¹⁵⁷ **Terakki-i Muhadderât**, 15Rebiyyülâhir 1286, Orijinal metin için s. 2, Ek: 11.

¹⁵⁸ Fatmagül Bertay, “Türkiye’de Kadın Hareketi, Tarihsel Bir Deneyim”, **Kadın Hareketinin Kurumlaşması Fırsatlar ve Rizikolar, 1-4 Kasım 1991’de Frauer Anstiftung Uluslar arası Toplantı Tutanaqları**, Çev.: Meral Akkent, (İstanbul 1994), s. 19.

¹⁵⁹ Celal Nuri İleri, **Kadınlarımız**, Aktaran: Özer Özankaya, (Birinci Baskı. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, 1993), s. 86.

¹⁶⁰ Bardakoğlu, **a.g.e.**, s. 614.

¹⁶¹ **Terakki-i Muhadderât**, 22 Rebiyyülâhir 1286, s. 1.

Okuyunca değişişik gelebilecek böyle bir konuya alıştırmak için Avrupa’daki gelişimden bahsedilir. Batı’daki de evliliklerin de önceleri Osmanlı toplumunda o günlerde olduğu gibi “umr-u dinî işler” den sayılmakta olduğundan bahsedilir. Onlarda da tıpkı o günkü Osmanlı toplumunda olduğu gibi, nikhları din adamları kıymaktadır. I. Napolyon’la değişimin başladığı dönemde, bu usln değişmiş olduğu ve evliliğin artık ”um-u medeniye” ile alakalı bir konu olduğu anlatılır. Nikhın devlet tarafından kıyılması ve bunun aynı zamanda dini bir karakterinin de olduğunu Osmanlı hanımlarına anlatmak hemen sonuca ulaştırılmayacak olsa da gazete, geleneklerine düşkün İngiltere’nin dışında o günlerin Avrupa lkelerinde yapılan genel evlilik işlemlerini de anlatmak yoluna gitmiştir. Bu satırlar hanım okuyuculardan daha çok sanki devlet idarecilerini muhatap almaktadır:

“Evlenecek adamlar divan-ı hükümete giderek azm-i teehhlde bulunduğunu hükümete mal beyan... kendinin ve madamasının isimlerini defter-i mahsusuna kayd ettirir ve bu suretle olan teehhl yine dinî ve şer’i itibar olunur idi. Bu hal bilahare (İtalya) ya ve bu aralık (Avusturya) ve (İspanya) ya dahi sirayet etmiştir ve eski adt yalnız (İngiltere) de kalmıştır.”¹⁶²

1869 yılında Batı’nın özellikle dört kadınla evlilik meselesi konusundaki yayınları zerine Terakki-i Muhadderât gazetesini Batının ; Türkistan’da yani Osmanlı topraklarında yaşayan kadın ve erkeklerin yaşantılarına dair zihinlerinde var olan fikirlerin dedikodu mahsulü yanlışlıklar olduğunu belirtmektedir. Bilmeden, anlamadan cahilane bir tavırla Osmanlı’ya yakıştırılan harem imajı için ilk giriş cümleleri şunlardır:

“Bazı Frenkler bilir bilmez ve anlar anlamaz sze karışıp, kimi Türkistan’da bir adam dört karı alır imiş bu olmaz, kimisi de Türkistan’da erkekler kadınları esir gibi kullanıyorlar imiş bu yakışmaz şeydir diyerek ve kimisi de hukuk ve hürriyet ve namahremlik ve veraset bahislerine girişerek uzun uzadıya lakırdılar payda olmakta ve gazetelere yazılmakta.”¹⁶³

Zihinlerde var olan bu yanlış fikirlerin tenkidine geçilmeden evvel İslam dininde çok eşliliğin yerinin ne olduğu belirlenmeye çalışır.

Öncelikle evliliğin ibdetle eş değerde olduğunu söylenir. Hemen sonra “ok eşlilik” in İslâm dinince “mubah” kılınma şartları anlatılır ve dört eşle evlenmenin

¹⁶² **Terakki-i Muhadderât**, 23 Rebiyylahir 1286, s. 1; Orijinal metin için bkz. Ek: 12.

¹⁶³ **Terakki-i Muhadderât**, 27. Cemiylahir 1286, s. 1; Orijinal metin için bkz. Ek: 13.

esprisinin dörde kadar sınırları genişletmek olmadığı söylenir. Batılının yanlış anladığı ya da anlamamakta ısrar ettiği, İslam'ın getirdiği sınırlayıcılıktır. Aslında İslam birden çok eşliliğin sayısını, dörde indirmekle zamanına göre çok ileri bir adım atmıştır. En fazla dört kadınla evlenmenin de gerekli şartları vardır. Gazetede yazıda çok eşlilik konusu bir daha gerçek manası ile anlatılır:

“Şurası bilinmelidir ki birden ziyadesini sayısız hesapsız almak mubah değil belki Kuran-ı Kerim’de tahdit olduğu veçhile dörde kadarı mubah dır hem de Kuran’da gösterilen aded dahi müfessirînin beyanlarına göre tenzîldir. Yani Araplar zaten daha çok kadın alırlar imiş de sonra şeriat-ı ekber had ve sınır tayin etmiştir. O da birbirinin haline hased ettirmeyerek kemâl-i adâlet ve müsavât üzere her birilerine başka idare ve iltifat edebilmeyi aklı kesenlere gönderir. Yoksa her isteyen iki, üç kadın almağa mezun değildir.”¹⁶⁴

İslâm dininin en fazla dört olarak tahdit ettiği çok kadınla evlilik konusunda, eşler arasında her türlü adaleti sağlamak esas iken özellikle, sevgi konusunda adil olunamayacağı hep bir engel gibi ortaya getirilmiştir. Bahsedilen adalet kadınların geçimlerinin sağlanması ve haklarına riayet edilmesi konularındadır. Yoksa sevgide adalet zaten olmaz. Ama ikinci evlilikler hiçbir zaman erkeklerin ilk eşlerini artık sevmedikleri manasına gelmemektedir. İşte gazetede yer alan yazı kocaların, eşlerine duyduğu sevgide âdil olmayacakları konusu şu sözlerle belirtilmiştir:

“Bundan şüphe yok fakat adalet ve müsavatın lüzumu o adamın zannı gibi muhabbette değil infak ve iaş ve hukuk ve muamelattadır. Buna çare yok fakat zahiren her gûna muamelatta bir tutulmalıdır. Şurasını da teslim etmeliyiz ki bir adamın bir eşi olduğu halde diğerini almağa kalkışmak taht-ı nikâhında olanı sevmemek demek olsun.”¹⁶⁵

Bu noktadan sonra İslam dininin Hıristiyanlık’la karşılaştırması yapılır. Katolik mezhebinde boşanmanın yasaklanmasına gönderme yapılarak İslam’ın kadın ve erkeği ilelebet bağlamadığı ve isterlerse boşanabilecekleri konusu onları evliliklerini isteyerek yaptıklarıyla ispatlanır. Erkekler eğer ilk eşlerini boşamadan birden çok evlilik yapıyorlarsa bu onların eşlerinin hepsini sevmedikleri ve vazgeçemedikleri manasında anlaşılmalıdır:

¹⁶⁴ Aynı, s. 1; Orijinal metin için bkz. Ek: 13.

¹⁶⁵ Terakki-i Muhadderât, 27. Cemiyülâhîr 1286, s. 2; Orijinal metin için bkz. Ek: 14.

“Çünkü bizde nikâh bir cebr-i daimîye müstenit değildir. İnsan istemediği kadınla mütemadiyen birlikte olmağa mecburiyet-i şeriyye yoktur ki hatta onu terk edemediğinden sevmediği için bir başkasını almağa mecbur olsun.”¹⁶⁶

Bir başka itiraz konusu İslâm peygamberinin çok eşlilik tecrübesinin yanlış değerlendirilmesidir:

“Peygamber Efendimiz (aleyhisselâm) kesret-i zevcâtın mazarratını tecrübe buyurduktan sonra tahrir olmuş değildir. Fahr-i Kainat Efendimiz zevcât-ı mutahharât’ın ekserisini Medîne-i Münevver’de almışlar idi.”¹⁶⁷

Gazetenin daha ilerdeki sayısında çok eşlilik ile ilgili bir başka yazı¹⁶⁸ daha bulunmaktadır. Bahsi geçen yazı o günlerde Fransa da yayınlanan Parati adlı gazetenin Hindistan da bir gazetede yer alan ve çok eşlilik ile ilgili iktibas ettiği bir haber üzerindedir. Bu yazıda Osmanlıların çok eşli yaşadıkları dile getirilmiştir. Terakki-i Muhaddârat yetkilileri İstanbul da yayınlan Levant Herald tarafından Patri gazetesinde iktibas edilen bu haberi fırsat bilerek zihinlerdeki yanlış imajı değiştirmek için cevap verme gereğini duymuş ve kendini bu konuda adeta görevli hissetmiştir. Terakki-i Muhaddârât bahsi geçen yazıyı hanım okuyucularına İngilizceden tercüme ederek sunduktan sonra yazıdaki bilgi ve mantık hatalarını ortaya koymaya başlar. Türkler için çizilen manzara çok karanlıktır. Avrupalılar bütün Türk erkeklerin dört karısı, çok sayıda odalıkları olduğunu, kadınların ise adeta esir gibi yaşadıklarını düşünmektedirler. Türklerin sağlıklı aile hayatlarının yok sayıldığı bu yanlış anlayışa aşağıdaki sözlerle cevaba verme lüzumunu hissetmişlerdir:

“Mezkûr Parti gazetesinin mübalağası ise Avrupa’da Osmanlı hanımlarının ahvaline dair bulunan efkâr-ı batılıya mutabıktır. Onların efkârlarına göre her Türk dört karı sahibi ve bir çok odalıklara malik ve kadınlar esir gibi olup harem ağaları ise onların âdeta zincir makamında yani hiç familya yok gibi zan olunur. Bizce bundan ziyade yanlış itikat olamaz.”¹⁶⁹

Avrupalıların hafızasındaki bu kötü tabloyu toplumun o günkü gerçek portresini çizerek yalanlamak isterler. Çok eşlilik azalmıştır. Üst-sosyal sınıfa mensup

¹⁶⁶ Aynı, s. 2; Orijinal metin için bkz. Ek: 14.

¹⁶⁷ Aynı s. 2; Orijinal metin için bkz. Ek: 14.

¹⁶⁸ Terakki-i Muhaddârât, 17 Şaban 1286, s. 2; Orijinal metin için bkz. Ek: 15.

¹⁶⁹ Aynı, s. 2; Orijinal metin için bkz. Ek: 15.

erkeklerin de sadece bir hanımları vardır. Kadınlar kendi sahip oldukları haklarını bilirler ve hiç de esir gibi değildirler. Üzerlerine bir başka kadın gelse bile haklarını cesurca korumaktadırlar. Bu toplumsal görünüş aşağıdaki cümlelerle ifade edilmektedir:

“Taaddüt-ü Zevcat azalmıştır. Şimdiki müslümanlarda iki karısı olan pek nadir bulunup ekserisinin bir karısı vardır. Gerek vükela-i fiham hazerâtının ve gerek askerî zabîtanın birer haremi olup odalıkları olan pek az bulunur. Çünkü burada dahi Avrupa’da olduğu gibi nisvân hukukunu kıskançlıkla muhafaza etmektedirler. Eski zamanlarda nasıl olduğunu bilmez hale şimdiki halde Osmanlı hanımları ortakları olduğunu işittiklerinde haklarını pekala vikaye ederler.”¹⁷⁰

Sonuç olarak gazetenin tercihi her ne kadar çok eşliliğin yanında yer almazsa da ister batılılara karşı dinî hükümleri savunmak olsun, ister kadınlara dinin hakikatlerine karşı çıkılmayacağını anlamak olsun, ilk kadın gazetesinin tavrı bellidir; çok eşliliğin İslâm’da olmadığı ispat edilemez ama uygulaması da çok keyfi değildir:

“Demek isteriz ki bu sözlerle taaddüd-ü zevcâtın şer’a muhalefeti isbat olunmaz. Fakat birden ziyade almamalıdır. Bahusus ki bu, zamaneye ve şimdiki insanlara göre bu suretten eslem bir şey yoktur... Fakat meseleyi de yanlış anlamamalıdır.”¹⁷¹

Tanzimat Dönemi’nde evlilik süreci ve yükümlülükleri konusundaki geleneklerin yarattığı sorunların giderilmesi için bir dizi yasaklayıcı düzenlemelere gidilmiştir. Bu konuda evlenmenin yarattığı toplumsal sorunlar (kız kaçırma, adam öldürme, kan davası, israf vb.), nüfus artışının sağlanması gibi amaçlar söz konusudur.¹⁷²

Tanzimat’ın evlilik hakkında ilk düzenlemesi 1269/1844 tarihli fermanıdır. Evlenememe konusunda Koca İli Meclisinden yapılan bir başvuru İstanbul’a gönderilmiştir. Bazı veli ve akrabaların kızlarını, 30 yaşına gelmeden evlendirilmeleri, genç dulların da yine evlenmelerine izin verilmediğine değinilerek “neslin teksirini” engellendiği belirtilmiştir.¹⁷³ Meclis-i Ahkâm-ı Adliye de yapılan görüşmeler sonunda bir takım kararlara verilmiştir. Bu kararlara göre; ergen kızların

¹⁷⁰ Aynı, s. 2; Orijinal metin için bkz. Ek: 15.

¹⁷¹ **Terakki-i Muhadderât**, 28. Cemiziyülevvel 1286, s. 2; Orijinal metin için bkz. Ek: 4.

¹⁷² Alkan, **a.g.m.**, s. 90.

¹⁷³ Başbakanlık Arşivi, Cevdet-i Adliye, 825-936; Aktaran: Şerafettin Turan, Tanzimat Devrinde Evlenme Meselesi”, **İş ve Düşünce Dergisi**, C. II/182, (Ekim 1956), s. 14.

ve genç dulların şer'ân bir engel yoksa velileri onaylamasa bile kadı izni ile evlenebilmeleri olanaklı kılınmıştır. Veliler kıyılan bu nikâhı bozamazlar. Kadılar da bu izin sırasında rüşvet almaya yönelmezler, yönelirlerse cezalandırılacaklardır. Ancak, taliplerin evlenecek kızla denk olması şarttır. Aksi takdirde veliler, kızlarının evlenmesi için zorlanmayacaktır.¹⁷⁴

1844 fermanının en önemli özelliklerinden biri de “başlık vs. gibi fazla tekliflerin terk edilmesine dair hükmüdür.” Kimi yörelerdeki gelenekler nedeniyle fazlaca masraf yapılması gerektiği için ertelenen evlenmeler varsa, kız babası zabitan tarafından uyarılarak bu fazla masrafın yapılması isteği terk ettirilmeye çalışacaktır. Ancak ısrar ve inat eden olursa cezalandırılacaktır.¹⁷⁵

Tanzimat Dönemi'nin evliliğin kolaylaştırılmasıyla ilgili bir başka düzenlemesi de “İzdivaç ve Tenaküh Maddesi Hakkında Tenbihâtâ Havi İlânnâmedir.” 1289/1874 Tarihli Bu ilân namede;¹⁷⁶

Giriş bölümünde evlenmenin insanın yaratılışından ve doğasından ileri geldiği, hayırlı bir emir olduğu ve İslamiyet'in de evliliği kolaylaştırılmış bir din olduğu anlatılır. Ardından, evlenmek için on dirhem gümüş yeterli iken, şer'en seksen yüz kuruş bir harcama ile evlenebildikten sonradan icad edilen gelenekler yüzünden beş on kese akçe harcanması zorunlu olmuştur, diye belirtilmektedir. Gelenekler sonucu zorlaşan evlenme şer'e, akla ve bu konudaki gerçek geleneklere de aykırıdır, üstelik “telefat ve ısrifat” yaratılmaktadır. Bu ağır koşullar nedeniyle evlenebilecek olanlar evlenememekte, evlenebilenler ise ağır bir borç yükü altına girmektedirler. Tüm bunların sonucu ise “bunca nüfusun izdivaçtan mahrumiyetiyle sülale-i milletin tedennisi” olmaktadır. Ayrıca evlilikten mahrum kalanlar kız kaçırma gibi kötü yollara saparak hapislik, öldürülme, aileler arası çatışmalar türünden sorunların doğuşuna neden olmaktadır denilmektedir.

Evlilik olayının bir düzüne sokulması gereğine işaret edilen ilannâme'de önce on madde ile nelerin yasakladığı sıralanmış, ardından da teb'a dört sınıfa ayrılarak evlenirken yapabileceği masraf ve verebilecekleri eşya ile bunların miktar ve

¹⁷⁴ Mehmet Akif Aydın “Osmanlılarda Aile Hukuku'nun Tarihi Tekamülü”, **Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi**, C. II, (Ankara T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), s. 447.

¹⁷⁵ Alkan a.g.m., s. 90.

¹⁷⁶ **Düstur**, Cild-i Evvel, I. Tertip, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289), s. 736-741; Türkçe çevirisi için Halil Berksun, “Düğün Geleneklerine Yasak”, **İdare Dergisi**, Yıl: 16,S. 174, (Haziran 1945), s. 13-24.

değerlerini ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Mehr-i muaccel miktarları her sınıf için verildikten sonra yasaklar sıralanmıştır. Bunlar arasında düğünlerde hediye verilmesi ve alınması; baklava ve helva dağıtılması; en kudretli ve varlıklarının bile düğünlerinin iki günden çok sürmesi; bunların bile düğünlerde pilav ve çorbadan başka 5-6 çeşitten fazla yemek yapması; gelinlerin geceleyin nakli ve arabadan indirilmesi sırasında kocaya eşya, akçe vaat ettirilmesi yasaklanmıştır. Bu yasaklanmalara uymayanların cezalandırılacağı da belirtilmiştir. Fukaralar her türlü masraf ve törenden muaf tutulmuşlardır. İlanamede, Osmanlı tebaası dört sınıfa ayrılırken ekonomik ve toplumsal statü esas alınmıştır. Gelin tarafından kullanılacak olan duvağın birinci sınıf için yüz kuruşluktan fazla olması, ikinci sınıf için 70–80 kuruştan ve üçüncü sınıf içinse 20-30 kuruştan fazla olmaması gerekmektedir. Bu denli ayrıntıyla sayılan diğer eşyalar ye alır.

İlanamenin sonuna doğru hazırlanmış gerekçesi de yazılmıştır: “... balada bayan olunan ahval ve muamelattan maksad-ı emr-i izdivaca ve teksir-i tenasüle men olan bir takım telafak ve ısrarafat-ı nameşruanın lağv ve ibtaliyle sülale-i milletin teksir ve tevfihi kazıyyesine müstenid(dir)...” İlanamede son olarak, evliliklerin teşvik edilmesi; 17-18 yaşından büyük bakire kızların hemen velileri, köy ya da mahalleleri marifetiyle, uygun kimselerle evlendirilmeleri emredilmektedir.

Tanzimat’tan sonra, evlenme kurumunda bir başka atılım da; 8 Şevval 1298 / 2 Eylül 1881 tarihli sicilli nüfus nizamnamesidir. Daha önceki kanunnamelerin takipçisidir denilebilir. Evlilik kayıtlarının düzenli tutulmasını emreden bu nizamnamede belediyeler dinsel makamlardan (mehekim-i şer’iye, patrikhane ...) alınan evlenme izinnamelerini onaylayacaktır.¹⁷⁷

Nikahlar, bu onaylama işlemi gerçekleşmeden, yani izinnameler belediyeye kaydettirilip özel mühür vurdurulmadan kıyılmayacaktır. Yine imam, ve ruhani reisler “talak” durumunu da bir ilm u haber ile belediyeye bildireceklerdir. Onaysız izinnamelerle nikah kıyan ve talak durumunu belediyelere bildirmeyen imam, papaz ve hahamlar ceza kanununun ilgili maddesine cezalandırılacaklardır. Evlilik için belediye yatırılacak sicil kayıt masrafı ise yalnızca beş kuruştur.¹⁷⁸

Bir taraftan evlenecek kimselerin mahkemeden izinname almaları istenirken diğer taraftan imamın eskiden beri devam eden nikah akitliği görevi tam anlamıyla

¹⁷⁷ **Düstur**, Zeyl-i Salis, I. Tertip, (Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1299), s. 2.

¹⁷⁸ **Aynı**, s. 3.

hukukileştirilmiştir. İmam bir nevi evlendirme memuru statüsünü kazanmış; evlenme ve boşanmaları nüfus idaresine bildirmekte mükellefi sayılmıştır.¹⁷⁹ Burada önemli olan nokta evliliğin dinsel-geleneksel bir süreç ve işlem olmaktan çıkmaya başlayarak, dünyevi bir anlam kazanmaya başlamış olmasıdır.

1874’de yılında sûni mezhebinin gereği olarak kimi evlenmelere de yasak getirilmiştir. Bu yasaklamada Osmanlı uyruklu birinin İran uyruklu biri ile evlenmemesi belirtilmiştir.¹⁸⁰

Terakki-i Muhadderât Gazetesinde de kadınların evlenme kurumundaki saygın yeri, ileride sağlıklı çocuklar yetiştirilmesi için kadın haklarının güvence altına alınması belirtilmiştir.

“İzdivaç ve içtimâ maddesi; Bir ihtisâs ve inkisâr ise ensâr-ı mühtelid ve müşterif (karşık) olarak hasıl olan evlâdın nesebleri bilinmez ve bu vecihle ıslâh ve terbiyeleri hiç kimse tarafından sahiplenmez belki bu fiil devam ettikçe insanların ahlâkına ifsât eden ve herkes buizdivâç fâzilesinde yalnız ihraç müzakâde vasıtâ ilerde husulüne kimse istenmez olur.”¹⁸¹

“Nikâh maddesi insana sanılan büyük bir kerâmet ve sâadet imiş öyleyse emru mesudi insan ircaa muzakata vasıta ederek suistimâl eylemi vasıl ve zamimiyeti harâb-ı alimi mevsî olan fesâd emsaba muetdi zandan vekâyâ ile bâdei ümrânı âlim olan emre tenesâlüün hakimiyetine bina kılınmış oldu. Vaziyetin aks ve hilafına olarak kadınlar iskât-ı cenin madde-i faziyesine ve erkekler mücerret nicezat münafik gelmemesinden nâşi.”¹⁸²

4. GÜNLÜK YAŞAMDA KADIN

Osmanlı İmparatorluğun’da kadın deyince Avrupalı birinin değerlendirmesine göre iki tip kadın canlandırılmaktadır. Birincisi ince peçeli, hafif oryantal ve darbuka sesini duyar duymaz göbek dansı yapmaya hazır bir “hatun” ile kapkara bir çarşaf içinde gözleri bile görülemeyen bir yaratık. Bu “hareme kadını” ve “sokaktaki kadın” görüntülerinin değerlendirmesidir. Ancak; “tahsil yapan” ya da gezi, görev ve staj gibi nedenlerle Paris, Sofya, Roma, Londra, Cenevre, Berlin vb. kentleri ziyaret etmiş,

¹⁷⁹ Halil Cin, **İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1974), s. 288.

¹⁸⁰ **Düstur**, Cild-i Ruba, 1 Tertip, : (Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1295), s. 614.

¹⁸¹ **Terakki-i Muhadderât**, 23 Rebiulâhir 1286, s. 1; Orijinal metin için bkz. Ek: 12.

¹⁸² **Aynı**, s. 2; Orijinal metin için bkz. Ek: 16.

“Avrupalı Kadın” görmüş olan asker ve sivil seçkinlerin “kendi kadınlarına Avrupalı bir görünüm” vermeye çalıştıkları da bilinmektedir.¹⁸³

Tanzimat Dönemiyle birlikte Osmanlı kadınlarının, giyim kuşamından çocuk terbiyesine, sofrada adabına ve okudukları eserlere kadar günlük yaşamlarının her alanında, eski hayat tarzlarını yavaş yavaş terk ettikleri görülür.¹⁸⁴ Özellikle saray ve çevresinde meydana gelen değişimler, çağın bir gereksimi olarak görülmektedir.¹⁸⁵

XIX. yy’da Türk kadınları konak eğitimi ve usta-çırak ilişkisi içerisinde basit eğitim gören kadınlardır. Gündelik yaşamda alt tabaka kadını mahalle sınırları dışına çıkararak, “ehl-i namus” olarak tanınan bir kadın ustanın yanında görülen eğitim vardır. Burada; ev işleri, nakış, oya, vb. gündelik hayatın pratik araçlarını kullanabilme becerisi kazanılır.¹⁸⁶

Türk kadını gündelik hayata kazandıran bir eğitim biçimi de konak eğitimidir.¹⁸⁷ Entelektüel kadın tipini yaratmıştır. Osmanlı saraylarındaki klasik harem eğitiminin, Tanzimat modernleşmesine ayak uydurmuş bir çeşidi olan bu kültürlenme biçimi, üst tabaka kadınına soyut bilgi aracılığıyla gündelik hayata kazandırmıştır.¹⁸⁸

Batı’dan gelen değişim rüzgârı, toplumsal yaşamda olumlu, olumsuz dalgalanmalara yol açmıştır. Osmanlı kadını yaşam tarzını değiştirirken Batılı tüccarların en yakın işbirlikçisi olmuştur. Avrupalı giyim kuşam, süslenme, ve mobilyalara gösterilen aşırı ilgi, aileyi geçindirmekle yükümlü olan erkeği zor durumda bırakmıştır.¹⁸⁹

Tanzimat Dönemi kadın yazarlarından Fahrûnnisa Hanım’ın “Alafranga Terbiye” adlı makalesinde, bu dönemin eleştirilen ve idealize edilen iki kadın tipini ortaya konmuştur.¹⁹⁰ Genel hatlarıyla tembel tüketici ve gezmeye düşkün “şehirli türedi

¹⁸³ Alpay Kabacalı, **Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye’nin 150 Yıllık Toplumsal Tarihi, Kesitler**, (Birinci Basım. İstanbul: Toprakbank Yayını, 1999) s.135.

¹⁸⁴ Zehra Toska, “Cumhuriyet’in Kadın ideali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar”, **75. Yılda Kadınlar ve Erkekler**, (Birinci Baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), s. 71.

¹⁸⁵ **Vakit** “Maarifin Kadınlara Lüzumu”, 26 Eylül 1875.

¹⁸⁶ Münevver Alp, “Eski İstanbul’da Ustalık” **Türk Folklor Araştırmaları**, C. VIII/170, (Eylül 1963), s. 3173.

¹⁸⁷ Konak hayatı hakkında bkz., Ekrem Işın, “19. yy’da Modernleşme ve Gündelik Hayat” **Tanzimat’dan Cumhuriyet’e Ansiklopedisi**, C.II, (Ankara: İletişim Yayınları, 1981), s. 554.

¹⁸⁸ Ekrem Işın, **İstanbul’da Gündelik Hayat**, (Birinci Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), s. 113.

¹⁸⁹ Toska, **a.g.e.**, s. 72.

¹⁹⁰ Fahrinnüsa Hanım, “Alafranga Terbiye” **Hanımlara Mahsus Malumat**, (30 Rebiyülevvel 1313, 20 Eylül 1895), s. 25-26.

kadın” (alafranga kadın) ve bunun tam zıddı, evine bağlı, iyi bir eş ve anne olan “fedakâr kadın” dile getirilmiştir.

İstanbul’un bu “alafranga kadın tipi” dönemin gazetesi Terakki-i Muhadderât tarafından da eleştirilmiştir:

“İngiltere’de basılan bir gazetenin bize dair yazmış olduğu bendde taraf-ı aliyelerinden verilen bir takım cevablar süresinde artık bize gayret vermek içinmidar nedir bilmem bayağı Hıristiyan taife-i nisası kadar tarik-i medeniyete girmiş olduğumuzdan bahs olunmuştur. Eğer bu sözünüz bizi bir teşvik ise kaidece caiz olub vatandaşını vikaye için ise halkın bildiği şeyi katim etmez olmaz O kadar gayret ve hinayet cinsiyet cehaletiyle mahlasa güzide bir derece daha ziyade bulunur. Halbuki doğrusunu söyleyelim vakt-i hali hoş olupta elbise ve kıyafetini yakına koyan takıma tarik-i medeniyet ve terbiyeye girmiş denilemez medeniyet ve terbiye ona derler ki insan okuyup yazıp bildiğini öğrenip cahilliğinden kurtulmadı ve zevcine iktiza eden muamele ve hidayet ve hanesinin ömrünün tevsiye ve idaresini ve çocuklarının terbiyesini kaide ve usulü üzerine bilip icra etmeli boş vaktini üzerinde yaşadığı dünyanın ahvalini bilmek ile geçirip anlamalı kadın kısmı resmi elbisesi tahtından olmadığından tabii olduğu şer-i şerefin veyahud arf-ı beldenin hükmünce elbise-i mesture altında bulunarak her ne kıyafette olur ise olsun çarşı ve pazarda ve şurada burada yeşt ü güzârında, sözünde sohbetinde edeb ve halim olmak lazımdır vakıa ehl-i edeb ve terbiye olduğumuzda hamd olsun şüphe yoktur. Ama bazı maslahat zınnında kapılarda memurların karşısında hiddetli hiddetli ve çarşı esnafının önünde pazarlık ederken veyahut yolda bir münasebetsiz veya kaza-i ricad vukuunda uygunsuz ve layıksız sözlerle söyleyip bağırıp çağırın yaygara koparanlar dahi vardır ki işte nasıl nazarında bunlar pek çirkin şeylerdir.”¹⁹¹

Bu eleştirilere rağmen yine aynı gazeteye gelen yazıda:

“Nazar-ı insaf ile bakılırsa erkekler iraz-ı nukseniyelerinin icrası zınnında ihtira etmiş oldukları birbirine kırıp geçirdikleri kadınlar ise onların bir anda talep ettikleri nice bin nüfusun herbiri için beş on seneler terki rahatla meşakkat çekerek bu cemiyet-i beşeriyye aza yetiştirdikleri cihetlerle erkeklerin aleme olan mazarnatlarına menfaatleri mukabele edemediğine karşı kadınların menfaati mezaretinden ziyade olduğu, kadınları kendilerinden ricası beklenen umur, hiçbir vakitte erkekler kadar husul ve tevesül göstermemişlerdir. Anadolu ve Rumeli kadınlarının evlerinde işlerini gördükten başka

¹⁹¹ Terakki-i Muhadderât, 28 Cemaziyülevvel, 1286, s. 4-5, Ek: 17.

kocularına yardım ettikleri yani vazifelerinden hariç olduğu halde çift sürüp bağ belledikleri meydanda iken bu davamı teslim etmemek güneşin vücudunu inkar etmekle beraberdir. Erkeklerin ekseriyesi hala kahvehanelerde iskambil ve tavla oynayarak boşa vakit geçiriyorlar...”

“Velhasıl bence şimdiki halde Osmanlı kadınlarının erkeklerinde aşağı bir raddete olmadığı ve memaliki mahrusa-i şahanenin her tarafında açılıcak mekteplerde tahsil-i hüner ve marifet ederek erkeklerden aşağı kalmayacaklarını gayret edeceklerini görülecektir.”¹⁹²

Bu metne bir erkek tarafından cevap verilmiştir:

“Hanımefendinin sözlü doğru değildir diyemeyiz. Ekseriniz evlerinizin işini görüyor ve veçlerinizin namusunu ve gerek usul ve kiyasını hıfz ve vikâyeye suu gayret eyliyorsunuz kadınlardan 1. derecede mağlup olan hizmet bunlardır. Binaaleyh bizdesiniz hakkını-zı inkâr etmek ve âleme karşı yalan söylemek istemiyoruz. Mektubu meskuru yazan kadınlar çalışmıyor menfaat göstermiyorlar dememiş idi. Siz neden darılıp telaş ediyorsunuz. Dikkatle mütelaa olunursa bu babda siz ziyade mübalaa etmişsiniz. Filvaka kadınların şimdiye kadar okuyub yazmadıklarının sebebi erkekler olduğu gibi tahsil-i ilimin ve marifete hala çalışmamakta ve kahvelerde ve belki daha fena yerlerde vakit geçirmekte ise de zannettiğiniz derecede âlemi cehalet kaplamış değildir. Hamd olsun solei marifei hz. padişahîden ilim ve hünerin kadri bilirmiş olduğu cihetle tahsil-i marife umum tarafından çalışılmakta ve her sınıf ahalide erbâb-ı muamelat günden güne yayılmaktadır.”¹⁹³

“Geçenlerde beyan olunduğu üzere İngilterede kadınların dahi Millet Meclisine aza intihab etmeleri erkeklerden bazıları tarafından arzı olunmakta ve bazıları tarafından red edilmekte bulunduğundan ev maddenin layıkıyla müzakere edilmesi zınnında bir cemiyet teşkil etmiş idi. Cemiyet-i mezkurede geçen gün her iki taraf efkârını beyan ettiği sırada hiç olmaz ise çoluk çocuk sahibi olmuş kadınlar için aza intihabına hak verilip müsaade olunması teklif edilerek bu hususa hazır bulunan için kimseler tarafından hemen hemen muvaffakat bulunmak üzere iken içlerinden biri şu vecihle bir nutuk irad etmiştir.

— Efendiler kadınlara da aza intihabı hakkı verilmeli deniyor siz nederseniz deyin ben doğrusu karımın acıyla intihab cemiyet-lerinde dolaşıp gezmesine razı olamam. Niçin diye sual ederseniz şunun içindir ki ben bütün gün çalışıp çabalayıp

¹⁹² **Terakki-i Muhadderât**, 15 muharrem 1286, s. 1; Orjinal metin için bkz. Ek: 18.

¹⁹³ **Aynı**, s. 2.

akşam üstü evime gittikçe besleme kapıyı açar açmaz elbette madam nerede diye soracağım oda cevap verecek ki madam 1 saat kadar oluyor intihab cemiyetine gitti. Onun üzerine kızlarım nerede diyeceğim. Bu sualime-de beslemeden onlarda 3 saat kadar vardır. Mahalle Meclisine gittiler cevabımı alacağım ve bir parça ıstirahatten sonra yemek istediğim sırada dahi beslemeden hazır yemek yoktur sözlerini işiteceğim. Demek ki kadınlara ihtihab hakkı vermek bizce dahi birtakım zahmetler çekmeyi intihaç edecektir. Hele ben isterim ki karım evden çıkmayıp elbisemin söküğüne baksın. Bunun üzerine cemiyet de hazır olanlar kahkaha ile gülüşüp ol adamı tasdik etmişler ve ekseriyeti arâ ile kadınların muntahaba karışmamalara karar vermişlerdir.”¹⁹⁴

Tanzimat Dönemi Osmanlı Toplumunda kadın eğitimi olmalıdır ancak “ahlâklı terbiyeli kadın” özelliklerini de kaybetmemelidir. Çünkü toplumun geleceği kadının güzel ahlaklı olmasına bağlıdır. İlginçtir bu konuda Avrupa da Osmanlı toplumu, Osmanlı da Avrupa toplumu örnek olarak gösterilir.

“Mamuriyet ve saâdet arzusunda bulunan Avrupahılar nisvânın tehzibü’l-ahlâk ve tahsil-i maârif ve âdab eylemelerinin kendilerince mucib refah ve saâdet hal olacağını” - bildikleri için- “tâife-i inasın cehalet ve betalette kalmasını bir vakit ti *tecviz* etmediklerinden bizim erkeklerimiz gibi kadınların cehaleti yüzünden... dışar olmakta buldukları hasardan varestedirler.”¹⁹⁵

Kadınlar için gerekli olan terbiye hep “güzel ahlak” olarak anlaşıl-sın istenmiştir. Bunun için kullanılan terim ise “hüsn-ü ahlâk”tır. Genel olarak kadının güzelliği söz konusu olduğunda hemen sözü edilen ahlakın güzelliğidir. Bu tavır belki de kadınların fiziki güzelliğe karşı olan ezeli düşkünlüklerini biraz törpülemek içindir.

Kadınlarının ahlaksızlığının erkekleri de etkileyeceği söylenmektedir.

“Terbiyesiz kaldığı halde yüzlerinden görülecek mazarrat ve zayıatın haddü pâyanı yoktur. Hatta bunlar erkeklerden ziyade şerre sebep olurlar. Vâlidelerinin elinde terbiyesiz büyümüş ve sinn-i kemâle vasıl olarak mugâyir-i adâb-ı insaniye bir takım... Hareketlerde bulunmuş erkekler bile terbiyesiz olan kadınların iğfalâtına aldanıp şerlerine uğramışlardır. Kütub-ü tevarihe müracaatla ma’lum olacağı vechile nisânın sûi hallerinden nâşi, âlemde pek çok inkılâbât ve ihtilâlât zuhura gelmiştir.”¹⁹⁶

Bu konuda Terakki-i Muhadderât Gazetesindeki görüşlerine baktığımızda:

¹⁹⁴ **Terakki-i Muhadderât**, 8 Muharrem 1287, s. 1; Orjinal metin için bkz. Ek: 19.

¹⁹⁵ **Terakki-i Muhadderât**, 15 Rebiyyülâhir 1286, No: 5, s. 1; Orjinal metin için bkz. Ek: 11.

¹⁹⁶ **Terakki-i Muhadderât**, 23 Rebiyyülevvel 1286; s. 1; Orjinal metin için bkz. Ek: 22.

“Asıl şayân-ı dikkat olan güzellik, terbiye ve hüsn-ü ahlâk iktisabına sa’y ü gayrettir. Çünkü terbiye bir hüsn ü cemaldır ki, bunun için zeval muhaldir.”¹⁹⁷

Fiziki güzellik ve ahlaki güzellik arasında başlatılan kıyaslamalar doğal olarak ikincinin üstünlüğü ile sonuçlandırılır. İkisi arasında en güzel ayıraç zaman olacaktır. Fiziki güzellik gittikçe zeval bulurken ahlaki güzellik gittikçe kemale erişecektir. O halde akıllı olmalı ve gençlikteki kıymetli vakitleri güzel olmak yerine güzel ahlâklı olmaya özen gösterilmelidir.

“Güzelliğe meyl etmek tabidir hususiyle taifci nisanın güzel olmak ta küçük yaşlarından 1. arzularıdır. Ancak bu güzellik daim bir faidar olmadığından yani 35-40 yaşlarına muafsalatından sonra hüsm ve cemal tedenni etmeye başlayıp esbâb-ı cinnetlme iadesi kabil ve servet ve yesarı kalmamış asıl şayân-ı itira ve dikkat olan güzellik terbiye vehüsnü ahlâk iktisabına sayl ve gayrettir. Çünkü terbiye bir hüsn ve cemaldır ki bunun için zeval-i mehaldir. Belki bu güzellik gittikçe terakki bulup ihtiyarladıkça berkemal olur. Binaenaleyh bir dereceye dek tezyidi mümkün olsa bile devam-ı vakarı yed-i iktidarda olmayan bir hüsn-ü muvakkata aldanıp da sabit bir berkarar olan ve sarf olunan sa’y ü gayret nisbetinde günden güne tezyidi kabil bulan hüsn ü cemal-i daimînin evkât-ı muhassalası olan gençlik aleminin telef etmek ayn-ı hamakâttir.”¹⁹⁸

Güzel ahlâkı hedefleyen bu anlayışta daha da ileri gidilerek “güzellik” tehlikeli bile bulunur ve bu konuda bir batılının, Madam de Jirar’ın fikri aktarılır:

“Güzellik bir beladır, çünkü alemin ne olduğu daha derk edilemeyen güzellik hatırı için gösterilen meyl ve muhabbet, adamı tahsil-i ilm ve hünerden alıkor.”¹⁹⁹

Bu konuda kadınlar kadar kız çocuk büyüten ebeveynler de muhatab alınır. Onlara da kriter olarak hatırlatılan husus, kızlarının güzel kıyafetleriyle ilgilenmeleri yerine onların güzel ahlâk, ilim ve hüner sahibi olmalarına gayret etmeleri gerektiğidir:

“Binaenaleyh kızların tahsil-i ilm ü hünerden iktisab-ı terbiye ve hüsn-ü ahlâk etmelerine peder, validelerinin evlatlarını giydirip kuşatmaktan ziyade itina ve dikkat etmeleri umur-u lâzimedendir.”²⁰⁰

¹⁹⁷ **Terakki-i Muhadderât**, 15 Rebiyyülâhir 1286, s. 4; Orjinal metin için bkz. Ek: 3.

¹⁹⁸ **Terakki-i Muhadderât**, 15 Rebiyyülâhir 1286, s. 1; Orjinal metin için bkz. Ek: 11.

¹⁹⁹ **Ayn**, Orjinal metin için bkz. Ek: 11.

²⁰⁰ **Ayn**, Orjinal metin için bkz. Ek: 11.

Bu görüşler, okuyucuda karşılığını bulmakta gecikmez hemen bir sonraki sayıda “Ülker Hanım” adlı okuyucudan gelen mektupta terbiye hakkındaki fikirler şu sözlerle desteklenir:

“Hüsn-ü an hakkındaki makalenizde “asıl şayan-ı itina ve dikkat olan güzellik, terbiye ve hüsn-ü ahlâk iktisabına sa’y ü gayrettir. Çünkü terbiye bir hüsn-ü cemaldir ki, bunun için zeval muhaldir. Belki bu güzellik gittikçe terakki bulup ihtiyarladıkça berkemâl olur denmiş idi. Evet, pek doğrudur. Letafet-i cemel bâki olmadığı misüllü serveta ve mal dahi arız ve nâ-payidar bir şeydir. Edeb ve terbiye ise ... fena bulmaz. Belki gittikçe kıymeti efzâyiş bulur bir cevherdir.”²⁰¹

Bir zaaf olarak görülen fiziki güzelliğe düşkünlük konusunda, kadınlar kadar erkekler de muhatap alınır. Erkeklerin, evlenmek için güzel kadın istemeleri kadınlarda güzel olma tutkusunu besleyen en önemli sebep olmaktadır. Erkeklerin kadınlara verdiği bu rolün kadınlar tarafından benimsenmesi eğitime muhtaç bir başka konudur. Bunun önüne geçebilmek gayretini yine bir hanım okuyucunun mektubunda görürüz.

Ahlâkçı bir yaklaşımla meseleyi ele alan Ülker Hanım, estetik olarak kadının statüsünü değerli kılanın fiziki güzelliği olmayıp ahlakî güzelliği olarak ortaya koyarken iki uç örneğe ağırlık vererek karşılaştırmasını yapar: Güzel ama kötü ahlaklı kadın ile çirkin ama güzel ahlaklı kadın. Erkeklerle gelecekte mutluluklarının bu iki tipten birinin tercihi ile yakından alakalı olduğu hatırlatılır. Sırf güzelliği için evlenilen kadınların zaman içinde kocalarının bahtsızlığına sebep olacağı, tersine olarak çirkin ama güzel ahlaklı kadının ise zaman geçtikçe kocası için dünyanın en güzel kadını olacağı aşağıdaki cümlelerle belirtilir:

“Kendi güzel ve terbiye ve ahlâkça çirkin ve terbiyece ve ahlakça güzel, lâkin kendi çirkin birer kız alan iki erkekten hangisi bahtiyardır, diye bir sual varid olsa ben çirkin kız alanın talihi yaver olduğuna kaniim, diye cevap verir. Zira biri letâfet-i cemali hatırı için almış olduğu haremının ahlâkına fesad ve kubhu cihetiyle güzelliğini görmeye ve ondan mütelezziz olmaya meydan bulamadığı halde diğeri mücerred ahlâkıyla terbiyesinin letafetine tama’ ile tezevvüc eylediği kızın her türlü fezaile,... ve saâdet-i beytiyesinin husulü emrinde câhide olduğunu gördükçe gözüne o kadar güzel görünür ki Züleyha-yı sâni addeder.”²⁰²

²⁰¹ **Terakki-i Muhadderât**, 26 Rebiyyülevvel 1287, s. 4; Orjinal metin için bkz. Ek: 20.

²⁰² **Aynı**, Orjinal metin için bkz. Ek: 20.

İffet konusu ise kadınların güzel ahlakları ile bağlantılı olarak ortaya çıkmaktadır. Kadınlar kendi iffetlerini korumada asıl sorumlulardır ama bu sorumluluk onlara verilecek sıkı bir ahlaki eğitimin sonucu olacaktır: “Malum olduğu üzere edep ve terbiye ve ahlâkça noksanı olmayan bir kadın ırz ve namusunu muhafaza eder.”²⁰³

Bütün ahlâkçı tavra rağmen o günün kadını için fiziki güzellik anlayışının nasıl olduğunu bulmaya çalıştığımızda kısacık bir tanımlamaya rast geliyoruz. Satır aralarında bulmaya çalıştığımız bu cümlede bir kadın:

“Kaşının güzünün kara ve ellerinin kollarının tombalak ve belinin ince ve vücudunun billur gibi beyaz ve berrak” olması ölçüsünde güzel sayılacaktır.”²⁰⁴

Tanzimat Döneminde kadınların günlük yaşantılarının bazı fermanlarla ve yasaklamalarla düzenlenmeye çalışıldığını görüyoruz. Örneğin: günlük yaşamlarının en önemli eğlencesi piknik yapmaları birçok kuralla değişime uğramıştır.

“Ramazan-ı şerif tenbihatına dair tab’ olunan varaka-i mahsusanın suretidir.

Herkese malûmu olduğu vechile Ramazan-ı Şerif hulûl etmiş [girmiş] ve bu şehri mübarekte [kutsal ayda] herkesin ifa-i vazife-i diyanet [din ödevlerini yerine getirmesi] ve her vakitten ziyade edibane [edeplince] hareket eylemleri lazımeden [gerekli şeylerden] bulunmuş olmağla bu vesile bir bazı tenbihat ve ihtarat [uyarı ve hatırlatmalar] beyan ve ilân olunur.

Şöyle ki zat-ı mealisemat hazret-i şehinşahinin bil ayn vel ikbal şehri şerif-i mezkûrda Cevami-i şerife [kutlu camiler] ve mahalli-i saireyi [başka yerleri] teşrif-i hümayunları şeref vuku olacağına ve bu cihetle ifay-ı vacibe-i riayet ve hareket-i memduha-i rızakari ve iffete dikkat olunması herkese lâzime-i zimmet idüğüne yani o misillü teşrifat-ı âli vukuunda bazı kesian [kişiler] pişgah-ı şahanede durup biedebane nazar [edepsizce bakışlar] ve birbirleriyle mülâtafe ve musahabet şakalaşıp konuşarak] güzar eylemeleri ve cami-i şeriflerde dahi ikamet ve iram buyrulacak mahallenin karşısına toplanıp halka olarak oturmaları ve bunun gibi yakışksız etvar ve halata mücaseret etmeleri resm-i ubudiyetin mugayiri olacağına binaen [bağlılık göstermeye aykırı düşeceğinden] böyle layıksız ve kaide-i edebiyeye mugayir harekete bir vechile cesaret olunmayarak herhalde adab-ı mergube ve seyr-i müziyyeye fevkalgayeye dikkat oluna.

Efrad ve ahali buldukları meslek ve sanat ve memurin ve hademe dahi memuriyyet ve maslahatlarına mahsus hey’et ve kıyafetle gezip askeriye müşabih ve

²⁰³ Aynı, Orjinal metin için bkz. Ek: 20.

²⁰⁴ Terakki-i Muhadderât, 26 Rebiyyülevvel 1287, s. 1; Orjinal metin için bkz. Ek: 21.

mümasil elbise iktisasından ve zahafet ve nezaket addıyla adaba mugayir etvar-ı namürziyyeden ikta ve taife-i nisanın ince yaşmak kullanmamaları ve arabaları yanlarında genç ve süslü arabacı ve seyis götürmemeleri hususlarına ve buna müteferri' usul-i edebiyyenin icrasına riayet ve itina eyleyeler.

Bazı kimseler mecmu-ı nisa olan mahallerde dükkanlarda oturup gelen geçen kadınlara harfendazlık ve edepsizce sarkıntılık eyledikleri görüldüğünden bundan böyle gerek Ramazan-ı Şerifde ve gerek eyyam-ı sairede [başka günlerde] biedebane tavrile o makule kimselerin ve hususen taife-i nisanın dükkanlarda oturması tecviz olunmayacaktır. Ve bu babda memurin vazife-i memuriyetlerini icra ve ifadede muhalefet ve mukavemet görürler ise o makule serkeşler tedip olunacaktır ve kezalik arabalar arasında gezmek memnu' olduğundan işi olan öyle yerden geçerken bir kenardan gidip seyirci suretiyle taife-i nisanın galebeliği [kalabalığı] arasında gezenler men' ve tedib olunur.

Gecelerde memuren bir mahalle gidip hademedden [hizmet-lilerden, görevlilerden] maade birgüna hidmet ve maslahatı [işi] olmayan kesen her kim olursa ise olsun yatsı ezanı okunduğu ahda berber ve tütüncü ve sair dükkânlarda oturmayıp cevami-i şerifeye azimetle eday-ı salavat ve teravihe müsaraat ve ol aralıkta o makule dükkanlarda görünen olur ise tedib ve tekdir olunacağından ve cemi' vakitte kumar oynamak ser'an ve kanunen memnu olduğu cihetle bazı kahvehane ve sair mahallelere toplanıp kumar oynar görülür ise derhal bila tereddüt mücazat-ı layıkaları icra kılınacağından buraları bilinip ona göre harekete mübaderet edeler.

Eyyam-ı mübareke-i merkumede cem'iyetli olan cevami-i şerife ve hususen Sultan Bayezıd cami-i şerifi havlularında ve çarşı derununda arabalı ve arabasız gelip aram eden taife-i nisvanın karşularına geçerek ve yanlarında gezinerek harfendazlık eylemek misillu ırz ve namusa münafî ve rızay-ı Barinin hilafı harekattan ihtiraz ve mücanebet ve taife-i nisvan taraflarından dahi names,ru' kıyaafet ve tavır ve hey'etle sokaklara çıkılmamak lazım geleceğinden bu dahi cümle tarafından dikkate şayan adab-ı şeriyeden bulunduğundan bu madde-i muktaziyyeye dahi gereği gibi dikkat ile muhill-i ırz ve namus halat vukua gelmemesine daima ve müstemirren itina ve nezaret oluna.

Balada beyan olunduğu üzere herhalde emr-i Bari ve rızay-ı meyamin irtizay-ı şehriyariye mugayir muharrerinin mucib ve muktezası vechile hareket olunması ve mukteziyat-ı şeriyeye ve levazimat-ı edebiyyenin hilafında hareket edenler te'dibe müstehak olacaklarından o makuleler hakkında terettüp eden tedibat-ı icabiyyenin icra kılınması lazimedden olmağla bu fıkra dahi eimme ve muhtaran-ı mahallat taraflarından

herkese güzelce tarif ve tefhim olunarak mugayir-i evzağ' vukua gelmemesine aleddevam nezaret ve sarf-ı kuvvet kılma.

Eyyam-ı mağfired ve etsam-ı merkume eşref-i evkat-ı saire olmasıyla tenzifat ve tathiratın icrası dahi umur-u muktaziyyeden bulunmaktan naşi ahali-i mahallat ve esnaf vesaire konak ve hane ve dükkanları kapu ve kepenek ve pencere ve kafeslerini çamur ve örümcekten ve sokaklarını süprüntü ve müstekreh şeylerden silip süpürerek esbab-ı hasane-i taharet ve nesafetin icrasına ihtimam ve mevadd-ı meşruhanın dahi kamilen ifasına ikdam-ı tam ile hilafı evzağ' ve halattan ziyade itka ve mübaadet eyleyeler.

Çarşı içinde ve gerek sair mahallerde taife-i nisa bir şey almak için tuhfeci ve sair dükkan ve mağazaların içine girmeleri memnu olduğundan kadınlar alışveriş edecekleri dükkanların dışarısında durup alacağı şeyi alarak bunun hilafına hareket görülür ise hem kadınlar hem de dükkancılar tedib olunur.

Bir de Boğaziçi ve İstanbul ve Üsküdar seyir yerlerinde kadın erkek karmakarışık oturup hilaf-ı edeb şeyler vukuu istihbar olduğundan bu uygunsuzluk men'i için her cinse mahsus seyir günleri tayin ve tahsis olunmuştur. Şöyle ki Boğaziçi'nde kadınlar cuma günlerinde yalnız Küçüksu ve Göksu'ya gidip başka hiçbir seyir yerlerine gitmeleri memnudur ve cuma günüyle pazar gününden maada kadınların sair Boğaziçi seyir yerlerine gitmeleri caiz olup fakat erkek bulunduğu halde gayet edibane ve erkekler dahi yoluyla hareket ederler ve cuma günü erkeklerin zikrolunan Göksu ve Küçüksu'ya gitmeleri yasak olup sair seyir yerlerine gidebilirler ve Üsküdar taraflarının seyirleri pazartesi ve perşembe günlerinde yalnız taife-i nisaya mahsus olup erkek gitmesi memnudur. Ve bu iki günden başka dahi kadınların bu Üsküdar seyirlerine gitmeleri caiz değildir. İstanbul tarafında dahi cuma günlerinde Kağıthane kadınlara ve Çerpci [Çırpıcı] ve Veliefendi çayırları erkeklere mahsus olup bir takımının gününde öbürünün gitmesi memnudur ve umumen pazar günlerinde kadınların seyir yerlerine gitmeleri men' olunmuştur.

Boğaziçi'nde Kalender nam mahalde ve Maslak dedikleri yerde sair seyir yerleri gibi her cinse ayrı mahaller olmadığından ve buralara ehl-i İslam kadınlarının her ne gün olur ise olsun azimetleri caiz olamayacağından eğer hilafında hareket görülür ise haklarında tedibat-ı şedide icra olunacaktır.

Ramazan-ı şerifede kadınların sokakta ve eyyam-ı sairede seyir yerlerinde onbirden [günbatımının bir saat öncesinden] sonraya kalmayıp vaktiyle yerlerine avdet edeler.²⁰⁵

²⁰⁵ **Takvim-i Vekayi** (Gurre,r Run 1847), Def'a 347, s. 1–2; Aktaran: “Kadın I” , **Tarih ve Toplum Dergisi**, S.3, (Mart 1984), s.37.

“Bilûtfullah-ı Tealâ mevsim-i seyfin hululü cihetiyle mesire-lerde gezmekte olan kesianın usul-i edebiyeye mugayir harekette bulunmamaları için tanzim olunup şayan buyrulan müsaade-i seniyye’i hazret-i şehinşahi mucibince neşr ve ilan olan tenbihname suretidir.

Fusul-i erbaadan [dört mevsimden] herkangısında olur ise olsun hevada keşayiş oldukça sahraya ve nüzhetgahlara giderek andan istifade etmeklik tabiat-ı beşeriyyenin bayağı ihtiyacatından madud olup hususiyle bahar ve yaz ve güz mevsimleri bu misillu yerlerde geştüğüzara ziyadesiyle müsait de bulunmasıyla herkes için taraf-ı Devlet-i Aliyyeden mezuniyet derkardır. Fakat bu vesile ile daire-i edebden çıkılması ve nizam-ı memlekete muhalif hareketler vukua getirilmesi kat’a tecviz olunamayacağından ve mesirelerin eyyam-ı muayyenesi ve zükur ve nisa için mevaki-i mahsusası bulunduğundan işte bu şeylerden dolayı bazı tenbihat ve ihtarata lüzum görülmüştür.

Cuma ve pazar günleri Dersaadet tarafından Kağıthane ve Veliefendi ve Çörekçi ve Çerpci [Çırpıcı] çayırı ve Bayram Paşa ve Kuyubaşı mesirelerine ve Boğaziçi’nde dahi yalnız cuma günü Küçük ve Büyük Göksular ve Beylerbeyi’nde kain Havuzbaşı ve Çubuklu ve Hünkar iskelesi ve zikrolunan cuma günüyle pazar günleri dahi Maslak ve Kalender ve Arnavudköyü akıntısı ve Çamlıca ve Maşatlık [Yahudi mezarlığı] ve Cevzidibi ve Moda Burnu ve Kalamış ve Yoğurtçu Çeşmesi ve kezalik küçük ve büyük sular ve mezkur havuzbaşı ve Çubuklu ve Hünkâr İslekesi ve Üsküdar’da kâin Şemsi Paşa Pişgâhı ve perşembe ve pazartesi günleri dahi Üsküdar tarafından vaki Nerdibanlı [Merdivenli] karyesi ve Çamlıca ve Kurbağalıdere ve Fenerbahçe ve Haydarpaşa Dıvardibi seyirlerine münhasır ve mahsustur.

İşbu beyan olunan günlerde müretteb olan mevkilerde herkes gidip tenezzüh etmeğe mezundurlar.

Fakat cuma ve pazar günleri Maslak ve Kalender mesirelerine ve Arnavudköyü akıntısına ötedenberi akıntısına ötedenberi memnu olduğu vechile İslam hatunları gitmeyeceklerdir. Ve bilmeyerek gidenler olur ise memurin tarafından mümanaat olunacaktır.

Cuma günü zikrolunan Küçüksu ve Büyüksu ve Havuzbaşı ve Çubuklu ve Hünkar iskelesine ve yevm-i mezkûr ile pazar günü dahi Veliefendi ve Çörekçi ve Çerpci çayırı ve Bayram Paşa ve Kuyubaşı seyirlerine gidecek erkek ve kadın seyirciler karışık ve muhtelif olarak oturmayacaklardır.

Bu mahallerde herkes edibane hareket edip öyle sefihane tavırlardan ve gelip geçenlere harfendazlıktan sakınılmak lazım gelecektir.

Zikrolunan Kağıthane için muayyen olunan cuma ve pazar günle-rinde gidecek zükur ve nisvan dahi karışık oturmamak için bundan böyle Kağıthane köprüsünden çağlayanların nihayetine kadar sağ tarafı kadınlara mahsus olarak erkek gitmeyecektir ve erkekler dahi kezalik Kağıthane köprüsünün beru tarafına kadar gidip ileri geçmeyecektir. Ve bu halde kadınlar [da] erkeklere mahsus olan mahalde eğlenmeyecektir ve işbu Kâğıthane mesiresine dahi pazar günleri İslam hatunları azimet eylemeyecektir.

Balada muharrer mesirelerin her kangısında olur ise olsun işaret edip mestane hareketler göstermek memnu olmağla böyle şeylerden kemaliyle ictinab olunacaktır.

Saat on ve nihayet onbire geldiğinde [günevin batmasından iki, engeç bir saat öncesinde] nisvan takımı hanelerine azimet etmekliğe mecbur olacaklardır. Velhasıl akşam takarrüb ettiği [yaklaştığı] gibi seyir yerlerinde onlardan kimse kalmayacaktır.

Bu mahallere gelecek satıcı ve çalgıcı takımı dahi ehl-i ırzca hareket etmek lazım geleceğinden şayed kavlen ve fiilen vasita-i rezalet olacak olur ise o misilluların bir daha mesirelere gitmesine fırsat verilmeyecektir.

Boğaziçi'nde kain Kestane ve Fındık Suları ve Büyükdere ve Ağaçalı ve Arnavudköyü verasında vaki Ayazma ve Beşiktaş civarında bulunan Hacı Hüseyin Bağı ve Küçük Çiftlik ve Ayazma tarafında vaki Havuzbaşı ve Levend Çiftliği ve Beyoğlu semtinde Taksim önü ile Maşatlık ve Tatavla [Kurtuluş] ve Silivri kapusu haricinde Balıklı Kilisesi civarında olan seyir mahallelerine dahi ekseriya cuma ve pazar günlerinde ve bazen eyyam-ı sairede zükur ve inastan seyirciler girmekte olduklarından mahall-i merkumeye giden erkek ve kadınlar dahi birbirleriyle karmakarışık duramayacaklardır.

Memurin ve zabitana bu hususlardan dolayı talimat-ı vasia verilmiş olduğundan ehl-i ırz takımının muhafaza-i rahat ve asayişine onlar tarafından ikdam olunacağı misillu aksine hareket edenlerin dahi derhal men'ine ve dinlemezler ise hemen tutulup mensup olduğu manalle is'aline itina kılınacaktır. Ve ashab-ı rütbe ve itibardan bulunanlar dahi harekat-ı memnuaya mütecasir olurlara ise rütbeleri kendilerini kurtaramayacaktır.”²⁰⁶

“Mesirelerde bir güna hilaf-ı usul ve edep hal ve hareket vuku bulmaması hakkında bazı tenbihatı şamil ve mücellik ve şerefsüdur buyrulan irade-i seniyye-i Cenab-ı Padişahî mucibince varaka-i matbualar [gazeteler] ile neşrolunan tenbihname işbu mahalle dahi derc olunarak ilan kılınmıştır.

²⁰⁶ **Takvim-i Vekayi** (4 Ş. 1852), Def'a 468, s. 2-3; Aktaran: **Aynı**, s.38.

Boğaziçi ve İstanbul ve Üsküdar seyir yerlerinde her cinse mahsus seyir günleri tayin ve tahsis olunmuştur. Şöyle ki Boğaz-ıçî'nde kadınlar cuma günlerinde yalnız Küçüküsu ve Göküsu'ya gidip başka birçok seyir yerlerine gitmeleri memnudur. Ve cuma günüyle pazar günlerinden maada kadınların sair Boğaziçi seyir yerlerine gitmeleri caiz olup ve erkekler dahi yoluyla hareket edeler ve cuma günü dahi erkeklerin zikrolunan Göküsu ve Küçüküsu'ya gitmeleri yasağ olup sair seyir yerlerine gidebilirler ve Üsküdar taraflarının seyir yerleri pazarertesi ve perşembe günlerinde yalnız taife-i nisaya mahsus olup erkek gitmesi memnudur ve bu iki günden başka dahi kadınların Üsküdar seyir yerlerine gitmeleri caiz değildir. İstanbul tarafında dahi cuma günlerinde Kağıthane kadınlara ve Çerpci [Çırpıcı] ve Veliefendi çayırları erkeklere mahsus ve münhasır olup bir takımının gününde öbürünün gitmesi memnudur ve umumen pazar günleri kadınların seyir yerlerine gitmeleri men olunmuştur.

Boğaziçi'nde Kalender nam mahalde ve Maslak dedikleri yerde ve Arnavudköyü akıntısında sair seyir yerleri gibi her cinse ayrı mahaller olmadığından ve buralara ehl-i İslam kadınlarının her ne günde olur ise olsun azimetüleri caiz olmayacağından eğer hilafında hareket görülür ise haklarında tedibat-ı şedide icra olunacaktır.

Bazı kimesne mecmu-ı nisa olan mahallerde oturup gelen geçen kadınlara harfendaz ve edepsizce sarkıntılık ettikleri görüldüğünden bundan böyle o makule kimselerin seyir yerinde ve kadınların arasında gezip oturmaları bir vechile tevciz olunmayacaktır ve bu babta memurin vazife-i memuriyetlerini icra ve ifadede muhalefet ve mukavemet görülür ise derhal o makule serkeşler tedip olunacaktır ve kezalik arabalar arasında gezmek memnu olduğundan işi olan öyle yerler geçer iken bir kenar ve sapa yerden gidip seyirci suretiyle taife-i nisanın galebeliği [kalabalığı] arasında gezenler men' ve tedip olunacaktır ve bir de şiar-ı iffet ve ismetin mugayiri olduğu üzere kadınların süslü ve genç esir istihdamı memnu idüğünden bu sıfatta bulunan esirler gerek seyir yerlerinde ve gerek sair mahallelerde kadın arabalarının yanında görüldüğü halde hem esirler hem de bu kıyafette olan esirleri istihdam eden araba ashabı tedip kılınacaktır ve alelîtlak harem arabacılarının araba yanında gitmeleri memnudur.”²⁰⁷

Kadınların çarşı ve sokaktaki davranışlarını sınırlandıran kurallar vardır:

“Bairade-i aliyye Zabıtaca men'i lâzımgelen mevad hakkında Zabıta memurlarıyla merkezlerde bulunan bilcümle Zabitan-ı Asakir-i Zabtıyyeye verilen Talimattır (23 Muharrem 1278).

²⁰⁷ Ceride-i Havadis (28 Ş. 1853), No: 626, s. 1; Aktaran: Aynı, s.39.

Madde 36. Taife-i nisadan bir şey almak için dükkanların içerisine girenler ve dükkanlarda oturanların men'iyile ol dükkân sahibinin isim ve şöhreti bajurnal Bâb-ı Zabtiyyeye bildirilecektir ve seyir yerlerinde erkeklere mahsus olan mahallere gidenler, görülür ise derhal men' olunacaktır.

Madde 37. Erkeklerden dahi her kim olur ise olsun çarşı ve pazarda ve sair gezdikleri mahallerde ve hususiyle seyir yerlerinde hilâf-ı edep hareket edenler ve kadınlara mahsus yerlerde duranlar ve sarhoş olup münazaa ve gürültü eyleyenler ve seyir yerlerinde alenen ötede beride işret edenler olur ise derhal men' edilecektir ve dinlemeyen olur ise şahsına göre Bab-ı Zaptiyyeye gönderilecektir.

Madde 55. Nisvan taifesinden dahi olvechile giceleri fenersiz sokaklarda kalanlar vukubulur ise her kangı milletten olur ise olsun zabıta memurları o makule nisvanın mahâl ve keyfiyetlerini ve sokakta kaldıklarının sebebini biletraf sual ve tahkik ile ehl-i ırz takımından oldukları ve mahalleri yakın bulunduğu halde karakoldan yanına mutemed ve emin adamlar ile mahalle bekçisini terfik ederek uzak ise o gice misafir olmak için mahalle imamı efendinin veyahut mahalle muhtarlarından birinin hanesine irsal edilecektir.

Madde 56. Fahişe takımı gurub-u şemsden [güneşin batmasından] sonra sokaklarda gezemeyecek ve kalamayacaktır ve şu vakitten sonra görüldüğü halde zabıta ve merkez tarafından Dersaadet'te bulunanlar Hasköy'de bulunan mahall-i mahsuslarına ve sair mahalde olanlar kolcu kadın hanelerine gönderilecektir".²⁰⁸

Günlük yaşamın kadınları için başka eğlencesi Hamam'ın da oldukça önemli bir yeri vardır. Hem temizlik hem zevk ve eğlence maksadlı sık sık gidilen hamamın ayrı bir kültürü vardır. Osmanlı Devletinde bir koca, karısına iki-üç defa hamam parası vermemiş ise, bu onu boşamak istediği manasına gelmektedir.²⁰⁹

Hamam adeti Tanzimat Döneminde Lady Montagu'nun anlattıklarına göre "Hamam sefaları kibar hanımlar arasında yaygın bir âdet haline gelmişti; bunlara sık sık Avrupalı hanımlarda katılıyordu" denilmektedir.²¹⁰ Bu konuda;

"Galata kadısı fazuletlü efendi

Müslüman hâatunları ile Nesâri ve Yehûdi tâifesi avretleri hamamlarda cem' olmayup mahsus olan eyyamlarda Nesâri ve Yehûdi avretleri girmek üzere mukaddemâ

²⁰⁸ **Düstur**, Birinci Tertip, cilt 2, s. 754-64.

²⁰⁹ La Baronne Durand de Fontmagne, **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**, Çeviren: Gülçiçek Soytürk, (Birinci Basım. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yayını, 1977), s. 116-125.

²¹⁰ Montagu, **a.g.e.**, s. 76-77.

men’i için fermân-ı âli sâdır olmağın memnu’ olmayup yine cem’ oldukları istima’ olmağla (duyulduğundan) imdi hamamcılar kethüdasın getirtüp Müslüman hatunları ile Nesâri ve Yehûdi avretleri hamamlarda cem’ olmayup bundan akdem fermân-ı âli olunduğu üzre kendûlere tâyin olunduğu eyyam-ı mahsûselerinde girup sair eyyاملarda Müslüman hatunlariyle cem’ olunmaktan men’ olunmak için cem’i hamamcılara muhem tenbih eylesuz deyû

BEŞİKTAŞ KADILİĞİ

Defter 94, Sahife 63

17 Zilhicce 1117”²¹¹

Kadının günlük yaşamdaki yeri imar faaliyetlerinde²¹² de çeşitli ilginç kuralların getirilmesine yol açacaktır. Mecelle’deki düzenleme ve örnekler bu açıdan üzerinde durulmaya değer gözükmetedir. Çevre ile ilgili maddelerde kadınlara ait yerler olarak bilinen (makarr-ı nisvan) mutfak, kuyu başı ve avluların bir başka evden görülmesi “zarar-ı fahiş” olarak sayılmaktadır.²¹³ Bu maddeye bağlı olarak bir kimse yeni yaptığı binada veya var olan evinde açtığı pencereden kapı komşusunun veya karşı komşusunun “makarr-ı nisvan” olan yeri görünür ise bu durum bir zarar kabul edilip, bu zararın giderilmesi istenir. O kimse kadınların yerleri görünmeyecek biçimde duvar yada tahta perde yaptırıp “zarar”ı gidermeye zorunludur. Yine bu kimsenin bahçesindeki tahta perdesinin aralığından komşusunun makkarr-ı nısvân olan yerleri görünür ise o aralıkları kapatmakla yükümlüdür. Bahçesinde meyve ağacı bulunan biri o ağaca çıktığında komşusunun makarr-ı nisvan olan yerleri görünmekte ise, ağaca çıkacağı zaman komşusuna, kadınlarını tesettür ettirmesi için haber vermek zorundadır. Eğer bu uyarıyı yapmadan ağaca çıkarsa hakim, o kişinin bir daha ağaca çıkmasını yasaklayabilir. Bu gibi ilginç maddelerin dışında, Mecelle’de, yapıların, benzer durumları gözönünde bulundurularak inşa edilmesi ve yeni onarımlar yapılması konusunda düzenlemeler bulunmaktadır.²¹⁴

Kadınlar uzun süre hamamda kalmaları ile meşhurdurlar. Şiirlerinde cemiyet hayatından çok canlı kesitler vermekle şöhret kazanmış XIX. yy. Endurini Fazıl “Hamam-ı Zarân”(Kadınlar Hamamı) adlı eserinde bu gelenekten söz eder.²¹⁵

²¹¹ Aktaran: Suha Umur; “**Kadınlara Buyruklar**” **Tarih ve Toplum**, Ekim 1988, C.10/8, s.13.

²¹² Alkan, **a.g.m.**, s. 88.

²¹³ **Düstur-u Zeyl-i Salis**, I. Tertip, (Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1300), s. 43–48.

²¹⁴ **Düstur Cild-i Salis**, I. Tertip, (Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1293), s. 83–85.

²¹⁵ Mahir Kocatürk, **Divan Şiiri Antolojisi**, (Birinci Basım. Ankara: Edebiyat Yayınevi, 1963), s.340.

Tanzimat Döneminde kadınlar eğlence konusundaki eksikliklerini, yine Terakki-i Muhadderât da dile getirmişlerdir.

“Osmanlı kadınları her şeyin eğlencede mehrumu kalmalıdır. Avrupa’da kadınların erkek eğlence yerlerinin kaftesine gitmekte her neresini arzu ederler ise erkekleri girip eğlenmek şehzade efendilerinin düğününe biz neden gitmemeli ve meseretten ne sebebe mebni mahrum kalmalı imiş. Evet zabtiyeler o musullü edepsizlikleri tedbir etmekte menâ tii edepe harekete meydan vermekteler ise kendilerini bilenleri dahi eğlenmek ve engel olduğundan yani kurunun yanısıra yaşta yanmakta olduğundan bu hususun dahi ayrıca dahi teessüf olduğu meydandadır”.²¹⁶

Kadınların günlük yaşamlarındaki en önemli faaliyetlerden biri de batıl inançlara dayanarak üfürükçü, hoca diye adlandırılan kişilerle kurulan dialoglardır.

Dinin yanlış işlere alet edilmesi ya da iyi anlaşılmasını ile ortaya çıkan hurafelere karşı çıkışta devrim kadınları ve gazetenin erkek yazarları birlikte hareket etmektedirler. Kadının sömürülmesinin ve aile kurumunun sarsılmasına yol açan bu gibi durumlar gazetede hemen yer alan konulardan olmuştur. Yeni bir toplum düzeninde kadının fonksiyonunu ana payandalardan birisi olarak gören gazete, kadınların eğitilmesini özellikle bu noktada çok önemli görmektedir. Eğitimli kadın, iyiyi kötüyü birbirinden ayırt edecektir. Kadınları hurafelerden korumanın ilk yolu tahsil-i ilim eylemektir. Kadınların okuyup yazması ile değişecek toplum çehresinde ilk adım, bâtil inanışlardan kurtulmak yolunda olacaktır:

“İnsan hayrı, şerri, nef’i zararı ancak ol kuvve ile fehm ve idrak eyleyebilir.”²¹⁷

İstanbul hanımlar, bu uyarıda birinci muhatap olarak görülmektedirler. Eğitim de öncelikle onlara gereklidir. Bâtil şeylere inanmanın acısını en çok onlar çektiği halde bir türlü akıllanmamaktadırlar:

“İstanbul kadınları için oldukça tahsil-i ilm etmek birinci derecede lazımdır. Niçin dersiniz, ya şimdiye kadar bir takım hilekârların halkı dolandırmak emeliyle kurdukları dolaplara ekseriniz defaatle girmiş ve hiçbir faidesini görmemiş olduğunuz halde bakıcıların sözüne aldanmaktan ve cinleri da’vet edecek diyerek paralar döküp heriflere koyun, tavuk almaktan usanmadınız... Dolandırıcıları arayıp bulup dişinizden

²¹⁶ **Terakki-i Muhadderât**, 26 Rebiyyülevvel 1286, s.1; Orjinal metin için bkz. Ek: 21.

²¹⁷ **Terakki-i Mühadderât**, 12 Rebiülâhir 1287, s.1; Orjinal metin için bkz. Ek: 23.

tırnağınızdan arttırdığımız paracıklarınızı sevine sevine heriflere veriyorsunuz... Sizin onlara hürmet ve riayetiniz herifleri hatıra hayale gelmez kalıplara sokuyor.”²¹⁸

Gazetelerin çeşitli konularda toplumu yönlendirmedeki fonksiyonlarına da dikkat çeken gazete yazarlarının, daha önce İkdam gazetesinin bu konudaki uyarı yazılarına inanmayan kadınlara söyleyecek sözleri vardır:

“Gazeteciler bunların aslı olmadığını beyan ettikçe siz gazetelere yalan diyorsunuz.”²¹⁹

Dini nikâhların hafife alınarak hurafeye bulaştırıldığı gerçek bir olay aktararak da kadınlar uyarılmaya çalışılır. Bu konu bir okuyucunun satırlarıyla Terakki-i Muhaddârat’da yer alır. Sıdika adlı hanım, mektubunu diğer kadınları haberdar etmek ve ibret olması için kaleme almıştır. Okuyucu hanım, çocuğunun olmaması yüzünden kocasının eziyetlerine maruz kalmaktadır. Bunun üzerine kocasının isteğiyle bir üfürükçüye giderler. Üfürükçü, karı kocanın nikâhlarının yeniden yapılması gerektiğini söyler. Kadının ilk nikâhı kıyılırken bin beş yüz kuruş olarak tespit edilen mehri²²⁰ ikinci nikâh da yüz elli kuruşa düşürülür. Karısını boşamaya niyetlenen adam daha önce anlaştığı üfürükçü ile bu mehir parasını düşürmek gayesindedir. Sonuçta yüz elli kuruşu ödeme gücünde olan adam kadını boşar ve kadın ortada kalır. Başından böyle bir olay geçen kadın, batıl işleri kendilerine geçim yolu yapmak böyle kötü insanlar hakkında hanım okuyucuları şu sözlerle uyarmaktadır.

“Menfaatini başkalarının mazarratında arayanların hayvandan ne farkları vardır. Zelil ve hakir köşe bucak sürünmek, kizb ve yalanı sermaye ederek gelenleri soyup soğana çevirmek, düzce dolandırıcılık değil de nedir?”²²¹

Gazetede bu tip yazılar yer aldıkça kadınlardan da çeşitli dolandırıcılık haberleri gelmektedir. Yine bir okuyucu mektubunda, Üsküdar, Sultan Tepesi’nde evlerde hasta olanları tespit edip, daha sonra bu evlerin kapılarını çalan derviş kılıklı adamın kendisini Hızır diye tanıtarak kadınları kandırması konu edilmektedir.²²²

²¹⁸ Aynı, Orjinal metin için bkz. Ek: 23.

²¹⁹ Aynı, Orjinal metin için bkz. Ek: 23.

²²⁰ Mehr için bkz. Cin, a.g.e., s. 212-217.

²²¹ Terakki-i Mühadderat, 28 Cemaziyülahir 1286, s.4; Orjinal metin için bkz. Ek: 24.

²²² Terakki-i Mühadderat, 12 Rebiyyülevvel 1287, s.2; Orjinal metin için bkz. Ek: 25.

Gazetenin din adına sömürü yapanlarla, sahih din sahibi insanlar arasında ayırım gözetmesi de satırlara şu sözlerle yansımaktadır: “Bazı alel-i ruhaniyeye okutmanın faidesi inkâr olunmaz.”²²³

Gene İstanbul kadınları için tahsil-i ilim etmek 1. derecede lazımdır. Niçin Derseniz şimdiye kadar hilekârların halkı dolandırmak niyetiyle kurdukları dolaplara ek seri yeriz vefaid etmiş ve hiçbir faidesini gördüğümüz olmadığı halde bakıcıların sözüne aldanmaktan ve cinlere davet edecek diyerek paralarla küp heriflere koyun tavuk almaktan usanmadınız. Gazetecilerin bunların aslı olmadığını beyan ettikçe siz gazetelere yalan diyorsunuz. Bazı alel ve ruhaniyeye okutulan faidesi inkâr olunmassa da yıldıza bakarak zeyc ve akrabasının nasib olması için davet ettirmek şirinlik nüshası yazdırmak gibi şeyler ömrümde bir rasat türbünü görmeyen adam yıldıza bakmasını ne bilsin mansıb aldırnak elinden gelen kimse sefalet çekmeye neden tenezül eyle sön.”²²⁴

Toplumsal gerçekliğini günümüze kadar taşıyan bu hurafeler Tanzimat kadının şahsında bütün bir toplumdan kaldırılması istenen kötülüklerin başında gelmektedir.

5. KADINLARIN GİYSİLERİ

Tanzimat Döneminde artık feracelerin renkleri, yakaları, şeritleri, kordelaları devlet büyüklerini ilgilendirmemiştir. Ferace kesilmesinden ya da sürgünden de bahsedilmemiştir.²²⁵

Bu süreç özellikle İstanbul’da Avrupalı hayat tarzının taklit edilmesine dayanan kadının giyim-kuşamı konusu, Cevdet Paşa tarafından şöyle değerlendirilir:

“Bir aralık Mehmet Ali Paşa hanedanından pek çok paşalar ve beyler ve hanımlar Mısır’dan savuşup İstanbul’a döküldüler ve külliyetli akçeler getirip bol bol harc ederek İstanbul sufahasına su-i emsal gösterdiler. Sefahat vadisinde yeni çığırılar açtılar. Hele Mısırlı Hanımlar alafranga melbusat ve sair tecemmülata rağbet edip İstanbul hanımları ve alel-husus saraylılar dahi anları taklid eder oldular ve Mısırlıların ekseri gaali bahalar ile hane ve sahil ve akarat-ı saire aldılar. Bu cihetle Dersaadet’te emlaki kıymeti fevkalade terakki buldu ve İstanbul’da bir servet-i kazibe peyda oldu. Halbuki emr-i ticarete ithalat ve ihracatın muvazenesi bozuldu. A’led devam

²²³ Aynı, s.1; Orjinal metin için bkz. Ek: 25.

²²⁴ Aynı, s.1; Orjinal metin için bkz. Ek: 25.

²²⁵ Taşkıran, a.g.e., s. 29.

Avrupa'ya nukud-u külliye gider oldu. Lakin me'murin ay başında maaşlarını alıp hoş geçinir ve esnaf ile tüccar dahi kesret-i ahz-ü ita ile mebalig külliye kazanır olduğundan işin sonunu düşünmezler idi. A'lel-husus eyyam-ı sayfde Boğaziçi ve sair seyr-ü temaşa mahalleleri eshab-ı safa ile leba leb olarak hatıra keder ve zihne küduret getirecek mütalaalardan herkes ictina ederler. Dersaadet sahiden nümune nümay-i Cennet ve her guşesi bir guna caygah-i safa ve meseğrret idi.”²²⁶

Mısır hanedanının sebep olduğu bu gösteriş tüketimini Cevdet Paşa Ma'ruzat'ta da dile getirir. Mısır'dan gelen Paşa hanımlarının giyim kuşamını taklit eden Saray halkı, işi o kadar ileri götürür ki, Saray kadınlarının Cuma ve Bayram alaylarına hususi saray arabalarıyla gelmeye başlamaları, o zamana kadar mütevaziane devam eden kadın hayatının dışarı taşması olarak yorumlanır ve bundan sonra Beyoğlu'nda muazzam bir mücevher ticareti başlar. Cevdet Paşa saray kadınlarının harem ağaları vasıtasıyla dışarıya borç yaptıklarını yazar:

“Mehmet Ali Paşa kerimesi Zeynep Hanım'a taklid ile israf u sefahata kalkıştılar. Bu cihetle Ali Paşa'nın dairesi mesarifi, şehriyye üç dört bin altına vardı ve Ali nam Çar-eburu delikanlısının mesarifi efendiden bir ademin hanesini kibarane surette idare edebilirdi. Bu cihetle sedaret maaşı yetmez oldu.

... Kadınefendiler de hüküm ü zamane icabınca arabalar ile gezmeye başladılar ve bi't-tabi şehrilere tevafuk etmek üzere israf u sefahate daldılar ve onlara borçlu oldukları ve ahz u i'talarına vasıta olan kahveci ve baltacılar pek acıba su'istimalata koyuldular. Mesela bir tacirden yüzbin gurusluk mal aldılar ise ellibin gurusluk da nakit alıp ikiyüzelli bine senet verirlerdi. Bu cihetle Saray-ı Hümayun üç sene zarfında üç milyon kese akçe deyni zuhur etdi. Bu da kafi olmayıp sultanların ve kadınefendilerin murassa'atı Beyoğlu sarrafları ellerinde merhun kaldı. El-hasıl Mısır döküntüleri İstanbul ahalsinin ahlâkını bozmağa devlet ü millete azim zararları dokundu.”²²⁷

“... Böyle terk ve tetik bir vakitte birkaç kadının ve belki Serfiraz nam bir yaramaz karının hakkından gelinip de devleti muhataradan kurtarmak kaabil olamıyordu. Rumeli ordusunun mesarif-i fevkaladesi sekiz yüzbin kese kadar olup köçek-oğlu'nun saraylılara yaptığı elbise ve verdiği eşyay-ı saireden matlubu dahi tam bu miktara baliğ olmuştur.”²²⁸

Modanın yukarıdan aşağıya doğru devam eden taklit özelliği Osmanlı Toplumunda saraydan aşağı tabakaya doğru yayılmıştır.

²²⁶ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, C. I-XII (Birinci Baskı. Ankara, 1986), s. 20.

²²⁷ Cevdet Paşa, **Ma'rûzât**, (Birinci Basım. İstanbul 1980), s. 7;

²²⁸ Cevdet Paşa, **Tezakir, Ön.ver.**, C. XVII-XX, s. 100.

1790–1890 yılları arasında kadın kıyafetlerinde uzun yakalı gözalıcı ferace modası saltanat sürmüştür. XIX. yy'ın Osmanlı kadını kıyafetiyle, yaka kısmı fiyonkla tutturulmuş, etekleri dantelâlı, kısa kollu, gülkurusu, eflâton, fisdıkî, pembe, al, mor renkli ferâceler, dantel eldiven, dantelli şemsiye, yüksek hotoz vb. ile Avrupaî bir görüntü sergilemiştir.²²⁹

1835–1839 yılları arasında İstanbul'da bulunan Alman Mareşal Helmuth Von Maltke, “kadının evdeki giysisi ne kadar abartılı bir biçimde açıksa, sokaktaki giysisi de o kadar abartılı kapalıdır” diye yazmıştır.²³⁰

1835'te bir başka yabancı gezgin Julia Pardoe'de Sultan Mahmut'u görmeye gelen kadınların “Bembeyaz ve çok ince yaşmakların altından, kadınların yalnız alınlarına taktıkları güllerle, kenarlı işlemeli hotozlarının üstündeki göz kamaştırıcı pırlantaları görmekle kalmadığını, dudaklarının rengini bile olduğu gibi seçtiğini”²³¹ yazmıştır.

XIX. yy. boyunca Osmanlı kadın giysileri, geleneksel ferace-yaşmak ikilisini korurken, yaşmaklarına çeşitli oyalar eklemişler, ellerine de giysileriyle takım oluşturacak küçük, zarif şemsiyeler almışlardır.²³²

Dönemin saray yaşantısını gözlemleme imkânı bulan Leyla Sâz da anılarında “kadın feracelerinin düz biçimli, kollarının ve bedeninin bol yakasının geniş ve uzun, içinin sandal denilen kumaştan küçük dallı ve benekli yumuşak düz beyaz astarlı olduğunu söylemektedir. Yaşmak konusunda da geniş bilgiler verir.”²³³

Saray çevresinde bulunan kadınlar, Hanım Sultanlar, kalfalar aracılığıyla saray dışındaki terzilere sipariş vermeye başladılar, fiyonklarla süslü, pul, inci, mercan işlemeli kadın elbiseleri, uzman kadın terzilerine gönderilmiştir. Yüzyılın son çeyreğinde, tamamen Batılı özellikler taşıyan giysileri, modanın merkezi Paris'e ısmarlayan saray kadınları, Paris'ten gelen model sayfaları üzerine, kumaş örnekleri ve direktiflerini belirten notlarla terzileriyle iletişim kurmuşlardır.²³⁴ Terzi defterleri, saraylı kadınların o

²²⁹ Necdet Sakaoğlu, “Osmanlı Giyim Kuşamı ve “Elbise-i Osmaniyye”, **Tarih ve Toplum**, S. 7 (Kasım 1987), s. 38.

²³⁰ Helmuth von Moltke, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çeviren: Hüseyin Örs, (Birinci Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), s.38.

²³¹ Julia Pardoe, **Yabancı Gözüyle 125 Yıl Önce İstanbul**, Çeviren: Bedriye Şanda, (Birinci Basım. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1967), s.64.

²³² Burçak Evren - Dilek Girgin Can, **Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını**, (Birinci Baskı. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1997), s. 80.

²³³ Saz, **a.g.e.**, s. 223-224.

²³⁴ Hüseyin Nuri Tezcan, “Osmanlı Sarayı'nın Şıklığı”, **VIP**, S. 24, (Mart 1993), s.126-128.

dönemdeki beğenilerini yansıttığının yanı sıra, feracelerin yakasının biçimi ve boyu konusunda saraydan çıkarılan hükümlere saraylıların da uymadığını göstermesi yönünden ayrıca önem taşımaktadır.

XIX. yy.da saraylı kadının mücevherleri arasında, hotozunun üzerine taktığı ay-yıldız, divanhane çivisi, lokum, kabak çiçeği, arı, kelebek, menekşe biçimli iğneler ilk sırayı alır. İncili başlığı olanlar, örgülerin üstüne bir elmas iğne tutturur, öne salkımlı bir mücevher takarlar. Titrek kuş veya kelebek iğneler sevilerek başa takılan süslerdendir.

Tepe parçası inciyle işlenmiş üskûfe, gençlerin ve çocukların yeğledikleri başlık türlerindedir. Önü yüksek arkası açık çember gibi olan hotozlara, yarım taç biçimli diadimler veya tüyler takılır. XVI. yy.dan beri boş kalmayan gerdanları, bu dönemde ortası zümrüt askılı çok sıra inciler, kulakları zümrütlü küpeler, kolları geniş bilezikler, parmakları gül biçimli zümrüt ve yakut yüzükler süsler.²³⁵

Lady Montagu İstanbul'da dostluk ettiği kadınların taktığı mücevherlerin güzelliğine ve değerlerinin çok yüksek oluşuna hayran kalmıştır.²³⁶ Bundan yola çıkan Foqhi "Kadınların giysilerini ve mücevherlerini en yakın aile bireyleri dışında başka kadınların da görmesini istedikleri anlaşılmaktadır"²³⁷ demektedir.

Türk kadını kendisine yabancı olan korse ile ilk defa Sultan Abdülmecid zamanında tanışmıştır. Padişah yapılacak bir düğün için bütün saray kadınlarının Frenk usulü korseler giymelerini emretmiştir.²³⁸ Sultan Abdülmecit ve çevresinin kadınları Avrupai bir tarzda giyinmeye gayret göstermişler ve tamamıyla olmasa da orta tabaka hanımlarını da etkilemişlerdir.²³⁹ Ancak bu giyim tarzı muhafazakâr ve alt tabaka halk tarafından tepkiyle karşılanmakta hatta birçok erkek Avrupai giyinen bayanlara laf atmaktadırlar.²⁴⁰

Sokak kıyafetlerinde dikkatli olan Osmanlı kadını ev içi kıyafetinde de özenli ve zevkli bir görünüş sergiler. XIX. yy'daki kaynaklara göre gömlekler, şalvarlar, üç veya dört etekli entariler, muska gibi katlanarak arkadan köşelendirilmiş şal kuşaklar, kenarları oyalarla süslenmiş kısa cepkenler giymişlerdir. Batılılaşmanın iyice

²³⁵ Garip İrepoğlu, "Osmanlı Sarayı'nda Mücevher", **Sanatsal Mozaik**, S. 6, (Ekim 1996), s. 22-23.

²³⁶ Dilâver Cebeci, **Tanzimat ve Türk Ailesi**, (Birinci Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993), s.130.

²³⁷ Sezai Samipazade, **Sergüzeşt**, (Birinci Baskı. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1972), s.47.

²³⁸ Montagu, **a.g.e.**, s. 90-117.

²³⁹ Surayıya Foqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, Çev.: Elif Kılıç, (Birinci Baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), s. 125.

²⁴⁰ Fontmagne, **a.g.e.**, s. 9-246.

hissedildiği bu dönemde kadınlar evde başlarına, kenarları oyalı yemeniler bağlarlar; yemenilerinin uygun yerlerine çeşitli taşlardan mücevherler takarlar ve geleneksel özellikli giysilerini, gönüllerince uygulayarak giymeyi yeğlerler. XIX. yy'ın ikinci yarısına ait bilgiler veren Leyla Saz, enseye yükselmiş iki parmak genişliğinde düz yakalı veya yakasız olabilen entarilerin, şal veya kadife üzerine küme sırma, tırtıl ve inci ile işlenmiş, kenarı oyalanıp işlemeye uygun harç dikilmiş, boya kadar üç etekli, bele kadar yanları yırtmaçlı, beden ve kolları dar, dirsekle bilek arasında sarkıtılan kolkısının uçları oymalı, istenirse bilekleri kapamak için yanları ilik düğmeli olduğunu yazmaktadır.²⁴¹ Resimli ve yazılı kaynaklar, kadınların XIX. yy'da ev içinde giysilerini süslemek üzere çeşitli aksesuarları da daha yaygın ve gösterişli biçimde kullandıklarını göstermektedir.

Sokak giysisi olarak ferace, yaşmaktan; ev giysisi olarak şalvar, gömlek, entari ve hırkadan oluşan Osmanlı kadın giysisi, 1850'lere değin ayrıntılarda yeniliklere açıktır, genel çizgilerdeyse gelenekselliğini sürdürür. XIX. yy'ın ortalarından itibaren Batı etkisiyle geçiş dönemi yaşanır ve geleneksel giysiler Avrupa harçlarla süslenir. 1875'ten sonra bütünüyle Batı karakteri kazanır ve dörtyüz yıldır sürdürdüğü geleneksel çizgisini kaybeder.

Bütün İstanbul hanımları yıllarca ferace giymişlerdir. Fakat bunun yanısıra şehir ve kasabalarda çarşaf da kullanılmıştır. Çarşafın ne zaman giyilmeye başlandığı ve hanımlar arasında moda olduğu kesin olarak belli değildir; bir rivayete göre adet oluşu 1889 yılına rastlar.²⁴² İnce yaşmakların altından saçların, yüzün vs. görünmesi, cadde ve mesirelerde renk renk feraceleri erkeklerin taşkınlığına sebep oluyordu; öyle anlaşılıyor ki Türk hanımlarında giyim hususunda umumi bir serbestlik meyli olup bu sarkıntılık olayı ile ferace giymek yasaklanıp bütün kadınlar tarafından çarşaf giyilmesini amir olan 1889 iradesi çıkmıştır; bu, önce kadınlar tarafından yadırgandığı halde sonradan yavaş yavaş alışılmıştı. Böyle olmakla beraber bazı erkeklerin siyah çarşaf giyerek uygunsuzluk teşebbüsünde bulunmaları üzerine 1892 de kadınların siyah çarşaf giymesi yasaklandı.²⁴³ Abdülhamid devrinde bir aralık çarşaf tamamen kaldırılarak kısa bir süre yaşmak ve feraceye dönüldü.

²⁴¹ Saz, a.g.e., s.214.

²⁴² Cengiz Orhonlu, "Türkiye'de Kadın Haklarının Kazanılması Mes'elesi", **Türk Kültürü**, S. 72, (Ekim 1968), s.50.

²⁴³ Sermed Alus, "Çarşaf", **Aylık Ansiklopedisi**, C. III, (İstanbul, 1947), s. 1068-1070.

Feracenin tu kaka, çarşafın moda olmasında Avrupa'daki Empire ve Art Nouveau modalarının nöbet değişimi etkili olmuştur. Tutucular; feraceyi - dekolteliğinden dolayı- yasaklayan II. Abdülhamid'i, "Çarşaf yayılırsa erkekler bu kıyafete girip kalın peçe takarak mazallah suikasd düzenlerler." vesvesesiyle kandırınca bukez İstanbul polisi elinde makas,köprü başında, Kapalı Çarşı'da çarşafı peşine düşmüştür.²⁴⁴

Tanzimat Döneminde giyim kuşamdan başka toplum yaşantısında çalışma hayatında yer alıp üretime katkıda bulunan kadınlarda bulunmaktadır.²⁴⁵

6. ÇALIŞMA YAŞAMINDA KADIN

Osmanlı Devleti'nde dokuma ve gıda işkollarında bir çok işin büyük çoğunluğu kadınlarca yerine getirilmiştir. Sanayinin gelişmesi üzerine kadının tütün, sigara, tekel ve kimya işlerinde zamanla daha çok çalışmaya başladığını görüyoruz.²⁴⁶ Osmanlı Devleti'nde köylü kadınlar evin erkeğiyle zirai üretimde hep etkindir. Kentlerdeki kadınlar ise az sayıda kadın dışarıda çalışır. Ancak, Tanzimat dönemindeki sosyo-ekonomik değişimler, sınırlı, fakat eskisinden daha fazla kadının iş hayatına atılmasına yol açmıştır.

1830'lu yılların sonunda Rumeli ve Anadolu'daki halı atölyelerinde genellikle genç kızlar çalışmakta, hangarlarda ya da uzun koridorlarda çömelmiş olarak halı dokumakta ve ayda en fazla 30-35, yılda 360-400 kuruş kazanmaktaydılar. Yine kadın işçilerin çok sayıda çalıştığı bir iş, "nakış" işidir. Gümüş ve altın işlemler yapan kadın işçilere İstanbul'da, Yanya'da ve Anadolu'nun birçok kentinde kalabalık kitleler halinde rastlanmaktaydı. Halı dokuma ve nakış işleme yanında kilim ve kumaş dokumayla iplik bükme vb. dokuma işkolunun değişik kollarında kadın ve genç kızların yoğun bir biçimde çalıştırıldığını görüyoruz. Bu tür işlerde XVII. ve XVIII. yy. da da yoğun bir biçimde kadın çalıştırıldığı bilinmektedir. Özellikle Ankara, Bursa, Edirne,

²⁴⁴ Rukiye Bulut, "İstanbul Kadınlarının Kıyafetleri ve I. Abdülhamit'in Çarşafı Yasaklaması" **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C. II/ 8, (İstanbul, 1968), s.36.

²⁴⁵ **Aynı**, s. 37; Sakaoğlu, **a.g.m.**, s. 38.

²⁴⁶ Lütfi Erişçi, **Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi**, (Birinci Baskı. İstanbul: Kurtulmuş Basımevi, 1951), s.150.

Amasya vb. dokuma sanayi merkezlerinde, evlerdeki dokuma tezgâhları büyük yer tutmuştur.²⁴⁷

Bir yabancı araştırmacıya göre “Öyle kadınlar vardır ki, bazıları iplik işinden, dokumacılık ve nakış işlerinden çalışıp becerilerini, özel kadın pazarlarında satıyor ya da hamamlarda da hizmetçi ve zengin ailelerin yanında hizmetçilik yaparak çalışıyorlardı”.²⁴⁸

Dokuma işkolunda makineleşme başlayınca, işlerinden olmak korkusuyla başta kadınların makine kırıncılığı eylemlerine giriştikleri olmuştur. Örneğin 1851’de Samakov’da kurulmuş olan mekanik tarağa karşı girişilen harekette özellikle kadın işçilerin kürek, balta ve sopalarla dokuma atölyesine hücum ettikleri görülmüştür. Kendilerine bu mekanik tarağın bir daha kullanılmayacağı sözü verildikten sonra tarağı kırmaktan ve atölyeyi tahripten vazgeçmişlerdir.²⁴⁹

Fatma Fahrünisa Hanım’ın Hüdavendigâr vilayetinde Kısmen Bir Cevelan adlı eserinde Bursalı köylü ve işçi kadınların durumu hakkında bilgiler bulmak mümkündür.

Yazar, ipek fabrikalarında çalışan kadınları şöyle tasvir etmiştir: “uzun bir salon boyunca karşılıklı dizilmiş ipek sarma aletleri ve önlerinde oturan kadınlar. Ellerini sıcak su leğenlerine sokarak kozaların ucunu devamlı dönen aletlere veren bu kadınların elleri buruşmuş, mavi-beyaz bir renk almıştır; altından kırmızı etleri gözükmemektedir. Birkaç işçi kadın da onlara iş yetiştirmek için, kozaları sıcak su leğenlerine koyup, ipek uçları çıkıncaya kadar çalı süpürgesiyle çalkalamakta, sonra diğer kadınların leğenlerine aktarmaktadır.²⁵⁰ Yazar, bu sıcak ve kötü kokulu ortamda çalışan kadınlara acıyarak bakmakla birlikte kendi emeği ve alın teriyle yaşayan bu kadınlara saygı duyar; evlerinin işlerini cariye ve hizmetçilere, çocukların bakımını ve terbiyesini mürebbiyelere bırakmış; mağazalar ve terzilerle dikiş dikme zahmetinden kurtulmuş; gezme, giyinme ve süslenmeden başka hiçbir dertleri olmayan şehirli kadınlarla kıyaslar ve onları yüceltir.

XIX. yy ikinci yarısında Osmanlı Devleti gerçek sanayi işletmelerinin doğuşuna ve özellikle büyük şehir merkezlerinde işçi hareketlerinin ortaya çıkışına şahit olmuştur.

²⁴⁷ Güzel, **a.g.m.**, s. 868.

²⁴⁸ Faoqhi, **a.g.e.**, s. 9.

²⁴⁹ Güzel, **Ön.ver.**, s. 868.

²⁵⁰ Refik Halit, **Memleket Hikayeleri**, (İstanbul 1941), s. 109; Aktaran: Toska, **a.g.m.**, s. 73.

Bu işçiler arasında kadınlar da vardır.²⁵¹ 1863 tarihli bir belge üç kız kardeşin bir gayrimüslime ait ipek fabrikasında çalıştığını belirtmektedir.²⁵² 1864'te G.B. Perrot, Bursa'da gezdiği bir dokuma tezgâhında 100 kadar kadın işçinin çalıştırıldığını bildirmektedir.²⁵³

Kadın işçilerin ücretleri oldukça düşüktür. 1867'de İzmir, Kula, Uşak ve Saruhan gibi yerlerde, çoğu Avrupalılarca yönetilen halı fabrikalarında kadın işçilerin gündelikleri 33 paradır. Bu, yılda 300-350 kuruş demektir. Bu arada ücretlerin zamanında ödenmediği ve bu durumun kadınların protestolarına yol açtığı bilinmektedir. Örneğin Ocak 1867'de “maliyeden 20-30 parayı geçmeyen alacakları olan bir küme kadın, tekrar ücretlerinin ödenmesi isteğinde bulundular. Cevap olarak, alışılmış ‘para yok’ sözünü işiten kadınlar gittikçe daha fazla şamata yapmaya başladılar ve dışardan müdahaleyle sustular. Çıkan kargaşalıkta, kadınlardan birçoğunun itilip kakıldığı söylenmektedir.”

19. yy. ın ikinci yarısından itibaren sanayide çalışan kadın sayısı gittikçe artmakta, dokuma gibi geleneksel işkolları yanında başka işkollarında bile kadın çalıştırılmaktadır. Örneğin 1897'de İstanbul'daki Kibrit Fabrikası'nın 201 işçisinden 121'i kadın ve kız işçidir. Aynı sırada Bakırköy Bez Fabrikası'nın²⁵⁴ 1.000'i aşkın işçisinin yarısını çocuklar oluşturmaktaydı. Bu dönemde kalifiye işçi yetiştirmek amacıyla Rumeli'de kız çocuklar üzerinde bazı denemeler yapılmış ve sanayi okulları açılmıştır.²⁵⁵

Bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali bakımdan iflas ettiği bir zaman dilimidir. Bu bir başka nedenlerle işçi ücretleri zamanında ödenememektedir. Bu durum ve çalışma koşullarının zorluğu, çekilmezliği işçilerin protestolarına ve grev yapmalarına yol açmıştır. Bunlar sırasında kadınların işçi, eş ya da anne veya kız kardeş olarak etkin bir biçimde katılımlarına tanık olunmuştur. Birkaç örnekle durumu anlatalım:

Ocak 1873'te Tersane işçileri greve gittiklerinde, Babiâli'ye doğru yürüyüşlerine ve oradaki toplantılarına eş ve anneleri de katılmıştır. 27 Ocak 1873 tarihli Hadika

²⁵¹ Abdurrahman Kurt, **Bursa Sicillerine Göze Osmanlı Ailesi (1839-1876)**, (Birinci Baskı. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1998), s. 110.

²⁵² Bursa **Şeriye Siciiye**, C. 57 / 620, 44a.

²⁵³ Caporal, **a.g.e.**, s. 136.

²⁵⁴ Erişçi, **a.g.e.**, s. 7.

²⁵⁵ Şehmus Güzel, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın” **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. III, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1981) s. 868.

gazetesine göre, bazı grevcilerin “zevce ve valideleri dahi beraberlerinde oldukları halde yine Babıali pişegâhına gelerek toplanmışlardır.”²⁵⁶

İkinci örnek, Mayıs 1876’daki Tersane grevinden: Greve katılmak istemeyen işçilerin başına gelenleri La Turquie gazetesinin 23 Mayıs 1876 tarihli nüshasından okuyalım: “Bu işçiler, işten çıktıklarında grevcilerin saldırısına uğramışlar ve pek çok işçi yaralanmıştır. Silahlı birlikler tarafları dağıtmıştır. Grevci işçilerin eşlerinin de en az kendileri kadar saldırgan oldukları ve sopalarla silahlanmış ‘hanum’ birliklerinin Tersane’nin kapusunda durarak çalışmak isteyenlere sopa yağdırdıkları söylenmektedir.”²⁵⁷

Tramvay grevlerinde de grevci eşlerinin tramvayların sefere çıkmasını engellemek amacıyla raylar üzerine yatması olayına sık sık rastlanmıştır. Ve bu “dayanışma eylemi” kadınların mücadelesinde gelenekselleşmiştir. Dönemin İstanbul’unda işçilerin belli mahallelerde oturuyor olması, bu tür olayların kulaktan kulağa daha kolay yayılma-sına ve işçi toplulukları arasında bir tür “müşterek hafıza” (memoire collective)’nin doğmasına yol açmıştır.

Mayıs 1876’da sayıları 200-300’ü bula grevci Tersane işçileri eş ve çocuklarıyla yine Babıali’ye yürümüşler ve sadrazamdan gecikmiş ücretlerinin ödenmesi için emir vermesini rica etmişlerdir.

22 Ağustos 1876 Salı günü Feshane’de çalışan elli kadar Rum ve Ermeni kadın işçi Babıali’ye yürüyüp sadrazama bir dilekçe sunmuşlar ve uzun süredir ödenmeyen ücretlerinin ödenmesi için gereğinin yapılmasını istemişlerdir.

1894’lere geldiğimizde Bursa’yı ziyaret eden Mehmet Ziya Bey Bursa’daki ipek ve koza fabrikalarında müslüman, hristiyan bir çok fakir kız ve kadının büyük bir maharetle ipeği iplik haline getirmelerini saatlerce temaaşaya değer bir manzara olarak görmektedir.

Tanzimat Döneminde daha çok kadınlar zorunluluktan dolayı ekonomik yetersizliklerden dolayı çalışma hayatında yer almışlardır.

²⁵⁶ Aynı, s. 868.

²⁵⁷ Aynı, s. 868.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRK KADINLARININ KÜLTÜREL YAPISI

Tanzimat döneminde kadınlar lehine önemli ıslahatlar yapılır.²⁵⁸ Özellikle kadınlara sağlanan eğitim olanakları nedeniyle bu dönem reformist bir hareket olarak kabul edilir.²⁵⁹ Osmanlı Müslüman Türk kadını mücadelesinde önce kapalı hayattan kurtulmak ister. Bunu da eğitim göreyerek sağlamayı amaçlar. Dinsel ön yargılardan kafes ya da haremden çıkıp sosyal hayatta yer almak kadının özlemidir. Yusuf Hikmet Bayur kadının bu uyanışını; “Kadının gözünün açılması, Ahmet Mithat gibi yazarların batı yaşayışını tasvir eden romanlarını okumakla Tanzimat’tan sonra ortada daha çok görünmeye başlayan yerli ve yabancı Müslüman olmayan ailelerin serbest yaşayışını seyretmekte ve kendi durumlarıyla onlarınkini karşılaştırmakla başlar” şeklinde değerlendirir.²⁶⁰

Tanzimat döneminde kadınlarının eğitilmesinin ne kadar gerekli olduğu dönemin önemli gazetelerinden *Ceride-i Havadis*’te de belirtilir. Batılı devletlerin kız çocuklarını okutmak için açtıkları okullar; Maarife ne kadar önem verdiklerine dair kanıt gösterilir.²⁶¹ Kırım savaşı sırasında Türkiye’ye para kazanmak için gelen yabancılar arasında kadınlar da vardır ve iş ilanları gazetede çıkar. Bu ilanlara göre bir Avrupalı kadın konakların haremine girip isteyene Fransızca dersi verecek,²⁶² bir diğeri piyano çalmayı öğretecek,²⁶³ bir başkası da evlerde tablolar yapacaktır denilir.²⁶⁴ Bu dönemde İngiliz ve Fransız yaralılarına bakmak için gelen hastabakıcılar da kadındır.²⁶⁵

²⁵⁸ Ercüment Kuran “Türkiye’de Kadın Haklarının Gelişimi”, *Milli Kültür*, C.I/6, (Mart 1977), s.30

²⁵⁹ Ediz, **a.g.e.**, s.84

²⁶⁰ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, C.II, (Üçüncü Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), s.47.

²⁶¹ **Ceride-i Havadis**, nr.715, 1271/1854; Sema Uğurcan, “Tanzimat Devrinde Kadın’ın Statüsü”, **150. Yılında Tanzimat**, (Ankara: 1992), s.499.

²⁶² **Ceride-i Havadis** , nr.708, 1271/1854; **Aynı**,s.500.

²⁶³ **Ceride-i Havadis** , nr.840, 1274/1857; **Aynı**,s.500.

²⁶⁴ **Ceride-i Havadis** , nr.862, 1274/1857; **Aynı**,s.500.

²⁶⁵ Çağatay Uluçay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, (İkinci Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1985), s.151

Bu haberler kızların klasiğin dışında eğitim görmeleri fikrini ortaya atar, padişah kızlarının Fransızca'yı ve piyanoyu öğrenmeleri için çaba harcamasını sağlar.²⁶⁶

Tanzimat döneminin ilerleyen zamanlarında (1868) Terakki gazetesinin Pazar günleri eki olarak çıkan Terakki-i Muhadderât gazetesindeki²⁶⁷ yazılarını da incelediğimizde kadınların eğitim görmek için ne kadar istekli olduklarını, imkânlarının kısıtlılığını görebiliriz.

“...Kadınların kıraat ve kitabetten bihaber bırakılmaları ise pek eski mütalaaya belki efkâr-ı atılâya mebni olup şuralık dersaadetin müteatdit mahallerinde inasa mahsus mektepler kuşadına açılmasına taraf-ı devletten teşebbüs buyrulduğıyla dahi istiklal olunacağı üzere harkes onların aguşu terbiyelerinde olageldikleri için herkesten ziyâde onların haliye-i edep ve irfan ile mütehasili olmaları lazım olan bulunduğundan gazetecilik sırasında (vatan hadimi) namı ilâ müftehir ve mebahi olan (terâkki) bu hikmeti dahi kendine ilave-i vazife ederek badima beher Pazar günleri muhassadereta mahsus olmak üzere..”²⁶⁸ denilen metinde kadınların devamlı eğitimden uzak tutuldukları ama asıl onların eğitilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Gazeteye gelen mektuplardan birine baktığımızda ise; “Belkis Hanım imzasıyla gelen varakadır... Şöyle ki birinci defa neşr olunan gazetesini kemale dikkatle mutala eyledim ve mukaddema ve nasih ve ifadat derecesini anladım ise de doğrusunu söylerim ki bazı teberruat lugatını iyice anlayamadığımdan çaresiz pederime müracaat mecbur olup hali meşgul eyledim. Vakaa pederimin ifadesine göre yazmış olduğumuz lügatlerin sıhhati belagetine diyecek söz yoksa da malumunuz olduğu vecihle kadınlar ne kadar tahsil ilim kıraat ve kitabet etmiş olsalar vezaifi saireleri ki tarif-i mehalli idare-i umuru beytideden ibarettir... Onun için bize bir gazete lazımdır ki ifadat-ı münderecesi adeta tekelüm olunan derecede olmalıdır. Çünkü pek mağluk ibaret ve ifadatı efradıyla anlayacağımızı ben kendi nefsimle tasdik ederim. Hatta işittiğime göre birinci gazetenizdeki belli lugatları erkeklerden on seneden ziyade kitabetle meşgul olan beylerden bazıları bile anlayamamışlar bazı erbab-ı muhalamata müracat etmişler. Her neyse erkeklerin bilip bilmemesi bize lazım değildir. Mu mahsus olan gazetenin gayet

²⁶⁶ Leyla Saz, **Harem'in İçyüzü**, Düz.:Sadi Barok, (Birinci Baskı. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1974), s.32

²⁶⁷ Terakki-i Muhadderât Gazetesi, girişte kendisini şöyle takdim eder: “bu gazete haftada bir kere Pazar günleri Çiçek Pasajında Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaasında tab olunur. Malumat ve ilanat nafia mal’el memuniye kabul kılınır...”

²⁶⁸ **Terakki-i Muhadderât** , 17 Rebiülevvel, 1286, s.2; Orjinal metin için bkz.: Ek:1.

nefis ibarelerle olması iktiza eder. Eğer bu surette tehrir-i rağbet buyurursanız cümleiniz memnun olursunuz”²⁶⁹ denmekte kadınların gazete anlamakta ne kadar zorluk çektikleri dile getirilmektedir.

Yine: “Faika Hanım imzasıyla gelen varaka: ...Kadınların yüzde ellisi okur – yazar değil yamış isem de o kadar yoktur zannederim olsa olsa yüzde on olabilir. Hem de kadınların böylelikle okuyub yazmaları neye yarıyor faideli kitab oku, vakit ister hoca ister yoksa böyle kalırsa ilerisi yoktur. Bizim için ibtida büyük mekteb lazımdır içinde irfanlı hocalar bulunsun aklımız genişlesin çok sefahate alıştık” denilmekte okul ve nitelikli öğretmen istenmektedir.²⁷⁰

1. İLKÖĞRETİM OKULLARI (SİBYAN MEKTEPLERİ)

Geçmiş Hz. Ömer’e kadar dayanan Sıbyan Mektepleri yaygın eğitim kurumları olarak bütün İslam ülkelerinde çeşitli adlar altında çalışmıştır.²⁷¹ Osmanlı devletinde Tanzimat’dan önceki kız sıbyan mekteplerinin ise belirli bir programı yoktur, hocaları genellikle kuran-ı ezberleyerek hafız olmuş kadınlardır. Belli bir öğrenim süresi yoktur. Kızlar 8-9 yaşlarından sonra okuldan alınır, evlerine kapatılırdı.²⁷² Tanzimat döneminde yapılan yeniliklerin kalıcı olabilmesi için bilgili bir toplum, yeni bir aydın tipi ve kadro oluşturmak istendiğinden ilköğretimden başlayarak bazı düzenlemelere gidilmiştir.²⁷³ İlk adım Padişah Abdülmecid tarafından atılmıştır. Maarifle ilgili 1845 tarihli Hatt-ı Hümayunuyla “... ilimlerin ve fenlerin kaynağı ve saniyinin meydana çıktığı yer olan gerekli okulların icadı ve yapılması, benim için işlerim en önemlisidir...”²⁷⁴ denilmekte sıbyan mekteplerinin nitelikli hale gelmesine ışık tutulmaktadır.

²⁶⁹ **Aynı**, 29 Rebiülevvel, 1286, s.3; Orjinal metin için bkz.: Ek:2.

²⁷⁰ **Terakki-i Muhadderât** , 15 Rebiülahir, 1286, s.5; Orjinal metin için bkz.: Ek:3.

²⁷¹ Hasan Ali Koçer, “Türkiye’de Kadın Eğitimi”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C. V/2, (Ankara, 1972), s.91

²⁷² **Aynı**, s.91.

²⁷³ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, (Yedinci Basım, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999), s.141.

²⁷⁴ **Takvim-i Vekayi**, 12 Muharrem 1261, Def’a 280, Aktaran: **Aynı**, s.142

1847 yılında Eflatin Talim ve Tedris Terbiyelerini ne Vehicle İcra Eylemleri Lazım Gelen Dair Sıbyan Mekatıbi Heceleri Efendilere İta Olunacak Talimat başlığını taşıyan bir belgeye de baktığımızda; okuma yanında yazı da öğretilmeli, kız ve erkek öğrencilerin karışık değil, kendi aralarında oturmaları, öğretim süresinin 4 yıl olduğu, 7 yaşına girmiş çocukların okula devam etmeye mecbur oldukları belirtilmiştir.²⁷⁵

1857, 1863 ve 1864 tarihlerinde alınan kararlarda ilköğretime yöneliktir, ancak parasızlık ve öğretmensizlik nedeniyle uygulanamamışlardır.²⁷⁶

Tanzimat döneminde sıbyan mektebi kanunu 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi oldukça önemlidir. Nizamnamenin kızların eğitimiyle ilgili maddelerine baktığımızda; devam mecburiyeti erkekler için 6-10, kızlar için 7-11 yaşları arası olarak belirlenmiştir. Bir mahalle veya köyde iki sıbyan mektebi varsa bunlardan birisi kızlara ayrılacaktır.²⁷⁷ Yoksa, yeni bir mektep açılıncaya kadar kızlarda erkeklerin gittiği sıbyan mektebine gidecek, fakat erkeklerden ayrı bir sırada oturacaklardır. Nizamnamede her ne kadar Kız Sıbyan Mektebi hocalarının kadın olması isteniyorsa da, kadın öğretmen yetişinceye kadar, yaşlı ve tecrübeli, iyi ahlak sahibi erkek hocalardan da faydalanılacaktır.²⁷⁸ Din derslerinin yanısıra ahlak, yazı, hesap, Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Malumat-ı Nafia gibi derslerde yer alacaktır. Hoca maaşları ve okul masrafları vakıflardan, avarız parasından, fitra ve kurban derilerinden yada mahalle ve köy ahalisinden karşılanacaktır²⁷⁹ denilmektedir.

Bu nizamnamede kızların sıbyan mekteplerindeki eğitim görebilmeleri açıklığa kavuşturulmaktadır. Terâkî Gazetesinde de bu konudan duyulan hoşluk dile getirilmektedir. “Terbiye-i nisven asar-ı muvaffakiyet celile-i hazreti padişahi cümleyi cümlesinden olarak bu kere tertip ve tanzim bulunan Maarif Nizamnamesi takvim-i ve kayr nüshalarında mütalalarında nizamnamei meşkurü geleceği kıymeti taktiri acizlerince ahkâmın derecesi millet ve devletce arz olunan saadeti hal ve esvhab-ı şân ve iclalın hüsnü husulüne kâfi bir tedbir-i acil olduğundan cümlece ne mertebelerde şayan-ı teşkir idiği muhtaç-ı tabir olmayıp hususiyle nizamnameyi meşkurde irice

²⁷⁵ Yahya Akyüz, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, **OTAM**, S.5, (Ocak 1994), s.1-47

²⁷⁶ Kurnaz, **a.g.e.**, s.5.

²⁷⁷ Bayram Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, (İkinci Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991), s. 101-109

²⁷⁸ Cahit Yalçın Bilim, **Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma**, (1839-1876), (Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998),s.41.

²⁷⁹ **Takvim-i Vekâyi**, 27 Cemaziyelâhir, 1289; Aktaran: Akyüz, **Türk Eğitim**,..., s.142.

mektepler kürşad ile etfal-i inasaya dair tedbir dair zulüm ve fünuna dair olan mevada okuduğum zaman doğrusu müddet-i ömrümde en aziz ve muhterem bir ad olunmaya şayan-ı göründü zira taifeyi nişana derece-i terbiyeli olursa aguşu ihtimamlarında yetişecek etfâl ol mezebenaili edep ve kâmil olurlar.”²⁸⁰

“Kadınların dahil akıl ve zakaca erkekler kadar tahsil-i maarife istidâtları zahir olduğundan rical-i millet ve aza-yı Encümen-i Daniş taifesi nisanın dahi fünun ve maarif tahsili için muktezi olan esbab ve saiti tedarik etmelidirler. Şimdiye kadar kadınların ihtiyat-ı meneviyesine layıkıyla dikkat olunmadığından umumum tahsili-i maarife rağbeti derece-i matlubede tevsi edememiştir.”²⁸¹

“Tahsil-i hüner ve marifet etmiş olan bir kadının sağlığında akrarnına faile olup hatırı sayıldığı gibi vefat ettikten sonra dahi nezaket ve zerafeti kitaplarda yazılıp dilden dile gezerek hayır ile yad olunmasına ve kıyamete dek kendisinin mazhar-ı tahsin olunmasına sebep olur. Lâkin böyle olmayıb da cahil kadınların âlel husus hiç okumak yazmak bilmeyen ve boğacacı kadının defterine borcunu kayd edecek kadar hesap öğrenemeyenlerin kimin yanında itibarı olur, ne kadar hatırı sayılır, tarife hacet yoktur. Şimdi hanımlar şu iki yolun hangisine gitmek evlâdır. Okuyup yazıp ta dosta düşmana karşı itibar kazanmak iyidir. Yoksa biz biliriz diyerek cahip kalıp ta halka maskara olmak mı iyidir. Okumak yazma iyi ise Terâkki'nin sözlerini dinlemeli nafîle yere çekiştiripte günaha girmemelidir.”²⁸²

diye belirtilmekte, kadınların eğitim görmesinin ne kadar önemli olduğunun kavrandığını kadınların bu konuda ne kadar çok istekli oldukları gösterilmeye çalışılmaktadır.

2. ORTA ÖĞRETİM OKULLARI (RÜŞTİYELER)

Kızlara orta öğretim imkanı ilk kez Tanzimat Döneminde sağlanmıştır. İlk kız rüştiyesi 6 Ocak 1859 tarihinde İstanbul'un Sultan Ahmet semtinde açılmıştır.²⁸³ Cevri Kalfa İnas Rüştiyesi olarak ta adlandırılan bu okul 1820'li yıllardan 1850'li yıllara kadar sıbyan mektebidir.²⁸⁴ Ancak eğitim bakanlığı 1859'da sadarete bir yazı göndererek bu mektebin binasını yalnız kızlara ait rüştiye halene getirmek için izin

²⁸⁰ **Terakki-i Muhadderât**, 28 Cemiyüzilevvel, 1286, s.2: Orjinal metin için bkz.: Ek:4.

²⁸¹ **Terakki-i Muhadderât**, 19 Zilkâde, 1286, s.3: Orjinal metin için bkz.: Ek:5.

²⁸² **Terakki-i Muhadderât**, 4 Zilhecce 1286, s.3: Orjinal metin için bkz.: Ek:6.

²⁸³ Unat, **a.g.e.**, s.43; Akyüz, **a.g.e.**, s.117.

²⁸⁴ Yahya Akyüz, “Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi”, **Milli Eğitim Dergisi**, S.137, (Mart 1998), s.14.

istemiştir. Bu yazıda “... mahalle (sıbyan) mekteplerinde şimdiye kadar karışık öğrenim yapılmıştır. Bunda bazı sakıncalar vardır. Bundan başka eğitimde istenildiği gibi yapılamıyor. Bu nedenle kızlar için de (erkek çocuklar için olduğu gibi) ayrı bir okul açılarak emin ve ehliyetli hocalar tayin edilerek öğrenim yapılması uygun olacaktır. Fakat şimdilik masraflı ve kapsamlı bir girişime gitmeyip Sultanahmet’teki Cevri Usta Mektebinin Kız Rüştüyesi haline getirilmesi ve burada özgü sanayi öğretilmesine izin verilmesi...” gibi istekler dile getirilmiştir.²⁸⁵ Padişah Abdülmecit’te girişimi onaylamış, Ocak 1859’da böylece ilk kız rüştüyesi açılmıştır.

Haziran 1862 tarihine gelindiğinde Cevri Usta Kız Rüştüyesi’nin o tarihte daha iyi bir düzen ve yönetime kavuştuğu, Peygamber’in bir sözüne göre de bilim öğrenmenin erkek kadın herkese farz olduğu belirtilmiş, ana babalardan kızlarını bu okula göndermeleri istenmiştir.²⁸⁶

1869 Nizamnamesi ile kız rüştüyeleri ile ilgili olarak bazı düzenlemelere gidilmiştir. Buna göre büyük şehirlerde hane sayısının 500’ü aşması halinde, dini nüfuz göz önüne alınarak, Müslüman veya Hıristiyan rüştüyeleri açılacaktır. Öğretmenler kadın olarak, öğretmen olduğu takdirde yaşlı ve bilgili erkek hocalardan yararlanılabilecektir.²⁸⁷

Kız rüştüyelerinin İstanbul dışına götürülmesi kararlaştırılmışsa da bu uygulama II. Abdülhamid Devrine kadar gerçekleşmemiştir.²⁸⁸

Kız rüştüyelerinin programında; din bilgisi, ahlak, nefia bilgisi, Osmanlıca hesap, sülüs vark’a, Arapça, Farsça, imla, tarih, coğrafya, hıyatet ve nakış gibi derslere yer verilmiştir.²⁸⁹

Kız rüştüyelerinin gelişmesi Erkek rüştüyelerine göre daha yavaş ilerlemiştir.²⁹⁰ İlk kız rüştüyesi 1859 Yılında açıldığında (112 öğrenci) İstanbul’da 13 erkek rüştüyesi mevcuttu. 1871’de ise; 8 kız (107 öğrenci), 14 erkek rüştüyesi (1421 öğrenci)²⁹¹

²⁸⁵ Başbakanlık Osmanlı Aşivi, İrade (Dahiliye), No:27616; Aktaran: Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, (İstanbul, 1977), C.I, s.457-458.

²⁸⁶ **Takvim-i Vekâyi**, 26 Zilhicce, 1278, no.649; Aktaran: Yahya Akyüz, “Osmanlı Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer’in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı”, **Milli Eğitim Dergisi**, S.143, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1999), s.15.

²⁸⁷ Hasan Ali Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, (1773–1923), (İstanbul, 1974), s.93.

²⁸⁸ Kurnaz, **Cum. Önc.,...**, s.24.

²⁸⁹ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi...**, s.144.

²⁹⁰ Akyüz, **Osm. Son Dön.,...**, s.15.

²⁹¹ Mehmet Cevat, **Maarif-I Umumiye Nezareti Tarihçe-I Teşkilata İcraatı**, (İstanbul, 1338), s.121–122.

bulunmaktadır. 1876'da da 9 kız (311 öğrenci), 21 erkek rüştiyesi (1795 öğrenci)²⁹² vardır.

1860'lı yıllarda erkek rüştiyelerindeki öğretmen sayısı 1–6 arasında değişirken, kız rüştiyelerinde 2 erkek 1'i nakış dersi bayan öğretmen olmak üzere 3 öğretmen bulunmaktadır.²⁹³

1871-72 tarihlerinde verilen bilgiler ışığında kız rüştiyelerinin durumu aşağıdaki gibidir.²⁹⁴

Kız rüştiyelerinde kadınların yöneticilik yaptıklarına dair ilk kayıt yine 1871–72 tarihine aittir. Bu belgeye göre; Fatma Hanım'ın Beşiktaş İnas Rüştiye Mektebi'nde müdire olarak görev yaptığını öğreniyoruz.²⁹⁵ Bu mekteplerde nakış dersi dışındaki derslere giren hanımlarda bulunmaktadır. Bunlar: Beşiktaş İnas Rüştiye Mektebinde, Muallima-i evvel Fethiye Hanım, muallima-i sani Münire Hanım, riyaziye hocası Fatma Nigar Hanımdır.²⁹⁶ Darülmualimat'ın ilk mezunları olan bu öğretmenler, resmi okuldan yetişerek eğitim tarihimizde görev alan ilk hanım öğretmenlerdir.

Malum gazetemizde de “kadın ile erkek beyinde halkça olan mugayır ihtilâf kuvve-i zekâya delâlet etmez. Yani fark-ı tabiie mebni erkekler ile kadınlar beyinde zekâca hiç bir fark yoktur. Saniyen erkek ile kadın beyinde bulunan fark onların ahval, i mahsusundan neş'et etmektedir. Salisen her ne kadar bu taife beyinde dirayet ve adetçe bazı farklar bulunur ise de bu misülü fark ve ihtilaf insanlar beyinde dahi mevcuttur”²⁹⁷ denilmektedir.

Tanzimat döneminde açılan söz konusu kız rüştiyelerinin sayısı Meşrutiyet dönemlerinde iyice artmıştır.

²⁹² Ayla Oktay – Cemil Öztürk, “Türkiye’de Kızların Eğitimi”, **Eğitimde Nitelik Geliştirme**, (İstanbul, 1991), s.43.

²⁹³ **Devlet Salnamesi**, 1276, s.120; Kurnaz, **Cum. Önc.,...**, s.25.

²⁹⁴ **Devlet Salnamesi**, 1288, s.138–139; **Aynı**, 25.

²⁹⁵ **Devlet Salnamesi**, 1288, s.139; **Aynı**, 25.

²⁹⁶ **Devlet Salnamesi**, 1290, s.197; **Aynı**, 26.

²⁹⁷ **Terakki-i Muhadderât**, 19 Zilkâde 1286, s.1: Orjinal metin için bkz.: Ek:7.

3. MESLEKİ EĞİTİM OKULLARI

Tanzimat dönemi, yine; kızlara mesleki eğitim verilmesinin başlangıcı olmuştur. Ebe Mektebi, Kız Sanayi Mektebi, Kız Öğretmen Okulu gibi mesleki eğitim veren okullar ilk defa bu dönemde açılmıştır.

3.1. Ebe Mektebi

Osmanlı Devletinde Kadınlar sağlıkla ilgili bilgileri tamamen çevrelerinden öğrenmektedirler. Bu konuda kadınların toplu olarak eğitilmesi ilk defa Tanzimat Döneminde düşünülmüştür. Tıbbiye Mektebinde ebelik kursları açılması için hekimbaşı tarafından 1842'de hükümete bir tahrir verilmiş ve kabul edilmiştir. Bunun sonucu 1843'de Tıbbiye Mektebinde ebelik eğitimine başlanmıştır.²⁹⁸

Burada eğitim mankenler üzerinde yapılmaktaydı. Ayrıca ebe hanımların yapacakları mesleki tatbikat sırasında yanlarında erkek bulunmaması şartı getirilmiştir.²⁹⁹

Okula öğrenci alımında okuma-yazma şartı bile aranmamıştır. İlkokul mezunu olma şartı ancak II. Meşrutiyet'ten sonra aranmaya başlanmıştır.³⁰⁰

Bu şekilde eğitime başlayan kurslar 1845'de ilk mezunlarını vermiş ve bunlar padişah huzurunda diplomalarını almışlardır. İlk mezunların 10'u Müslüman, 26'sı Hıristiyan idi. Bu durumda Ebe Mektebi mezunları, Osmanlı Devletinin mesleki eğitim gören hanımları olarak kabul edilebilir.³⁰¹ Temelleri Tenzimat Döneminde atılan kızların sağlık alanında eğitimleri Meşrutiyet Döneminde devam edecektir.

3.2.Kız Sanayi Mektepleri

Kız Sanayi Mektepleri, hanımların el becerilerini geliştirmeyi ve bunlardan ekonomik kazanç sağlamayı amaçlayan okullardır.³⁰²

²⁹⁸ Kurnaz, **Cum.ÖnC.....**, s.39.

²⁹⁹ Unat, **a.g.e.**, s.63.

³⁰⁰ Ergin, **a.g.e.**, C. II, s.542-543.

³⁰¹ Caparol, **a.g.e.**, s.105.

³⁰² Doğramacı, **a.g.e.**, s.98; Kurnaz, **Cum.Önc.....**, s.40.

1859'da kızlar içinde Rüştiye okulları açılmasına karar verilirken tanzim edilen mazbatada bu okulların öğretim hedefleri arasında “taife-i nisaya mahsus sanayii talim”de bulunduğuna göre, o zaman memlekette çağdaş bir Milli Eğitim sistemi kurmaya çalışanların, kızların mesleki eğitimi bakımından gerekli özelliği de göz önünde tuttıkları açıkça anlaşılmaktadır.³⁰³ Ders programında nakışla ilgili derslerin bulunması da Cevri Kalfa Taş Mektebinde açılan ilk kız rüştiyesini aynı zamanda kız teknik öğrenimini veren ilk ortaokul kabul edebiliriz.³⁰⁴

1864'te Mithat Paşa tarafından Rusçuk'da, öksüz kız çocukları için ordu ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bir dikim atelyesi niteliğindeki “Islahhane” de “İlk kız sanayi mektebi” olarak kabul görmektedir.³⁰⁵ Bu tarih ve okul ilk kız teknik eğitiminin başlangıcı da sayılmaktadır.

1869'da İstanbul'da yine ordu ihtiyaçları için bu kez Yedikule'de tamir ettirilen eski baruthane binasında, Tophane nezareti tarafından açılan Dikimhane niteliğindeki Kız Sanayi Mektebi kurulmuştur. Bu okul bir süre sonra Ticaret Nezaretine devr olunmuştur. Yedikule Kız Sanayi Mektebinin program ve teşkilatı hakkında³⁰⁶ fazla bilgi yoksa da, bu okulun 1884'e kadar devam ettiği, kapatılarak Ticaret Nezaretliğine bağlandığını söyleyebiliyoruz.³⁰⁷

1864 yılında açılan ilk kız sanat mektebi giyim kuşamın Avrupaileşmesinde Avrupa Modalarının yakından takip edilmesinde de önemli rol oynamıştır. Dergiler tarafından (özellikle Mehasin'in verdiği patronlar) bu okulda pratik bir şekilde uygulanarak 40 dakika içinde etek, manto dikilmiştir. Bu okulun diğer bir etkisi de burada diktiklerini kızların bizzat kendilerinin giymesidir.³⁰⁸

Hazır giyimin çok fazla yaygınlaşmadığı dönemlerde genç kız ve kadınlara dikiş öğretilmesi ve zanaatın kazandırılması bakımından önemli olmuştur. Buradan yetişen kızlar hem kıyafetlerin hazırlanması hem de diktikleri kıyafetleri giyerek o kıyafetlerin

³⁰³ Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, (Birinci Baskı. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964), s.80.

³⁰⁴ Akyüz, **Türk Eğitim...**, s.117; Aynı, s.80.

³⁰⁵ Aynı, s.80; Doğramacı, **a.g.e.**, s.98.

³⁰⁶ Aynı, s.80.

³⁰⁷ Kurnaz, **Cum. Önc...**, s.20; Unat, **a.g.e.**, s.80.

³⁰⁸ Mukaddere Taşcıoğlu, **Türk-Osmanlı cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri**, s.44-45.

yaygınlaşmasını sağladıkları gibi “görgü kuralları” adı altında da Batılı Hayat Tarzını benimsemişlerdir.³⁰⁹

Kız Sanayi Mektepleri daha nitelikli bir şekilde II. Meşrutiyet döneminde varlıklarını devam ettirmişlerdir.

3.3.Kız Öğretmen Yetiştirme Okulu: Darülmüâllimat

1858’den sonra kızlar için ortaokullar (rüştiye) açılmıştır, fakat kız okulları için kadın öğretmenlerin olmaması kız öğretmen okullarının açılmasını zorunlu kılmıştır.³¹⁰

Kız Rüştüyelerinin açıldığı ilk yıllarda yeterli sayı ve nitelikte kadın öğretmen bulunamadığından “yaşlı ve iyi ahlaklı erkek öğretmenler” görev yapmışlardır. Sadece dikiş, nakış gibi bazı el işi dersleri için Müslim ve Gayrimüslim kadın öğretmenler (ustalar) yer almıştır.³¹¹ Kız rüştüyelerinde genç kız olma yaşında (9–10 yaş) bulunan kızların o dönemde öğretmenlerinin mutlaka kadın olması gerektiği düşünülmektedir.³¹² Çünkü anlar artık tesettür (örtünme) yaşına gelmişlerdir.³¹³

Eylül 1869’da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi de kızlar için bir öğretmen okulu (Darülmüâllimat) açılacağı hükmüne yer vermiş ve ayrıntılı düzenlemeleri getirmiştir.³¹⁴

Nizamname’ye göre İstanbul’da sıbyan ve rüştüye olarak ikiye ayrılarak oluşturulacak Daülmüâllimatın ayrıca Müslim ve Gayrimüslim bölümleri de olacaktır.³¹⁵

Nizamnamede belirtilen Darülmüâllimatın açılması için hemen hazırlıklara başlanmıştır. İstanbul’da Sultanahmet’te Yerebatan Caddesinde bir konak kiralanarak

³⁰⁹ Fatma Karabıyık Barbarosoğlu., **Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet**, (Birinci Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), s.143

³¹⁰ Tefik Temelkuran, “Türkiyede Açılan İlk Kız Öğretmen Okulu”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.36, (Eylül 1970), s.61.

³¹¹ Yahya Akyüz, “Öğretmenlik Mesleği ve Osmanlıda Kadın Öğretmen Yetiştirilmesi”, **Tarih ve Toplum**, c XXXIII/195, (Mart 2000), s.32.

³¹² Temelkuran, **Ön. ver.**, s.62.

³¹³ Füsun Tayanç – Tunç Tayanç, **Dünya’da ve Türkiye’de Tarih Boyunca Kadın**, (Birinci Baskı. Ankara Tan Yayınevi, 1981), s.123.

³¹⁴ Orjinal metin bkz. Başbakanlık Arşivi, **Meclisi Tanzimat Defteri**, S.2, s.231; Aktaran: Temelkuran; **Ön. ver.**, s.62.

³¹⁵ Bilim, **a.g.e.**, s.196.

okul binası olarak düzenlenmiştir.³¹⁶ Gazetelere de öğretmen ve öğrenci sağlamak için ilanlar verilmiştir.

Ekim 1869 tarihli ilanlardan birinde; “Maarif Nezareti Celilesinden gelen ilandır. Bu defa ba-irade-i saniye neşr ve ilan olunan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin altmış sekizinci maddesi mücebince saye-i maarif pervaniye-i Cenâb’ı Padişahî de mekâtib-i sıbyaniye ve rüştiyesine muallimler yetiştirmek üzere dersaadette (Darulmuâllimat) namıyla bir mektep tesis olunacağından hocalık için lazım gelen dersleri tahsis etmek üzere oldukça Türkçe okur-yazar kadınlardan mekteb-i mezkureye girmek isteyenler derece-i istidatlarına göre Rüştiye ve yahut sıbyan mektepleri muallimeyi silkine kayd olunmak için meclis-i kebir-i maarifi daire-i idaresine müracaat eylemeleri iktiza eder – İş bu mektep de sıbyan muallimliğinin müddet-i tahsiliyesi iki rüştiye muallimliğinin üç sene olup buna devam edecek kadınlardan birinci sınıfa şehri otuz, ikinci sınıfa atmış gurus maaş dahi tesis ve ita kılınacaktır” denilmiştir.³¹⁷

Şubat 1870’de yayımlanan bir başka ilanda da Darulmuâllimat’a alınacak kadınların “13 yaşından aşağı ve 35 yaşından yukarı olmamaları” gerektiği okula “sınavla” alınacakları belirtilmiş³¹⁸ geniş bir kitleye hitab etmek istenmiştir.

8 Şubat 1870’de Maarif Nezaretinde okul için sınava katılan 32 kızın, dil bilgisi, dört işlem, coğrafya, yazı, nakış ve terzilik gibi derslerden sınavları yapılarak hepsi başarılı sayılmışlar ve okula öğrenci olarak kabul edilmişlerdir.³¹⁹

Nihayet, 26 Nisan 1870 Salı Günü, Maarif Nazırı Safvet Paşanın bir nutku ile de Darulmuâllimat açılmıştır.

Safvet Paşanın bu konuşmasında, kadınların her türlü saygıya layık oldukları bir çocuğun doğduğu günden itibaren her türlü eğitimi annesinden aldığı bu yüzden kadınlarında iyi eğitim görmelerinin gerekliliği belirtilmiştir. Avrupa’da kadınların eğitim imkânlarından yararlandığı, ancak Osmanlı Devleti Sıbyan mektepleriyle kız çocuklarının eğitiminin sınırlandırıldığı söylenmektedir. Oysa kadınların bilim öğrenmeleri dine aykırı değildir. Örtülü olmaları da sanat ve bilgi öğrenmelerine engel değildir. İstanbul’da 7 kız rüştiyesi açılmasına, öğrenim süreside 4 yıl olmasına rağmen kız çocukları 2 yıl öğrenim gördükten sonra örtünme gerekçeleriyle okuldan

³¹⁶ Akyüz, **Öğretmen Mesleği**, a.g.m., s.33.

³¹⁷ **Terakki-i Muhadderât**, 4 Receb, 1285, s.3; Orjinal metin için bkz. Ek:8.

³¹⁸ **Takvim-i Vekâyi**, 1 Zilkâde, 1286, Deta 1184; Aktaran: Akyüz, **Osm. Son Dön.,...**, s.16.

³¹⁹ **Bilim**, a.g.e., s.197; Ergin, a.g.e., C.II, s.559.

ayrılmaktadırlar. Öğretmenlerinin kadın olması için bu okulun açılmasının ne kadar gerekli ve yararlı olduğu dile getirilmiştir.³²⁰

Darulmuâllimatın ilk programında; Mebadi-i Ulum-i Diniye ve Ahlâk, Kavaid-i Lisna ve İnşa, Hesap, Nakış ve Ameliyat-ı Hıyâtiye, Rasim, Hatt-ı Sülüs ve Nesih, Tarih-i Osmanî, Coğrafya vardır. 1873-1874'te Rik'a yazısı ve Müzik dersi konmuştur.³²¹ Darulmuâllimatın 1875 tarihli programında ise Usul-i Tedris ve İdare-i Mekatip yer alacaktır. Bunlar çocukları tanımak, öğretim yöntemleri, okul yönetimi ile ilgili konulardır.³²²

Dersler ve kitaplarla ilgili olarak “Darulmuâllimat Talebesine, hanımlar bu mektepte okuyacağınız kitapları şimdiye kadar okumamış olacağınızdan evvel emirle size biraz güç gelecektir. Lakin sakın fütur getirüp medavemette kusur etmeyiniz. Her şeyin ibtidası zordur. Bir müddet zahmet çektiğiniz halde ileride müstevfi maaşlara nail olarak pek çok rahat edeceksiniz ve mülk ve milletin memuriyet ve saadetine hizmet eyleyeceğiniz cihetle her kesim nazarında mazhar-ı hürmet ve riyayet olunacağınız gibi dünya ve ahiretinizi mamur eyleyeceksiniz”³²³ denilmekte kızların başta okudukları kitapları zor okuyabilecekleri ama sonra rahat edecekleri söylenmektedir.

Darulmuallimatta bütün öğretmenlerin kadın olması istenmesine rağmen bu gerçekleşmemiştir. Nakış ve Resim öğretmenlerinin dışında diğer öğretmenler erkektir. Zaten 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 71. maddesin de de “kadınlardan istenilen derecede öğretmen yetişinceye kadar yaşlı ve edepli olmak koşuluyla erkeklerden öğretmen tayin edilebilir” denmiştir.³²⁴ 1872-1882 yılları arasında da bu durum devam etmiştir. Darulmuallimatın yetiştirdiği öğretmenler, zamanla kendi okullarında görev almaya başlayınca, erkek hocaların yanında gayri müslim hanım hocaların sayısında da azalma olmuştur.³²⁵ 1803'ten sonra ise erkek hoca sayısı yok denecek kadar azdır.³²⁶

Darulmuâllimatdaki ilk kadın yöneticinin görev alması konusu incelendiğinde; Şefika Kurnaz 1881 yılında Refika Hanımın bir erkek müdürün yanında müdüre olarak

³²⁰ **Takvim-i Vekâyi**, 25 Muharrem, 1287, Aktaran: Ergin, **a.g.e.**, C.II, s.671,673.

³²¹ Akyüz, **Öğretmen Mesleği**, **a.g.m.**, s.34.

³²² **Aynı**, s.34.

³²³ **Terakki-i Muhadderât**, 19 Zilkâde, 1287, s.3: Orjinal metin için bkz.: Ek:9.

³²⁴ Temelkuran, **a.g.m.**, s.61.

³²⁵ Şefika Kurnaz, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadınların Eğitimi”, **Milli Eğitim Dergisi**, S. 137, (Mart, 1998), s.105.

³²⁶ Kurnaz, **Cum. Önc.**,..., s.47.

görev yapmasıyla başladığını bildirir.³²⁷ Bu konuda Osman Engin ve Yahya Akyüz ise Fatma Zehra Hanımı 1879–1880 ders yılında, müdirelik yaptığını söylerler.³²⁸

Darulmuâllimatın öğrencileri tümüyle “gündüzlü” idi. Darulmuâllimat ilk mezunlarını 1873’te verdi. Yapılan sınavın sonunda 17 öğrenci mezun oldu. Üsküdarlı Hafız Fethiye Hanım her dersten tam not alarak birinci oldu. İlk mezunların en küçüğü 14, en büyüğü 30 yaşında idi.

Darulmuâllimatın ilk mezunlarının isimleri ise;³²⁹

Üsküdarlı Hafız Fethiye Hanım	Emine Hanım
Tophaneli Hafız Hatice Hanım	Ayasofyalı Hatice Hanım
Fatma Nigar Hanım	Hüsriye Hanım
Üsküdarlı Münibe Hanım	Cemile Hanım
Hamdi Paşa Kızı Zehra Hanım	Ayşe Hanım
Zehra Hanım	Ferdane Hanım
Hattat Emine Hanım	Küçük Fatma Hanım
Hatice Hanım	Ülfet Hanım idi.

Bu ilk mezunlardan 6’sı kız rüştiyelerine öğretmen olarak atanmışlardır. Bunlar Türk Eğitiminin ilk kadın öğretmenleri idiler.³³⁰

Daha sonra Darulmuâllimattan 1874’de 20, 1875’de 8, 1876’da 9 öğrenci mezun olmuştur. 1880’lere kadar öğrenci sayısı az olan Darulmuâllimat Tanzimat Döneminin tek kız öğretmen okulu olarak tarihte önemli bir yere sahiptir. Tanzimattan sonra da öğretimini sürdüren Darulmuâllimat, kız sıbyan mektepleri ve rüştiyelerine öğretmen yetiştirmekle kalmamış, aynı zamanda ülke kadınları arasında aydın ve kültürlü bir kesimin katılmasını sağlamıştır.

³²⁷ Devlet Salnamesi, 1300, s.192; Aynı, s.48.

³²⁸ Ergin, a.g.e., C.II, s.675; Akyüz, Öğretmen Mesleği, a.g.m., s.35.

³²⁹ İstanbul Kız Muallim Mektebi 1933- Darulmuallimat 1870, s.7; Salname-i Maarif, 1318, s.77;

Aktaran: Akyüz, Osman Son. Dön., a.g.m., s.19.

³³⁰ Bilim, a.g.e., s.200.

4. EDEBİYAT ESERLERİNDE KADIN

Tanzimat Dönemi aydını ve edebiyatçısı kadının toplum içindekini yerini belirlemeye çalışmıştır. Yeni bir aile, yeni bir kadın özelemleri vardır.³³¹ Çabalarını o günlerde mahrem olarak kabul edilen kadın ve aile konularını dolaylı olarak eserlerinde, romanlarında, şiirlerinde dile getirmişlerdir. Daha çok şehir kadınları üzerinde durarak onları toplumda işe yarar hale getirmenin yollarını aramışlardır.³³² Özellikle kadınların eğitilmesi sosyal haklar verilmesinin İslamiyet'e aykırı olduğu iddiaları yine İslamiyet'ten getirilen delillerle çürütülmeye çalışılmışlardır.³³³ Batıdaki feminist hareketinde etkisiyle Türk kadınının çeşitli mesleklere girmesini teklif etmişler, Türk ailesinin geçirdiği sarsıntıya işaret etmişler ve kadının aşağı durumunun nedenlerini de cahilliğine bağlamışlardır.³³⁴

Tanzimat Döneminde kadın konusu ile en çok ilgilenen yazarlar, Namık Kemal, Ahmet Mithat ve Şemseddin Sami vb. yazarlardır.

Şinasi'nin Şair Evlenmesinde devrin evlenme sistemi eleştirilmiştir.³³⁵ Türk Edebiyatı'nın yayınlanmış ilk tiyatro eseri olma özelliğini taşıyan bu eserde günlük sosyal hayatın bir bölümü olan görücü usulü ile yapılan evlilikler eleştirilmiştir.³³⁶

Şinasi, kadınla erkeğin birbirleriyle görüşüp anlaşıktan sonra evlenmeleri gerektiğini savunmuştur. Osmanlı toplumunda "kaç-göç" denen âdetin, yani kadının örtünmesi ve yabancı erkeklerle görüşmemesi âdetinin en sıkı şekilde uygulandığı bir devirde böyle bir düşünceyi savunmakla, Şinasi, edebiyat alanında olduğu gibi toplum alanında da Batılılaşmanın öncülüğünü etmiştir.³³⁷

Şinasi'ye göre; sağlam bir yuva kurabilmek için evlenecek kadınla erkeğin birbirlerini görüp tanımaları, hakkında fikir sahibi olmaları gerekir. Piyesin yazıldığı yıllar için (1858-59) çok ileri bir teklif olan bu düşünce aslında halkın bu konudaki tutucu fikirlerinin değiştirilmesi teklifidir.³³⁸ Nitekim Tanpınar "edebiyatımızın o

³³¹ Taşkıran, **a.g.e.**, s. 33.

³³² Kurnaz, **Cum. Önc.**, s. 58.

³³³ Şemseddin Sami, **Kadınlar**, (İstanbul, 1311).

³³⁴ Tekeli, **a.g.e.**, s. 31.

³³⁵ Uğurcan, **a.g.m.**, s. 506.

³³⁶ Ziyad Ebüzziya, **Şinasi**, Hazırlayan: Hüseyin Çelik, (Birinci Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), s. 350-351.

³³⁷ Şinasi, **Şair Evlenmesi**, Hazırlayan: Cevdet Kudret, (Birinci Baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 1959), s. 11.

³³⁸ Alemdar Yalçın, **II. Meşrutiyet'le Tiyatro Edebiyatı Tarihi**, (Birinci Baskı. Ankara, 1985).

zamana kadar semtine uğramadığı yeni bir realizmin kapısı” açılır diyerek konunun önemini belirtir.³³⁹

Namık Kemal de Tanzimat Döneminde kadınlarla ilgili yazılarında hem kendi kuşağını hem de onu izleyen kuşakları etkilemiştir.³⁴⁰ Vatanına ve milletine duyduğu sevgi, İslamiyet’e duyduğu bağlılığı bunlar için mücadele etme ve ölme iradesi kadın kahramanlarına da yansımıştır.³⁴¹

Namık Kemal, makalelerinde ve uzun eserlerinde, toplumun her tabakasında görünen sosyal ve siyasi aksaklıkların teşhisini doğru olarak koyar.³⁴² Özellikle Türkiye’de ilk defa, ara sıra dolaylı ve kapalı olsa da kadının sosyal durumunu ele alır. Özellikle de dedesi Abdülatif Paşa ile 1854’te Sofya’ya, 1867’de Paris’e ve 1868’de Londra’ya gittiğini hatırlarsak, düşüncelerini ve çizdiği karakterleri daha iyi değerlendirebiliriz. Bu seyahatler sırasında Namık Kemal çağdaş Batı düşünür ve yazarları ile tanışır, eserlerini inceleme imkânını bulur ve Batı toplumunun gelenek ve göreneklerini yakından izler. Bu gözlemler onun 1870’de İstanbul’a dönüşünde kadın hakları sorunu ile daha çok ilgilenmesine sebep olur.³⁴³ Sıkı sansüre rağmen, gerekçi oyunları ve makaleleri halk üzerinde çok etki yapar. Yöneticiler bundan korkarak onu 1873’te Kıbrıs’a sürgün ederler. Namık Kemal 1876’da İstanbul’a dönünceye kadar orada yazmaya devam eder. İstanbul’da uzun süre kalmaz. Kadının statüsü ile ilgili görüşlerini anlamak kolay olur. Yazarın çizdiği kadın portreleri belli başlı iki gruba ayrılabilir: İleri fikirli kadınlar ve muhafazakâr tipler. Böyle bir tezat yoluyla yazar görüşlerini pekiştirir ve iki zıt yararlı ve zararlı unsurlarını açıkça ortaya koyar.³⁴⁴ İleri görüşlü kadınların, gerçek hayatta kadın nüfusunun çok küçük bir kısmını teşkil ettiklerini de unutmamak gerekir. Hatırlanması gereken başka bir husus da Namık Kemal’in ve sonra kadın sorununda onun yolundan yürüyen Hüseyin Rahmi’nin kadının aşağı düzeyde tutulmasının sebeplerini başarılı olarak teşhis etmelerine rağmen, ileri sürdükleri çözüm yollarında pek açık ve kesin olmamalarıdır. Bu, özellikle onların

³³⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. yy. Türk Edebiyatı Tarihi**, (Dördüncü Baskı. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1976), s. 206.

³⁴⁰ Ediz, **a.g.e.**, s. 88.

³⁴¹ Uğurcan, **a.g.m.**, s. 507.

³⁴² Behice Boran, “Namık Kemal’in Sosyal Fikirleri” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, (Ankara, 1942), s. 20.

³⁴³ **Aynı**, s. 21.

³⁴⁴ Doğramacı, **a.g.e.**, s. 26.

kadın ve erkek karakterlerini yüceltmeye çalışmalarında ve Hüseyin Rahmi'nin “körüne batılılaşma” konusunu ele alışında dikkati çeker.

Kesin gözlemleri ile Namık Kemal, Hüseyin Rahmi ve Halide Edip, kadının hor görülmesinin temel nedenlerini ortaya koyarlar. Kapalı kadın hayatının kötü sonuçları sadece kadını etki altında bırakmayıp, bütün toplum hayatını içine alır. Çocukların eğitiminde anne olarak kadınlara büyük sorumluluklar düşer. Namık Kemal eserlerinde Türk toplumunda hâkim olan kadın-erkek eşitsizliğini çeşitli yönlerden inceler ve eleştirir.

Zavallı Çocuk adlı romanında, evlilik kurumunda kadının ne kadar hak sahibi olmadığı yansıtılmıştır. Eş seçiminde kızlara hiçbir hakkın tanınmaması, aileye mutlak itaat düşüncesi evlenmede ana babanın değil, evlenecek olanların söz sahibi olması gerekliliği ileri sürülür.

Zavallı Çocuk'ta yazar o zamanlar sık sık görülen başka bir acı konuyu inceler. Bu eserde yaşlı erkekler sınırsız servetlerine güvenerek kızları yaşındaki genç kızlarla evlenmekten geri kalmazlar; anne ve babaları da, kendi maddi durumlarını düzeltebilmek uğruna, körpe kızlarının böyle yaşlı fakat zengin erkeklerle evlenmelerini haklı göstermeye çalışırlar.³⁴⁵

Namık Kemal'in İntibah adlı eserinde ise, cariyelerin çektikleri eziyetler anlatılır. Kölelere karşı yapılan zulüm ve insanlık dışı davranışlara yer verilir ve kınanır.³⁴⁶ Maarif adlı makalesinde:

“Memleket bulunur ki, mekteplerinde olan hocaların yarısından ziyadesi kadınlar veya daha vazih tabir olunmak istenirse yaşına varmamış kızlardır. Cumhurbaşkanları, bakanlar, milletvekilleri, generaller, memurlar, âlimler, edipler hemen ekseriyet itibariyle eşlerini onlardan seçerler.”³⁴⁷ Tiplerini sıralamıştır.

Hayalindeki kadın olan eğitilmiş kadınların çevresine yapabileceği yararları da uzun uzun anlatan yazar, görüşünü desteklemek için de Avrupa kültüründe örnekler verir.

Ünlü (Aile) adlı yazısında da:

“Ne zamana kadar erkekler karılarını dövecek, ne zamana kadar kadınlar kocalarını yaşmak, ferace eziyetleri ile sabaha kadar uykusuz bırakacak, ne zamana

³⁴⁵ Namık Kemal, **Zavallı Çocuk**, (İstanbul, 1947), s. 51.

³⁴⁶ Namık Kemal, **İntibah**, (İstanbul, 1948), s. 20–21.

³⁴⁷ Namık Kemal, “Maarif”, **İntibah**, 1872, s. 16.

kadar babalar, oğlunun kendi gibi olmasını veyahut mesela kendi mahalle imamı iken oğlu doktor olmak isterse, ayıbını kara toprak örtmesini dileyecek- Ne zamana kadar anneler, kızlarını satılık bir mal gibi, senelerce bir gün esirci bakışlı görücünün ayıp arayan bakışlarına arz ettikten sonra, hediyelik cariyeye gibi, bir kerecik rızasını sormaya tenezzül etmeksizin, kendi beğendiği bir adamın eline teslim edecek...”³⁴⁸

diyerek görücü usulüyle yapılan evlilikler ile erkeklerin eşlerini dövmelelerine de karşı çıkmaktadır.³⁴⁹

Makalesinde Namık Kemal, bir kadının hayatının nasıl hiçbir gelişme, ilerleme göstermeden baskı ve koruma altında geçtiğini anlatır:

“Hanım ise, 6-7 yaşında iken kendini vasisi besler, vasisi giydirilmiş, 15-16 yaşına girince, vasi bertaraf olmuş, yerine bir zevc gelmiş-vakti olsun olmasın-hanımın da çocukluğunda bir sevgili bebeği vardır. Teehhülden (evlilikten) sonra bebek gitmiş yerine bir kız gelmiş. O da büyümüş. Bebek nasıl hanımefendinin emrettiği yerde yatmaya mecbur ise kız da öylece hanımefendinin arzu ettiği beyin koynuna girmeye mustar (mecbur) olmuş nihayet teverrüm etmiş.”³⁵⁰

Namık Kemal’in Kara Bela ve Vatan Yahut Silistre adlı piyeslerinde de kadınların saraylarda nasıl baskı altında tutuldukları ve güvenilmeyecek kişilere emanet edildikleri belirtilmiştir.³⁵¹ Vatan Yahut Silistre Piyesinde de ilk defa olarak erkek yanında savaşa giden bir kadın tasvir edilmiştir.³⁵²

Tanzimat Döneminin kadın hakkında yazılar yazan önemli isimlerinden biri de Ahmet Midhat’dır.

Ahmet Midhat, Feminizmin dediği gibi, kadını erkekle eşit kılma taraftarı olmamakla beraber, toplumda bir kenara itilmesini de kabul etmez. Kadına toplumda layık yerin verilmesini ister. Bununla birlikte, kadının fizyolojik bakımdan erkekten farklı olduğuna inanır.³⁵³

Ahmet Midhat, İslamiyet’in kadına tanıdığı haklar Türk kadınına verilmiş olsaydı, feminizmin Osmanlı toplumundaki olumsuz etkileri görülmecekti

³⁴⁸ Namık Kemal, “Aile”, **İntibah**, 1872, s. 56.

³⁴⁹ **Aynı**, s. 36.; Mehmet Kaplan, İnci Enginün, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, (1865-1876)**, C. II, (Birinci Baskı. İstanbul, 1978), s. 246-247; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Tanzimat’ta İçtimai Hayat” **Tanzimat I**, (Birinci Baskı. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1940), s. 652.

³⁵⁰ Mustafa Nihat Özön, **Namık Kemal ve İbret Gazetesi**, (Birinci Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), s. 199.

³⁵¹ Bkz. Namık Kemal, “Kara Bela” **İntibah**, 1292, (1876).

³⁵² Namık Kemal, **Vatan Yahut Silistre** Hazırlayan: Kenan Akyüz, (Birinci Baskı. Ankara, 1988), s. 60.

³⁵³ Kurnaz, **Cum. Önc.....**, s. 60.

anlayışındadır. Eserlerinde, İslâm hukukunun Batı'ya göre kadına daha çok haklar verdiğini delilleriyle savunur.³⁵⁴ Ayrıca batı kadınına karşı gösterilen saygının gerçek olmadığını, bir menfaatin, bir gönül eğlencesinin olduğunu savunur.³⁵⁵

Ahmet Midhat'ın romanlarında alafranga ve şık dediği bu farklı tiplerin yanısıra Türk ve Müslüman terbiyesini temsil eden erkekler vardır. Romancıya göre bunlar kadınlara gerçek, yapmacıksız bir hürmet göstermek suretiyle İslâmi terbiyenin örneğini verirler. Jön Türk'ün kahramanı Nurullah, Akkâ'da sürgün olarak ikameti sırasında bilgisi ve kültürü ile etrafında çok iyi bir tesir bırakır. Kış mevsimini bu sıcak orta-şark şehrinde geçirmeğe gelen Avrupalılar onu ziyaret ederek İslâm kadını hakkında bilgi alırlar, bu bilgileri defterlerine kaydederek birçok edebî ve fennî dergilerde yayınlarlar. Sonuç olarak kadın hakkında İslâm'ın görüşünün tam bir medenî görüş olduğuna ikna olurlar.³⁵⁶

Ahmet Midhat "Diplomalı Kız" ve "Felsefe-i Zenan" adlı eserlerin-de kadınların her türlü işlerde çalışmalarına karşı olmakla birlikte, Türk kadınlarının doktor ve öğretmen olacağı günü sabırsızlıkla bekler.³⁵⁷

Eğitimde kadınla erkeğin eşit olduğunu, kadının toplum ve aile baskısıyla erkeği düşman gibi görebilme tehlikesi üzerinde durmuştur.³⁵⁸

Tanzimat yazarlarının piyeslerinde ev içindeki kadının haklarını müdafa eden, mevcut gelenek ve göreneklere yer yer isyan tavrı getiren yaklaşımları vardır. Erkeğin aile üzerinde müdahalesi, yanında onun çok kadınla evlenmesi (poligami) ve boşanma (talâk) hadisesi de piyeslerde ele alınır. Kadın ekonomik olarak kocaya bağlı olduğundan hizmette kusur edemez. Kadının tek korkusu, üzerine, o devir için normal sayılan kuma getirilmesidir. Bu korku erkeğin her türlü rahatının temin edilmesinin sebebi olur. Erkeklerin şikâyeti ve kadınların müsrif ve eğitimsiz oluşundandır.³⁵⁹ Bu konulara ilk temas eden Ahmet Midhat'dır. Eyvah (52) piyesinde kadının bağımsızlığı

³⁵⁴ Ahmet Midhat, "Jön Türk" Aktaran: Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi**, (Birinci Baskı. Ankara: Beylan Matbaa, 1979), s. 41-42.

³⁵⁵ **Aynı**, s. 180.

³⁵⁶ **Aynı**, s. 125.

³⁵⁷ Kurnaz, **Cum. Önc....**, s. 60.

³⁵⁸ Caporol, **a.g.e.**, s. 61.

³⁵⁹ Enver Töre, "Türk Ailesindeki Değişmenin Tiyatromuza Yansımaları", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, C. II, (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992), s. 685.

ve söz hakkı olmaması, çok eşle evlilik ve boşanmanın kadın aleyhine olduğu üzerinde durulmuştur.³⁶⁰

Ahmet Midhat, kendi zamanındaki evlilik sistemine karşı olup³⁶¹ gençlerin birbirini tanıyarak evlenmesi taraftarıdır. Bu hakkı şeriat zaten tanımaktadır. Mühim olan bu sırada kadın iffetinin korunmasıdır. Çok kadınla evliliğin İslamiyet'e uygun olmakla birlikte, tek kadınla evliliğin daha makbul sayıldığını kabul eder. Ona göre Şarkın çok kadınla evliliği, Garbın gayri meşru yaşayışına karşı bir tedbirdir.³⁶²

Ahmet Midhat, eğitimde kızlara da erkeklerle eşit haklar tanınmasından yanadır. Kızların iyi bir evlilik yapabilmeleri için iyi bir eğitim görmeleri gereğine inanır. Çünkü evlilikte saadet için sevgi yeterli değildir, kadının aile sorumluluğu da bilmesi lazımdır.³⁶³

Esaret adlı eserinde harem ve cariye sistemine karşı çıkan³⁶⁴ Ahmet Midhat, kölelerin talihine bir isyan hissi beslerse de, cariyelik meselesine bakışı diğer ediplerden oldukça farklıdır. O, bizde cariyelerin hor görülmeyip, aileden biri kabul edildiği, hatta evin efendisi ile bile evlendirildiği görüşündedir.³⁶⁵

Bu mesele ile ilgili olarak kölelik ve cariyelik konuları da romanlarda yer almıştır. Romanlarda cariyeler perişan halde tasvir edilmiştir. Bu yaklaşımda Batı etkisi de söz konusudur. Cariyeliğin bir yükselme aracı olduğu, içinde bulunduğu aile veya kabileye bir istikbal kapısı açtığı görmezlikten gelinmiştir. Aslında, bu konu yazarlar tarafından hürriyet fikrine en rahat ulaşma imkânı olarak kullanılmıştır.³⁶⁶ Bu konuda Ahmet Midhat Efendi'nin diğer yazarlara göre biraz daha ılımlı olduğu görülür.³⁶⁷

Midhat Efendi'nin pek çok eserinde genç kızların yetiştirilme şekillerinden bahsedilir. Hatta kızların kütüphane, yazı masası ve piyanoları dahi esere girecek derecede tahsilin teferruatına dikkat edilir. Kızlar babaları yahut kocaları olacak erkekler tarafından eğitilirler. Felâun Beyle Rakım Efendi'de (1876) Canan, Rakım tarafından yetiştirilir.³⁶⁸

³⁶⁰ Ahmet Midhat Efendinin Tiyatroları, Hazırlayan: İnci Enginün, (Birinci Baskı. İstanbul, 1990), s. 75.

³⁶¹ Ahmet Midhat, "Teahhül", 1870, Aktaran: Tanpınar, a.g.e., s. 464.

³⁶² Ahmet Midhat, "Şirzad", Aktaran: Okay, a.g.e., s. 195-234.

³⁶³ Ahmet Midhat, "Peder Olmak Sanatı", Aktaran: Okay, a.g.e., s. 333-334.

³⁶⁴ Tanpınar, a.g.e., s. 464.

³⁶⁵ Okay, a.g.e., s. 160-162.

³⁶⁶ Tanpınar, a.g.e., s. 292.

³⁶⁷ Okay, a.g.e., s. 160-162.

³⁶⁸ Uğurcan, a.g.m., s. 506.

Midhat Efendi, iki kültürün iyi taraflarını kızlarımıza öğreten bir eğitime taraftar idi. Onun memleket realitesinden uzak, alafranga terbiye gören genç kız kahramanları, bu terbiyenin neticesi hatalı hareketlerde bulunur ve evlilikte mutsuz olurlar. [(Karnaval (1881), Bahtiyarlık (1885), Para (1887)] İki terbiyeyi de dengeli bir şekilde alan kadın kahramanı, Midhat Efendi'nin ideal kadın tipidir.³⁶⁹

Ahmet Midhat Osmanlı Devletinde “Modern uygarlığa uymayan düşünme ve yaşam biçimlerini değiştirme”yi benimsemiştir.³⁷⁰ Bunu yaparken de Avrupa âdâb-ı muâseretini sistematik bir şekilde inceleyip, uygulamayı düşünmüştür.³⁷¹ Ona göre Tanzimat Dönemindeki bu âdâb-ı muâseret yanlış anlaşılakta ilkesiz bir özgürlük olarak algılanmaktadır.³⁷² Cevdet Paşa'nın “Sefahat hayatı”³⁷³ olarak nitelendirdiği bu yaşam tarzı, Ahmet Midhat'a göre Osmanlı üst tabaka ailesinde kökleşmeye başlamaktadır. Oysa Avrupa'da çok küçük bir zümre böyle yaşamaktadır. Ahmet Mithat'a göre; Osmanlı geleneksel orta sınıf ailesi değerleri evrenselleştirmeli ve gelecek nesillere aktarmalıdır.³⁷⁴ Kadın-erkek ilişkileri için ise; çay davetleri, plaj eğlenceleri gibi dışa dönük faaliyetlerde uyulması gereken kuralları da sıralamıştır. Ahmet Mithat'a göre kadın mutlaka çalışma hayatında yer almalı sosyal bir güven ve saygınlık kazanmalıdır.³⁷⁵

Tanzimat Döneminin bir başka ünlü ismi Şemseddin Sami 1880 yılında basılan “Kadınlar” adlı kitabında; Türk kadını hakkında fikirlerini yazmıştır.³⁷⁶ Bu düşünceler yaşanan döneme göre çok ileri görüşler olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁷⁷ Eserden bazı parçalara baktığımızda:

“Kadınlar, akıl ve feraset ve zekâca erkeklerden geri kalmazlar ve belki feraset ve zekaca daha keskin ve daha çabuk intikal edicidir. İnsanlar yaratıldıktan ve özellikle tarih ve halleri gereği gibi bilindiği zamanlardan beri, erkeklerin akıl ve ferasetleri ile ne kadar şeyler keşif ve ihtira, insanlığa ne kadar hizmet ettikleri, medeniyeti ne kadar genişlettikleri bilinmektedir. Bu hizmetler içinde, kadınlar tarafından görülüşü hiç yok

³⁶⁹ Aynı, s. 506.

³⁷⁰ Caporol, **a.g.e.**, s. 58; Akyüz, **a.g.e.**, s. 154.

³⁷¹ Ekrem Işın, “Tanzimat Ailesi ve Modern Âdâb-ı Muâseret” **Sosyo-Kültürel Değişim Süresinde Türk Ailesi**, C. I, (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992), s. 221.

³⁷² Ekrem Işın, “Ahmet Midhat Efendi ve Gündelik Hayatın Pratik Bilgisi Âdâb-ı Muâseret”, **Tarih ve Toplum**, C. VIII/44, (Ağustos 1987), s. 33.

³⁷³ Cevdet Paşa, **Ma'rûzât**, **a.g.e.**, s. 9; Cevdet Paşa, **Tezâkir**, **a.g.e.**, C.I, s. 20.

³⁷⁴ Ahmet Mithat, **Avrupa Adâb-ı Muâsereti Yahut Alafranga**, (İstanbul 1312), s. 74.

³⁷⁵ Işın, **Tanzimat Ailesi...**, **a.g.m.**, s. 222.

³⁷⁶ Işın, **Ahmet Mithat...**, **a.g.m.**, s. 36.

³⁷⁷ Taşkiran, **a.g.e.**, s. 34.

gibidir. Bu neden? Hiç şüphe yok ki, kadınların eğitimsiz, ilim ve hünersiz bırakılmasından.”³⁷⁸

“Pek çok sanat vardır ki kadınlar erkeklerden iyi görebilirler. Meselâ, iğne ve makas, kesip biçmek işlerine kadın eli ereğin elinden ziyade müsaittir.”

“Kadınlar terzilik sanatını erkeklerin elinden çekip alabilirler.”

“Tababetin icrasında da kadınlar erkeklerden çok üstün olabilirler. Hangi erkektir ki, bir hastaya bir kadın baktığı kadar iyi bakabilsin?”

“Eczacılık sanatı da kadınların erkekler kadar ve belki onlardan iyi görebileceği bir sanattır.”

“Ticaretin bir dükkân veya mağazada oturup, müşterilerin aradıkları eşyayı vererek fiyatlarını almak ve alış verişin bir defterini tutmaktan ibaret olan kısmını da, kadınlar elbet erkeklerden daha iyi yapabilirler.”

“Kadınların erkekler kadar ve belki erkeklerden iyi görebilecekleri daha nice işler vardır ki lafı uzatmaktan çekinerek saymaktan vazgeçiyoruz.”³⁷⁹

Bu düşünceler yazıldığı zaman, Türk kadını tamamıyla kapalı, büyük ölçüde öğretimden yoksun ve böyle bir ihtiyacın henüz gerek duyulmadığı bir dönem yaşamaktadır.³⁸⁰

“İnsan topluluğu biri erkeklerden, diğeri kadınlardan ibaret iki eşit kısma ayrılmış olduğu halde, bu iki kısımdan biri cahil, tembel, eğitimsiz buldukça, insan topluluğunun istenildiği gibi ilerlemesi, medenileşmesi mümkün olamaz.”

“Kadın bereketli bir toprağa benzer. İlim, terbiye, iyi ahlak, her neye malik ise, hepsini dünyaya getirip büyüteceği çocuklara da verir. İnsan topluluğuna verilmesi murad olunan terbiye kadınlara verilmeli, insan topluluğuna öğretilmesi istenilen ilim ve fen kadınlara öğretilmeli, yayılması istenen fikirler kadınların zihnine yerleştirilmeli.”³⁸¹

Şemseddin Sami’ye göre, kadının alt düzeyindeki aşağı durumu temelde, eğitim görmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu eğitim ona verilmelidir, çünkü o zekaca erkekten hiç de aşağı değildir.³⁸²

³⁷⁸ Şemseddin Sami, **a.g.e.**, s. 23.

³⁷⁹ **Aynı**, s. 27-30.

³⁸⁰ Taşkiran, **Ön.ver.**, s. 35.

³⁸¹ Şemseddin Sami, **Ön.ver.**, s. 31-32.

³⁸² Caporol, **a.g.e.**, s. 72; Ediz, **a.g.e.**, s. 92.

Kadınlar eğitim gördükleri sürece çocuklarını iyi yetiştirebilecek, erkeklerden daha hazırlıkları oldukları meslekleri de böylece yapılabileceklerdi.³⁸³ “Osmanlı Toplumunun mutluluğu kadının eğitime bağlıdır.”³⁸⁴

Kadınlara okuma ve yazma'nın yanı sıra fen ve sanat da öğretmek lazımdır. Amerika'da Sıbyan Mektebi hocalarının hanım olduğunu Osmanlı Devletinde hanımların öğretmenlik yapmasını belirtir.³⁸⁵ Kadınların hastabakıcılık, eczacılık, ticaret, öğretmenlik gibi mesleklerde erkeklerden daha başarılı olacaklarını söyler.³⁸⁶

Şemseddin Sâmî, tek kadınla evliliğe taraftardır. Kur-an'da çok evliliğe izin verilmekle birlikte tek kadınla evliliğin daha hayırlı olduğu belirtilmektedir. Ona göre İslâm dini kadınları hiç bir haktan mahrum bırakmamış olup, kadınla erkeğe eşit bakmaktadır. Onun kadına verdiği haklar, Avrupa'daki kadın haklarından çok daha fazladır. Bu bakımdan, İslâm'ın kadına esâret getirdiğini iddia etmek büyük bir “insafsızlık”tır. İslâmiyet'te bir erkek şahide karşılık iki kadın şahit istemesi, duygusal yaratılışlı olan kadınların tarafsız davranmalarının zor olmasına dayanmaktadır.³⁸⁷

Şemseddin Samî'ye göre, kadınlara önce tabî hakları verilmeli, daha sonra vazife beklenmelidir.³⁸⁸

Şemseddin Samî “Aile demek kadın demektir”³⁸⁹ şeklindeki yaklaşımıyla Tanzimat döneminde çözülmeye başlayan aileyi kadının çözülmesiyle açıklamaya çalışır. Yani Tanzimat Dönemiyle birlikte oluşan sosyo-kültürel ortama bağlı olarak “serbest davranışlara” yönelen ailedeki değişim gelenekselliğin yitirilmesi demektir.³⁹⁰ Çünkü kadın ev dışında rol ve işlev değişikliğine uğramaktadır. Ancak kadın ailede hâlâ geleneksel kadın ve anne statüsünü de devam ettirmektedir.³⁹¹

Şemseddin Samî, kadının toplumdaki yeri ve önemini çok iyi anlamıştır:

“Biz ümmetin ahvali daima kadınlarının ahvaliyle mütenasip olur. Kadınları terbiyeli bulunan toplum terbiyeli; kadınları terbiyesiz bulunan toplum terbiyesiz, kadınları idareli olan toplum zengin ve mamur; kadınların müsrif ve tembel olan toplum

³⁸³ Şemseddin Samî, **Ön.ver.**, s. 27-30.

³⁸⁴ **Aynı** s. 31-32; Caporol, **Ön.ver.**, s. 73.

³⁸⁵ **Aynı**, s. 8-9, 52.

³⁸⁶ Kurnaz, **Cum. Önc....**, s. 63.

³⁸⁷ **Aynı**, s. 96.

³⁸⁸ Şemseddin Samî, **a.g.e.**, s. 11.

³⁸⁹ **Aynı**, s. 12.

³⁹⁰ İsmail Doğan, “Tanzimat Sonrası Sosyo-Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi”, **Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi**, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992), s. 191.

³⁹¹ **Aynı**, s. 192.

fakir ve harap, kadınları namuslu olan toplum namuslu, kadınları sefahat da bulunan toplum setih olur. Kadınlar cemiyet-i beşeriyetin esasıdır. Medeniyetin husulü, cemiyet-i beşeriyenin saadeti kadınların terbiyesine bağlıdır.”³⁹²

5. EDEBİYATÇI KADINLAR

5.1.Zafer Hanım

Tanzimat Döneminde eseri kitap olarak yayınlanmış ilk kadın yazarımız Zafer Hanımdır.³⁹³ *Aşk-ı Vatan* (İstanbul, 1284/1877) adlı eseri Tanzimat Döneminde yayınlanmış ilk Türkçe kadın romanıdır.³⁹⁴

Zafer Hanım’ın hayatıyla ilgili olarak ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Hakkındaki tek bilgi kaynağı, Mehmet Zihni Efendi’nin isim yapmış kadınlarla ilgili ansiklopedik bilgi veren *Meşahirü’n-Nisa*’sında yazdıklarına dayanır.³⁹⁵ Mehmet Zihni onun kendi çağdaşı ve İstanbul kadın yazarlarının ilki olduğunu söylüyor. Ailesiyle ilgili olarak kesin bilgiler, Mehmet Zihni’nin yanı sıra *Aşk-ı Vatan*’ın kapağında da “Merhum Kabulî Paşa haremi Zafer Hanım’ın eser-i hâmesidir” ifadesiyle belirtildiği gibi, eserin yayınlandığında artık hayatta olmayan Kabulî Paşa’nın eşi olmasından öteye gitmiyor. İyi bir eğitim almış, kültürlü, ülke sorunlarıyla ilgili bir kimlikle karşımıza çıkan Zafer Hanım, ya özel eğitimle ya da çağdaşı diğer kadınlar gibi gayri müslimlerin devam ettikleri okullarda eğitim görmüş olmalıdır.³⁹⁶ Çünkü Müslüman kızlar için açılan ilk kız rüştiyeleri 1859 yılında açılmaya başladığına göre, Zafer Hanım’ın bu okullarda eğitim görmesi olanaksız gözükmektedir. Romanından yola çıkarak onun, Arapça ve Farsça’yı bildiğini, divan Şiiri ve inşa tarzında deneyimli olduğunu anlıyoruz.³⁹⁷ Mehmet Zihni’nin romanın “tercüme edilmiştir bir eserden nakil olabileceğine” işaret

³⁹² Sami, **a.g.e.**, s. 47; Buradaki terbiye kavramı eğitim görmüş kadın anlamında kullanılmaktadır; Doğan, **Ön. ver.**, s. 193.

³⁹³ Mehmet Zihni, “Zafer Hanım,” **Mesahirü’n-Nisa**, C. II, (İstanbul: Darü’t-Tıbaatü’l Amire, 1295/1879), s. 438.

³⁹⁴ Zehra Toska, **Zafer Hanım ve Aşk-ı Vatan**, (Birinci Baskı. İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 1994), s. 7.

³⁹⁵ Zihni, **Ön.ver.**, s. 438.

³⁹⁶ Zehra Toska, İstanbul Hayalhanesinde Beliren Kadın Sımaları—, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. V, (Ankara: İletişim Yayınları 1999), s. 463.

³⁹⁷ Toska, **Zafer Hanım...**, **a.g.e.**, s. 11.

etmesi ve yine romanda geçen yabancı kelimeler, onun Batı dillerine aşina olduğunu, en azından dönemin moda dili Fransızca'yı bildiğini olası kılmaktadır.³⁹⁸

Basında ilk kadın yazıları, “varaka”lar yani mektuplar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınlar bu mektuplarda çoğu kez açık kimliklerini belirtmeyerek “Lisan aşina bir kadın”, “Mektepli bir kız” gibi rumuzlar ya da adlarının baş harflerini kullanmışlardır.³⁹⁹ Yine bu mektuplardan öğrendiğimize göre kadın imzasıyla gönderilen yazıların basında yer almayışı ama aynı yazıların erkek imzasıyla gönderildiğinde yayımlandığı konusunda şikayetler vardır. Bu da erkeklerin kolay kolay kadın yazılarına yer vermediğini göstermektedir. Gerçekten de kadınların yazı hayatına atılmaları, erkek yazarların aralarında yer edinmeleri pek kolay olmamıştır.⁴⁰⁰

Bunun açık bir örneğini, Zafer Hanım'ın, 1877'de, gelirini Osmanlı-Rus Harbi'nde yaralı düşen askerlerin ailelerine bağışlamak üzere yazdığı Aşk-ı Vatan'ının önsözünde görebiliriz. Zafer Hanım, silah tutmaktan yoksun bir kadın olarak vatan için savaşmadığını, ancak böyle bir eserle vatana hizmet etme isteğini dile getirdikten sonra bu eserinin öyle “erbab-ı kalem” elinden çıkmış romanlar gibi ince elenip sık dokunmamasını istiyor, hatalarının bağışlanmasını diliyor:⁴⁰¹

“Artık benim gibi hünerli il maarifen bi-behre âcize bir kadının karaladığı kâğıd serâpâ bin türlü hata ile âlûde olacağı belli bir şey ise de umarım ki erbâb-ı kalem, sırf hissiyât-ı vatan icbârıyla olmuş bir cüreti öyle bir edîb-i kâmil eseri gibi hadde-i tedkike çekmeyüp kusurlarımı âcizeliğime bağışlayarak...

Vücut-ı numayûnları mahzâ mülk ü milletimizin hayat u bekâsına sebep olmuş olan velinimetimiz pâdişâh-ı maârif-iktinâh efendimiz hazretlerinin asr-ı hümâyûnlarında görmekde olduğumuz bunca âsâr-ı edebiyeye arasına sokuşdırıverilür ve şu eserciğimi beyt makâmında tutarak ve hâsıl olacak akçenin tamâmen ve kâmilen asâkir-i şâhâne muâvenetine takdîm olacağını bilerek gayretli vatandaşlarımın hamiyet-i müşevvikânelerine arz iderim.”⁴⁰²

Akla şu soru geliyor: Acaba Zafer Hanım, vatan o halde bulunmasaydı, Osmanlı-Rus Harbi'nin yol açtığı kötü koşullar olmasaydı bu romanı yazmayacak mıydı? Öyle anlaşılıyor ki Zafer Hanım romanını, böyle yüce bir nedene dayandırarak yayınlama cesaretini göstermiştir. “Yazma eylemi erkekler içindir” görüşünün egemen

³⁹⁸ Zihni, a.g.e., s. 439.

³⁹⁹ Çakır, a.g.e., s. 23.

⁴⁰⁰ Toska, Zafer Hanım..., a.g.e., s. 11.

⁴⁰¹ Toska, İstanbul Hayalhanesi..., a.g.m., s. 461.

⁴⁰² Toska, Zafer Hanım..., Ön.ver, s. 24.

olduğu bir dönemde, kadınların sözlü anlatımdan kalıcı olan yazılı anlatıma geçmelerinin, gördükleri, duydukları ya da hissettikleri baskıyı yenmelerinin pek kolay olmadığı görülüyor. Nitekim romanın önsözündeki anlatımdan Zafer Hanım'ın alçakgönüllülükten çok ürkek, çekingen sesini duyarız.⁴⁰³

Zafer Hanım eserinde, evlilik sistemini eleştirmiştir. Eleştirilen evlilik sistemi Osmanlı toplumu dışında olmakla beraber benzer durumları çağrıştırmaktadır. Gençlere söz hakkı tanımayan babaların ya da vasilerin elinde bulunan evlilik sözleşmelerinin gençleri nasıl bir mutsuzluğa ittiği anlatılmaktadır. Eserde; İspanya'dan İstanbul'a kaçırılmış ve asıl adı Lorenza olan Gülbeyaz adlı cariyenin başından geçenler hikâye edilir.⁴⁰⁴

Roman, 1868 yılı Mayıs başlarında, yalısının penceresi önünde gündoğumu öncesi ve sonrası doğa oluşumlarını kendi izdüşümünden seyreden yalnız bir kadının iç çekişleriyle başlar ve 1820'lere, geriye doğru yol alır.⁴⁰⁵

Konular, kapalı mekânlarda; yalı, konak ve şatonun iç mekanlarında geçmekte ve gözlemci bir anlatıma dayanmaktadır. İç mekân tasvirleri, eşyaların, döşemelerin, giysilerin, takıların, sofrta takımlarının ayrıntılı olarak verilmesi daha ilk bakışta romanın bir kadın kaleminden çıkmış olduğunu yansıtmaktadır. Aşk-ı Vatan ilk milliyetçilik duygularının sergilendiği roman olma özelliğini de taşımaktadır.⁴⁰⁶ Esaret, evlilik, cariyelik vb. konulardaki evlilik ile ilgili olarak diğer Tanzimat Dönemi yazarlarının kendi toplumları için yapmış olduğu sorgulama, Zafer Hanım tarafından evrenselleştirilmiştir.⁴⁰⁷ Roman Osmanlı okuruna, gençlere söz hakkı tanımayan buyurgan yapının sadece Osmanlı'ya has olmadığını, genç kızlarının okuryazar olmasına, erkekli kadınlı bir arada yaşamalarına karşın Batı toplumlarında da benzerliklerin yaşandığına da işaret ediyor.

Yazının başında da değinildiği gibi Gülbeyaz'ın anlattığı hikâye, İspanya'da, Madrit'te geçmektedir. Kahramanları batılı olan, batı yaşayışını ve toplumunu anlatan,

⁴⁰³ Aynı, s. 13.

⁴⁰⁴ Zehra Toska, "Çağdaş Türk Kadını Kimliğinin Oluşumunda İlk Aşama: Tanzimat Kadını", **Tarih ve Toplum**, S. 124, (Nisan 1994), s. 10.

⁴⁰⁵ Romanın iki kadın karakteri, Refia ve Gülbeyazdır. ikisi de cariyedir.

⁴⁰⁶ Toska, Aynı., s. 11.

⁴⁰⁷ Toska, **Zafer Hanım...**, a.g.e., s. 19.

bu arada iki toplum arasında kısmen de olsa karşılaştırma olanağı tanıyan bir roman oluşuyla Tanzimat hikâye ve romanı içinde Zafer Hanım'ın bu romanı tektir.⁴⁰⁸

Bütün bu özellikleriyle Zafer Hanım Tanzimat Döneminin başarılı edebiyatçı kadınları arasında yerini almaktadır.

5.2.Fatma Aliye Hanım

Tanzimat döneminin en önde gelen kadın yazar ve düşünürüdür. Devlet adamı, tarihçi ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa ve Advıye Rabia Hanım'ın kızları olarak dönemine göre oldukça özgür ve geleneksel ana baba denetiminden uzak, çeşitli kültür düzeyinde kişilerin girip çıktığı ve hayal güçlerini canlı tutan hizmetlilerin bulunduğu geniş mekânlarda büyümüştür. Yazarın çocukluk ve gençlik yıllarıyla ilgili anlarını, hocası, onu yetişmesinde büyük emeği geçmiş Ahmet Mithat Efendi'nin “Fatma Aliye Hanım Yahut Bir Muharrıre-i Osmaniye'nin Neş'eti” adlı kitabında buluruz.⁴⁰⁹ Bir yazar olarak yetişmesinde “manevi pederim” dediği Ahmet Mithat Efendi'nin payı büyüktür.

Fatma Aliye Hanım yazılarıyla kadınlarının sesi, lideri olmuştur. Onun dergi ve gazetelerde çıkan makalelerinin hemen tümü kadınlarla ilgilidir.⁴¹⁰

Hayatını kendi emeği ve mesleği ile kazanan hür Türk Kadınlarını tasvir eden ilk romancıdır. Bütün eserlerinde İslâmi bir görüş hâkimdir.⁴¹¹

Birçok Tanzimat yazarı gibi Fatma Aliye Hanım'ın eserleri de sadece sanat adına yazılmış eserler değil, çeşitli sorunların ele alındığı, çözümler arandığı eserlerdendir. Kısaca yazar, eserlerini çeşitli konularda görüşlerini belirttiği birer araç olarak kullanmıştır.⁴¹²

Kadın sorununu çeşitli eserlerinde, makalelerinde ve verdiği konferanslarda ele alan Fatma Aliye Hanım, bugün de hala tartışılan kadının toplumdaki yeri, eğitiminin önemi, aile içindeki ve evlilikteki konumu, İslâmiyet'in kadınlara yaklaşımı, tesettür

⁴⁰⁸ Aynı., s. 19.

⁴⁰⁹ Bkz. Ahmet Mithat Efendi, **Fatma Aliye Hanım Yahut Bir Muharrıre-i Osmâniyyenin Neş'eti**, (Birinci Baskı. İstanbul: Kırkanbar Matbaası, 1311).

⁴¹⁰ Toska, **İstanbul Hayalhanesi...**, a.g.m., s. 463.

⁴¹¹ Taşkiran, a.g.e., s. 36.

⁴¹² Tülay Gençtürk, “Fatma Aliye Hanım ve Bir Şiiri,” **Tarih ve Toplum**, S. 128, (Ağustos 1994), s. 10.

gibi birçok konuyu işleyerek daha o dönemde kadın sorununu gündemde tutmaya çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur.⁴¹³

Özellikle babasından aldığı eğitim ile kendi içinden gelen araştırma, öğrenme ve okumaya karşı olan ilgisini geliştirmeye ve üretmeye fırsat bulmuştur. Ahmet Cevdet Paşa'nın teşviki ve bilinçli olarak planladığı eğitimi, evde özel hocaları kontrolünde Fransızca, dilbilgisi, kozmografya, astronomi, edebiyat ve tarih bilgilerinin kazandırıldığı şekilde olur. Ayrıca bizzat Paşa'nın kendisi de kızına tarih, felsefe ve dinî meselelerde yol göstericilik yapar.⁴¹⁴ Aslında Cevdet Paşa'nın Fatma Aliye Hanım'a bu kadar ilgi göstermesi kolay olmamıştır. Tam tersine muhafazakâr Tanzimatçı babasının desteğini kazanmıştır:

“Bir gün peder, damadına bir şeyler söylemek üzere, bizim odaya girdi. Ortadaki yazıların ne olduğunu sordu. Damadı bir roman terceme etmekte olduğumu söyledi. aldı beni bir belecane! Peder, ‘Bakayım, göreyim’ dedi. Kâğıtları alıp odasına götürdü. Bir müddet sonra yine odamıza gelip, ‘Aman bu ne âlâ! Bu kız böyle yazabiliyor imi de benim haberim yok imiş ha! Sen şimdiye kadar bu iktidârını nasıl gizledin?’⁴¹⁵Dedi.

Bütün bu faaliyetlerin sonucunda Fatma Aliye Hanım'ı sadece bir roman yazarı olarak karşımızda bulmayız; o, edebiyatın yanı sıra felsefe, tarih konularına ait kitaplar ile özellikle kadınların ve dolayısıyla ailenin problemlerini konu alan makalelerini de gazete ve mecmualarda yayınlar. İçinde yaşadığı toplumun meselelerini bilinçli bir Türk kadınının bakış açısı, biraz da okuyucularına bilgi kazandırmak endişesi ile ele almıştır.⁴¹⁶

Fatma Âliye Hanım eserlerinde birçok Tanzimat Dönemi kadın edebiyatçıları gibi kendi adını kullanmamıştır. Önceleri “Bir Kadın”, daha sonrada Meram adlı eseri yayınlanınca “Mütercim-i Meram” imzasını kullanmıştır.⁴¹⁷

İlmli bir feminizmi savunan Fatma Aliye Hanım edebiyat dünyasında ilk olarak adını George Ohannet'in eseri Volonte'ni Merâm adıyla yaptığı çeviri romanıdır. “Bir Kadın” imzası ile 1307 (1889-1890) yıllarında Tercüme-i Hakikat'te yayınlanan bu eser

⁴¹³ Aynı, s. 10.

⁴¹⁴ Emel Aşa, “İlk Türk Kadın Romancısı Fatma Aliye Hanım'ın Romanlarında Aile ve Kadın,” **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, C. II, (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992), s. 651.

⁴¹⁵ Mithat Efendi, **a.g.e.**, s. 164-165; Işın, **a.g.e.**, s. 115.

⁴¹⁶ Aşa, **a.g.m.**, s. 651.

⁴¹⁷ Ediz, **a.g.e.**, s. 92.

bir çok kişinin Fatma Aliye Hanım'ı tanınmasına yardımcı olurken babası Cevdet Paşanın da kızını keşfetmesine yardım etmiştir. Nitekim tercüme yazıları yayımlandıktan sonra Cevdet Paşa kızının bu kadar başarılı olamayacağını “Aliye'nin yazdıklarını düzeltenin sizin (Ahmet Mithat) olduğunuz düşüncesi dahi hatıra geldi” demiştir.⁴¹⁸

Fatma Aliye Hanım da o dönemde kadın yazarlara olan bakış açısına bilircesine Meram'ın önsözünde, kendisine oldukça güvenen bir kadın olmasına rağmen duygularını şöyle dile getirmiştir.

Tuhaf şey, rüya mı görüyorum diye düşünüyordum. Nihayet romanımın tab'ına karar verilince bir de mukaddime yazılmak lazım geldi. Bir gece ki saat dörde kadar tercümede devam etmiş idim, mukaddimeyi de yazmak için düşünmeye başladım. Neresinden başlayacağımı, nasıl yazacağımı ne diyeceğimi düşünüyordum. Zira işte ilk defa oluyor ki kendi karihamdan bir şey kaleme alıyorum. Şüphesiz kalem elimde bir saat kadar boş durdu. Önümdeki kâğıt dahi o kadar müddet kalemime muntazır kaldı. Nihayet can u gönülden bir besmele çekip yazmaya başladım. Ne yazdım? Aklıma ne geldi ise yazdım. Meğer iyi yazılan şeyler hep böyle yazılıyor imiş.⁴¹⁹

Fatma Aliye Hanım'ın ilk romanı “Muhaderât” ta (1309/1892) asil, kültürlü bir kadının, bu değerlerinin kocası tarafından anlaşılmayıp ihanete uğratılması anlatılır. Birçok tarihçi ve edebiyatçıya göre Fatma Aliye Hanım bu romanda kendi hayatından hareket etmiştir.⁴²⁰ Çünkü Fatma Aliye Hanım'ın eşi Faik Paşa'nın bilgisi eşi ile aynı düzeyde değildir. Evliliklerinin ilk yıllarında Fatma Aliye Hanım'ın okuduğu romanları dahi yırttığı söylenir.⁴²¹

Muhadderat eserin kahramanı Fazıla iyi yetişmiş bir genç kızdır, ama evlendirildiği adam, beraberce okuyup yazmanın, konuşmanın tadına varamayan, günlük eğlenceler peşinde koşan biridir. Fazıla gelin gittiği konakta kendisini yapayalnız bulur. Tek çare olarak intihar etmeyi düşünür, fakat evden bu niyetle çıktıktan sonra, onun da günah olduğunu hatırlar. Bileğindeki değerli bir bilezikten başka yanında hiçbir şey yoktur. Fazıla, oradan ayrılır, kendisini bir esir olarak satar ve Mısır'da bir ailenin yanında kalfa olarak çalışmaya başlar. Bu roman kendi hayatına

⁴¹⁸ Ahmet Mithat Efendi, **Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu**, Haz.: Bedia Ermat, (Birinci Baskı. İstanbul: Sel Yayıncılık, 1994), s. 85.

⁴¹⁹ **Aym**, s. 80.

⁴²⁰ İnci Enginün, **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, (Birinci Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991), s. 271; Uğurcan, **a.g.m.**, s. 509.

⁴²¹ Mithat Efendi, **Ön. ver.**, s. 76.

hâkim olmak isteyen kadının, henüz sosyal şartlar hazır olmadığı için, yine mevcut şartlardan yararlanarak yeni hayatını kurmasıdır. Muhtemel ki, kendi hayatında bedbaht olan Fatma Aliye Hanım'ın çevresinden uzaklaşarak, yeni bir hayat kurma özlemini de dile getirmektedir.⁴²² Acemice yazılmış olmasına rağmen, bu eserde kendi hayatına bizzat kendi iradesiyle şekil veren bir kadın tipi ile karşılaşırız. Bu romanın birinci bölümü daha sonra romanımızın en büyük ustası, kurucusu Halid Ziya Uşaklıgil'in Aşk-ı Memnu romanına malzeme olmuştur. Fatma Aliye Hanım bu eserinde erkeklerin tanımadıkları, ancak kadın gözünün yakalayabildiği ev içi tasvirlerine geniş yer vermiştir.⁴²³

Muhadarât romanında ailedeki otorite iki farklı örnekle anlatılmaya çalışılmıştır. Genç ve güzel karısının cazibesine kapılarak onun her sözüne kanan zayıf karakterli bir aile reisi olan Sâi Efendi. Aşırı derecede saf olan Sâi Efendi bu haliyle hem kendisi komik duruma düşüyor, hem de kendi çocuklarının perişan olarak konaktan uzaklaşmalarına sebep oluyor. Câlibe'nin hareketlerine tahammül edemeyen Fâzıla kötü bir evlilik yaparak bir süre bedbaht bir hayat yaşıyor. Küçük erkek kardeşi Şefik ise yatılı okula gönderiliyor. Şâi Efendi tamamiyle olumsuz ve zayıf karakterli bir aile reisi portresi çiziyor. Fatma Aliye Hanım bu zayıf karakterli erkek aile reisinin karşısına Münevver Hanım tipini çıkarıyor. Münevver Hanım kuvvetli bir aile reisi şeklinde tezahür ediyor. Dul olan Münevver Hanım oğluna hem analık, hem de babalık ediyor. Evin düzenini tek başına devam ettirebilen güçlü bir Türk anası olarak gelenekten gelme özellikleri devam ettiriyor. Yazar, bu zıtlıkla kocası ölen kadının evde hâkimiyeti ele aldığını ve kendisine yeterli olarak aile düzenini devam ettirebildiğini, karısı ölen erkeklerin ise genellikle bu tip kabiliyete sahip olamadıklarını, ailenin kurulu düzenini bozduklarını işliyor.⁴²⁴

Yazar ayrıca bu eserde kötü çocuk yetiştirme, kötü üvey anne tiplerine de yer vermiştir.

Yazar, ister üvey anne ister öz anne olsun kadının aile içindeki annelik görevi üzerinde önemle durur; iyi bir anne aynı zamanda ailede ev idaresini de devam ettiren kişidir. Kadının aile hayatındaki görevi burada daha da belirginleşir. Özellikle Muhadarât romanında kötü tarafları ile Câlibe tipinde, iyi tarafları ile Münevver

⁴²² Enginün, **Ön. ver.**, s. 271.

⁴²³ **Aynı.**, s. 271.

⁴²⁴ Aşa, **a.g.m.**, s. 653.

Hanım'da ailede düzeni kuranın, evi ile hizmetlileri idare edenin kadın olduğuna işaret edilir.⁴²⁵

Tanzimat devri romanlarında gençlerin istemedikleri kişilerle evlendirilmesi önemli bir tema olmuş, yazarlar bu hususta özellikle babayı eleştirmişlerdir. Ancak ilk kadın romancımız Fatma Aliye Hanım'ın eserlerinde durum farklılık gösterir. Evlilik kararının verilmesi meselesini önemli bir tema olarak alan yazar, bu konuda babayı kesinlikle suçlamaz. Özellikle genç kızlar, eş tercihinde karar verme hakkının, yetiştirilme tarzlarının sonucu olarak babaya yada aile büyüklerine ait bir hak olduğunu kabul ederler. Muhadarât'ta Fâzıla, babasının baskısı sonucunda sevmediği bir adamla evlenmek zorunda kalır.

Fatma Aliye Hanım cariyelik konusuna da muhazerâtta yer vermiştir. Cariyelerin evin beyine hizmet etmekte kusur etmediklerini belirtir.

Tanzimat devrinin ilk yıllarında yazılan birçok edebî eserde cariyelik meselesi yazılışları bakımından devamlı olarak ezilen, acı çeken, horlanan ve sonuçta ölen cariyeye tipleri ile gösterilmiştir. Ancak bu tiplerin yerini daha sonra özellikle Ahmed Midhat ve Fatma Aliye Hanım'ın eserlerinde sosyal hayatta kazanan ve mutluluğa erişenler alır. Fatma Aliye Osmanlı Türklerindeki cariyelik kurumunun Batı toplumundaki esirlik meselesi ile bir tutulmaması gerektiğine işaret ederek, “efendi-cariye” meselesini hep iyi yönde geliştiren bir yazar olur.⁴²⁶

Cariyelerin aile hayatı içinde kullanılışları Fatma Aliye'nin eserlerine konu olur. Sosyal hayatta cariyelerin kullanılış amaçları içinde “Odalık motifi” büyük yer tutar. Aslında bu kurumda odalık, genellikle cariyelerin düşledikleri ve ulaşmak istedikleri bir noktadır. Çünkü bu takdirde evin hanımlığına kadar yükselebileme şansı doğacaktır.

Odalık motifinin bir versiyonu ise Muhadarât'ta işlenmektedir. O da bir ailede çocuk olmuyorsa, evin beyinin odalık alma yoluna başvurmasıdır. Bu gerçekleştirilirken evin hanımının rızası da unutulmaz. Bu arada bir başka gelenekle karşılaşıyoruz. Bu noktada odalığa alınacak cariyenin bu isteğe “evet” demesi gerekmektedir. Nitekim Beyrut'ta köle iken evin genç beyinin Fâzıla'yı odalığa alma isteği karşısında bu gelenek açıkça dile getiriliyor.

⁴²⁵ Aynı., s. 655.

⁴²⁶ Aynı., s. 657.

Odalık aile içinde evin hanımları bakımından bir problemdir. Muhadarât'ta Fâzıla da kocasının odalık almasına önceleri karşı çıkıyor. Ancak araya çocuk meselesi girince odalıkları kendisi seçerek kocasına gönderiyor.⁴²⁷

“Cariyenin çırağ edilmesi” meselesi Tanzimat devri yazarları içinde yalnız Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında işlenir. Gönüllü olarak alınan odalık, eğer çocuk konusunda istenilen sonucu verememişse çırağ edilir. Bir başka erkekle hem de çeyizi hazırlanarak evlendirilir. Muhadarât'da Remzi'nin aldığı iki odalıktan da çocuğu olmayınca bu cariyelerin çırağ edildikleri anlatılır. Böylece cariyelerin eğitildiği, evlendirildiği ve hatta boşandığı takdirde kendisini sahiplenmiş olan aile tarafından ömrünün sonuna kadar korunduğu bu romanlarda işlenir.

Üzerinde durulan önemli konulardan birisi de boşanmadır. Kadınların da boşanma hakkı talep ettiğine örnek olarak Muhadarât'taki Fevkiye'yi verebiliriz. O, Nâbi topal olunca kocasını istemez. Nâbi içgüveysi olduğu için kayınpederi damadını evden atıp boşatır. Nâbi para karşılığı boşanır.

Bütün bunlara rağmen boşanma kararını verebilmek pek de kolay değildir. Toplumda maddî geliri olmayan ve dul kadına karşı olan güven eksikliğinden dolayı Muhadarât'ın kahramanı Fazıla'nın bu kararı veremediği de ortadadır. Böylece kadınların bazen istememelerine rağmen, şartlar gereği bu mutsuz hayatı devam ettirdikleri, dolayısıyla de huzursuz ve sevgisiz aile ortamları yarattıkları gözler önüne serilir.⁴²⁸

Fatma Aliye Hanım'ın “Nisvân-ı İslâm” (1309, 1892) adlı eseri en çok ses getiren, bu dönemde kadınlarla ilgili birçok tartışmanın resmen başlamasını sağlayan özelliklere sahiptir.⁴²⁹

Gerek erkeklerin katı uygulamaları yüzünden İslamiyet'in kendilerine verilmiş haklarından yoksun yaşayan Müslüman kadınları uyarmak, gerekse Batının, Osmanlı kadınlarının geri kalmalarında en büyük neden olarak öne sürdükleri İslamiyet'i savunma ve İslamiyet içinde kadın haklarının diğer dinlerden daha ileri olduğunu açıklama amacıyla yazılan bu eser büyük beğeni kazanmıştır.⁴³⁰

⁴²⁷ Aynı., s. 658.

⁴²⁸ Aynı., s. 659.

⁴²⁹ Kurnaz, **Cum. Önc....**, s. 63.

⁴³⁰ Toska, **Çağdaş Türk...., a.g.m.**, s. 12.

Fatma Aliye bu eserinde, babası Cevdet Paşa'nın konağına gelen hanımlarla, Osmanlı kadınının boşanma, örtünme, çok eşlilik gibi meseleleri üzerinde yaptıkları konuşma ve tartışmalara yer vermiştir.⁴³¹ Özellikle eserinde çok evliliği savunan Mahmut Esat Efendi'ye karşı savaşı açmış, tartışmasını basın yoluyla da sürdürmüştür.⁴³²

Bir hukuk bilgini olan Mahmut Esat Efendi'nin Malûmat'ta yayınlanan bir yazısında, erkeğin poligam olduğunu öne sürerek "bütün içtimai engellere rağmen Allah'ın insanlara verdiği bu en tabii hak tahakkuk etmelidir" sözleriyle çok eşliliği savunması Fatma Âliye Hanım'ı bu konuda polemiğe sokmuştur. Fatma Âliye, "Eğer İslam'ın ilkeleri evrensel olarak geçerli ilkeler ise, tekeşlilik evliliği, İslâm'ın ve modern uygarlığın ilkeleriyle uyumlu olarak kabul etmek gerekir" biçiminde itiraz etmiştir.⁴³³

Fatma Aliye'nin kadın meselesine dair fikirlerini en geniş şekilde "Nisvân-ı İslâm" isimli eserinde buluyoruz. Yazar üç bölümden meydana gelen bu eserinde, evinde ağırladığı Avrupalı, yabancı misafirlerine, onların Türk kadınları hakkındaki yanlış kararlarını değiştirmelerine yardımcı olacak aydınlatıcı bilgiler verir. Karşılıklı konuşma şeklinde tertip edilen eserde, kadının eğitimi, giyim-kuşam-süslenme, moda gibi hususlar da, kadının sosyal hayattaki yeri ve cariyelik konularına yer verilmiştir.⁴³⁴

Yazar kendini hem muhafazakâr, hem de yabancı dil bilen, her konuya hâkim bulunan aydın bir hanım olarak takdim etmektedir. Avrupalı misafirlerine tatmin edici bilgiler verir.

Dinî hükümlerin kulu azat etmeyi tavsiye ettiğini, cariyelerin istemediği efendiye satılmadığı, memnun olmadığı yerde satılmasını isteyebildiği, zulüm görürse mahkemeye başvurabildiğini belirten Fatma Aliye, onların aileden biri gibi kabul edildiğini, evlenirken efendilerinin babalık yaptığını söyler.

Elbiseleri kapalı ve saçları örtülü olduktan sonra kadınların erkeklerle görüşmeleri dinî yönden yasak değildir. Zaten yaşmak, ferâce ve peçe sonradan alınan ülkelerin âdetidir.

⁴³¹ Cevdet Paşa, **Tezakir...**, a.g.e., C. IV, s. 275.

⁴³² Caporol, a.g.e., s. 74.

⁴³³ Muhaddere Taşçıoğlu, **Türk-Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri**, (Birinci Baskı. Ankara, 1958), s. 31-34.

⁴³⁴ Fatma Aliye, **Nisvân-ı İslâm**, (İstanbul, 1309), s. 7-8, 9, 23-26.

Kadınların modayı takip etmelerinde bir mahzur yoktur. Ancak, dinî hükümlere uygun olmak, israf etmemek ve yerli malı kumaş kullanmak, yerine göre alaturka veya alafranga giymeyi bilmek tavsiye edilmektedir. Korse, saç yaptırma vs. hakkında da aynı şeyler geçerlidir.⁴³⁵

“Re-fet’de” (1898) Darülmualimât’ı bitiren çok fakir bir kızın, okurken çektiği sıkıntıları anlatır. Kahramanın okulu bitirip Anadolu’ya öğretmenlik yapmaya gitmesi, kız okullarının Anadolu’da yaygınlaştığını gösterir. “Udi” (1899)’de yalnız bir kadının; hem geçinmek, hem avunmak için ud çalması bahis konusudur. Fatma Aliye Hanım, her üç romanında da, kendilerini bedbaht eden erkeklerin himayesinden çıkıp, kazandıkları ilim ve hüneri geçim aracı olarak kullanan kadınlar yaratır. Bu şekilde hem edebiyatta, hem hayatta yeni bir kadının öncüsü olur.⁴³⁶ Fatma Aliye Hanım’ın kitapları Şikago sergisinde sergilenir. Kitapları Arapça ve İngilizceye çevrilir ve Amerikan gazeteleri onun “Tercüme-i hal’ini” yayınlamışlardır.⁴³⁷ Böylece Fatma Aliye Hanım bizi yurt dışında temsil eden ilk kadın yazarımız unvanını kazanmıştır.⁴³⁸

Fatma Aliye Hanım zamanının erkek edebiyatçıları gibi Osmanlı kadınının konumunu, özgürleşme çabasını anlatır. Romanlarının ana karakterleri mücadele eden ve kendine güvenen kadınlardır. Dolayısıyla bu kadınların mücadeleleri çok ender başarıyla sonuçlanır, çünkü onlar toplumsal ve dini değerlerin dışına çıkamazlar.⁴³⁹ Kadının Tanzimat Döneminde konumu edebiyatçıların büyük çoğunluğu için toplumun ne kadar ilerlemiş olduğunu gösteren bir ölçektir. Onlar görücü usulüyle evlendirme, çokeşliliği, kadının çarşafa bürünmesini, kadının boşanma hakkı olmayışını eleştiriyorlardı. Bu yazarlar arasında Ahmet Midhat’ın dışında Şinasi, Tevfik Fikret, Nâmık Kemâl, Şemseddin Sami de vardı. Onların edebi tipleri de çoğunlukla kadınlardı, ama çok önemli bir farkla: Fatma Aliye’nin kadın tipleri özellikle İslâmî kuralların dışına çıkmasalar da kendine güvenen ve mücadeleciler olurlarken erkek yazarların kadın tipleri genellikle ya “kurban tipler” ya da “ölümcül kadınlar”dır.⁴⁴⁰

Fatma Aliye’nin “Nisvan-ı İslâm” adlı eseri (1892) Ahmet Midhat’ın kurduğu günlük gazete Tercüman-ı Hakikat’ta yayınlanır. Ahmet Midhat “Nisvan-ı İslâm”ın

⁴³⁵ Ayn., s. 116-117, 180, 185-186 vd.

⁴³⁶ Uğurcan, **a.g.m.**, s. 500-510.

⁴³⁷ Mithat Efendi, **a.g.e.**, s. 18-19.

⁴³⁸ Enginün, **a.g.e.**, s. 271.

⁴³⁹ Göbenli, **a.g.m.**, s. 37.

⁴⁴⁰ Berna Moran, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I**, (Birinci Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), s. 32.

yayınlanmasından sonra bazı kimselerin bu tarih kitabının Fatma Aliye'ye ait olmadığı söylentisini yaydıklarını belirtir. “Fatma Aliye Hanımefendi'nin şive-i ifadesi, şive-i âciziye (Ahmet Midhat'ın kendisi) pek yakın olması” yüzünden hatta bir ara kendisinin (Ahmet Midhat'ın) yazmış olduğunu söylerler. Ahmet Midhat “bunda şaşılacak ne var?” diye sorar ve bunun açıklamasını kendisi getirir:

“İşte kendileri itiraf ediyorlar ki on yaşından beri kâffe-i asar-ı âcizanemizi mütalaaya tevaggul etmişler. En ziyade kolaylıkla onları anlamışlar. Pek de beğendikleri cihetle âdetâ hıfzetmişler. İnsan elbette böyle tevaggul eylediği şeyleri taklit dahi eder.”⁴⁴¹

Osmanlı-Türk kadın yazarı Fatma Aliye'nin örnek alacağı bir kadın edebiyatı tarihi bulunmadığına göre doğal haliyle yakın çevresinde bulunan döneminin yazarlarından etkilenecekti. Bu yazarın Ahmet Midhat olması Fatma Aliye'nin Ahmet Midhat'a hayranlığı değildi sadece. Fatma Aliye kendine örnek aldığı yazar Ahmet Midhat Efendi gibi kitaplarıyla öğretici olmak istiyordu.⁴⁴² Büyük bir okuyucu kitlesini ulaşabilmek için ise okuma yazma oranı zaten gelişmemiş olan Osmanlı toplumunda ancak kolay ve herkes tarafından anlaşılır sade bir dilden geçerd. Düşüncesini ancak böyle yayabilirdi Fatma Aliye. Bu yöntemi Ahmet Midhat'ta bulur ve bir nevi taklit eder onu. Örneğin Fatma Aliye de Ahmet Midhat gibi okuyucularına kitabın yazarı olarak kendini belli eder, onlara doğrudan seslenir ve yönlendirmeye çalışır okurlarını. Böylelikle kıssadan hisse çıkarmak için olayların akışını engellemekle kalmaz, Ahmet Midhat gibi romanlarında tekniğe önem vermez ve üslup kaygısı gütmmez.⁴⁴³ Bu genel özellikleriyle Fatma Aliye Hanım Ahmet Midhat Efendi'nin roman geleneğinden etkilenmiştir, fakat yukarıda da değinildiği gibi kendine has anlatı özellikleri de bulunmaktadır.

Yazarlık yönü oldukça bilinen Fatma Aliye'nin pek bilinmeyen bir de şairlik yönü vardır. Kendisini şair olarak düşünmeyen Fatma Aliye Hanım, yazdığı şiirleri yayınlamamıştır. Kadın hakları, vatan sevgisi, savaşın korkunçluğu, batıyı taklit gibi konuları işleyen şiirlerinden yalnızca “Temaşa” adlı şiiri yayınlanmıştır.⁴⁴⁴ Yazar / şair Fatma Aliye Hanım, şiirlerini de çeşitli toplumsal konuları dile getirmek için yazmıştır.

⁴⁴¹ Mithat Efendi, **a.g.e.**, s. 73.

⁴⁴² Göbenli, **a.g.m.**, s. 37.

⁴⁴³ Fethi Naci, **100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme**, (Birinci Baskı. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990), s. 38.

⁴⁴⁴ Ahmet Muhtar, **Şair Hanımlarımız**, (İstanbul: Matbaa-i Safa, 1896), s. 27-33.

Şairin şiirleri arasında bulunan 68 dizelik, serbest vezinli başlıksız bir şiiri, daha o dönemde, kadın haklarını savunmak amacıyla cesur bir tarzda yazılmıştır.⁴⁴⁵ Şiir, İslâm kadınlarının yüzyıllar öncesi durumuyla Tanzimat dönemindeki durumunu karşılaştırır, kadınların türlü haksızlıklara maruz kaldığını isyankâr bir şekilde dile getirir. Fatma Aliye Hanım'ın bu şiiri, bugün de hâlâ tartışma konusu olan tesettür konusuna açıklık getirmeye çalışması açısından oldukça önem taşımaktadır.⁴⁴⁶

Fatma Aliye Hanım, şiirine Tanrı'ya yalvararak başlar. Nice yıldır yüzü gülmeyen bu millete, özellikle de kadınlara artık bu kadar zulmün yettiğini ve kadınların içinde buldukları bu hazin halin onların 'yazgı'sı olmadığını, insanlığın ancak Tanrı'ya ibadet ettiğini belirterek kadınları kurtaracak tek varlığın da yalnızca Tanrı olduğunu söylemektedir.

Fatma Aliye Hanım, kendisinin aslında şair olmadığını, ancak kadınların içinde buldukları elem verici durum nedeniyle üzüntüsünden bu şiiri kaleme aldığını ve duygularını kâğıda döktüğünü söylemektedir. Dinlerinin hükümlerini bilmiyorlar diye dost ağlayacak, düşman gülecektir halimize. Kadınlara zulmü reva görenler mahşer gününü, mahşer günündeki durumlarını ve orada kadınları örtünmeye zorlamalarını nasıl açıklayacaklarını düşünsünler. Ve o gün Tanrı, bu zulmü ve haksızlığı neye dayanarak yaptıklarını ve "Ben size Kur'an gönderip, hem nevilerimize karşı şefkatli olmanızı, Peygamberin emirlerine uymanızı istemedim mi?" diye sorduğunda nasıl cevap verilecektir? Diye sormaktadır.⁴⁴⁷

Şair, atalarımızın ilerleme ve yükselmeyi hedef aldığını, ancak bugün bunların yerine insanlığın yarısını oluşturan kadınlarla savaşıldığını ve onlara haksızlıklar karşısında feryat etmenin dahi yasaklandığını, 'yüzünü kapa! yoksa!' diye başlayan tehditler yapıldığını ve sürekli aşağılanıp ezildiklerini belirtir.⁴⁴⁸

Yazar/şair, eserlerinde İslâmiyet'in gerekleri konusunda görüş belirttiğinde çıkış noktası olarak eski İslâm kadınlarını alır. Birçok haktan yoksun bırakılan, yalnızca bir süs, bir zevk aracı, bir hizmetçi, çocuk doğurup emzirip büyüten bir meta olarak görülen, şahitlikleri kabul edilmeyen, mirastan yoksun bırakılan, istemedikleri kocalara verilen, üzerlerine ortaklar getirilen, dünyaya peçeler ardından baktırılan kadınların bu

⁴⁴⁵ Mübeccel Kızıltan - Tülay Gençtürk, **Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Katoloğu I**, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, 1993), s. 38-40.

⁴⁴⁶ **Aynı**, s.40.

⁴⁴⁷ **Aynı**, s. 11.

⁴⁴⁸ **Aynı.**, s. 12.

durumda olmaları İslâmiyet'in uygulamalarının bir sonucu değildir. Bu tür uygulamalar sonradan, İslâmiyet'i tam anlamıyla bilmeyen kişilerin yaptırımları sonucu ortaya çıkmıştır. İslâmiyet'ten evvel kadınların herhangi bir hakları ya da özgürlükleri yoktur. İslâmiyet'in gelmesiyle kadınlar birçok hak ve özgürlüğe kavuşmuşlardır. Hatta medreselerde (erkeklere de) ders veren birçok İslâm kadını vardır. Fatma Aliye, tesettür ve diğer konularda da İslâm kadınlarını örnek verir. Hatice (Hz.), Safiye, Zehra, Ayşe gibi İslâm'ın önde gelen kadınları dinini bilmeyen o cahillerin, cennetin kapısında karşılırlarına dikilip Allah'ın emirlerine uymadıklarını ve bu nedenle cennette onlara yer olmadığını, kadınları aşağılamaya nasıl cesaret ettiklerini sorarlar ve cehaletten fırsat bularak kadınların yüzlerinin peçeyle örtüldüğünü belirtir.⁴⁴⁹ Oysa onların yüzünde daha önceleri peçe denen bir şey yoktur.

Hatice, Safiye, Zehra gibi büyük İslâm kadınları dinini bilmeyenlerle konuşmalarını sürdürürler: kendilerinin yüzlerinde peçeleri olmadığı halde iffet ve namuslu bir şekilde, herkesten merhamet ve saygı görerek yaşamışlardır. İnsanın anlayışı bu mudur? İnsanın yüzünün açık olması yasak mıdır? Kadın haklarını çiğneyerek ne hakla onların yüzleri örtülmüştür? Oysa Peygamberin sözleri açık seçik ortadadır. Peygamber defalarca, cennet hurisi görmek isteyenlerin Ümmi Ruman'ın yüzüne bakmasını buyurmuştur. Öyleyse şimdiki efsanenin (uygulamaların) nedeni nedir? Diye hesap sorarcasına ifadelerde bulunmaktadır.⁴⁵⁰

Sözlerini hadisle destekleyen Fatma Aliye Hanım'a göre dininin kurallarına uymayan ümmetten, kadınlarını aşağılayan milletten medeniyet dünyası ne bekleyebilir ki? Eğer bir milletin aydınları bu durumun düzelmesi için yardım etmezse o millet yok olmaya mahkûm olacaktır.

Kadın hakları ve özellikle tesettür konusunda yazdığı bu şiirle, Fatma Aliye Hanım, İslâmiyet'in bir gereği gibi görünen bazı şeylerin aslında İslâmiyet'in emri olmadığını, ancak zamanla âdet ve gelenek halini aldığını belirtir. Tesettür konusu da böyledir. Şaire göre İslâmiyet, kadınlara yalnız saçlarını örtmelerini buyurmuştur, yüzü örtmek sonradan bir âdet halini almıştır. Bunun nedeni de saçın, kadınların bir ziyneti olması ve fazla dikkat çekmesidir. Yaşamak, ferace, çarşaf, peçe gibi şeyler sonradan ortaya çıkmış bir âdet olarak devam etmiştir. Musevilerde de saç bir zinet olduğu için erkeklere göstermek yasaklanmıştır. Fatma Aliye Hanım, bu şiirini ve diğerlerini

⁴⁴⁹ Aynı., s. 13-14.

⁴⁵⁰ Aynı., s. 12.

yayınlanmamıştır.⁴⁵¹ Bunun nedeni, belki yazarın, kendisini (şiiirinde de belirttiği gibi) bir şair olarak görmemesi, belki de diğer eserlerinde de kadın haklarını savunmasına rağmen, bu şiiirinde daha heyecanlı, coşkulu ve hesap sorarcasına bir tarzda yazmasının yaratacağı tepkilerden çekinmiş olmasıdır. Ancak, kendi karalamaları arasında yalnızca kendisine kalacağını düşünerek yazmış olsa bile, Fatma Aliye Hanım'ın bu şiiiri kadın hakları tarihi açısından önemli bir belge olarak değerini koruyacaktır.⁴⁵²

Tanzimat kadınının liderliğini yapmış olan Fatma Aliye Hanım'ın çeşitli nedenlerle kendi iç dünyasına kapanması onun giderek unutulmasına yol açmış; 13 Temmuz 1936 yılında hayata veda ettiğinde, bu haber basında “Unutularak Ölen Bir Edip” başlığı altında verilmiştir. Bir zamanlar kadınların sesi ve öncüsü olarak, Batı'da bile isim yapmış on beş kitap, sayısız makale, değişik sosyal faaliyetlerle geçen bir ömürden sonra, 1936 yılı İstanbul gazetesinde görülen şu başlık, belleksiz bir toplum olmamızın örneklerinden sadece biri: “Unutularak ölen edip, Fatma Aliye kimdir? O, bir devrin edebi tarihinden çıkarılıp atılamaz.”⁴⁵³

Bununla birlikte onun, Atatürk tarafından takdir edildiğine şu satırlar tanıklık etmektedir: Çok Muhterem Hanımefendi;

Mektubunuza, hissiyat-ı âliyenize bütün samimiyetimle teşekkür ederim. Satırlarınızı arzunuz veçhile Paşa'ya da okudum; çok mütehassıs oldu.

Temenniyatınız bizim için çok kıymetlidir; zira zât-ı âliyyeleri kadınlık âleminin cidden iftihar edeceği bir kıymetli validesisiniz. Kardeşlerime arz-ı muhabbet eder, kemâl-i hürmetle ellerinizi öperim efendim.

Latife Mustafa Kemal⁴⁵⁴

Osmanlı kadınının bu en önde gelen liderinin, 1928'de Atatürk için yazdığı yazı, bir anlamda onun şahsında bütün kadınların hislerine tercüman olmaktadır:

(...) “Mustafa Kemal Paşa Hazretleri” ne dâhi demek kâfi değildir. Dehât-ı erbaada, anlardan evvel bir âhir şark ve garpte gelen bütün dahilerde tetkik ve mütalaadan geçirilince bunların her biri halaskarımıza misal olamaz, o yüksekliğe varamaz. (...) Gazimiz dediğini yaptı, harikalar gösterdi. Vatana istiklaliyetini de

⁴⁵¹ Aym, s. 12.

⁴⁵² Aym, s. 12.

⁴⁵³ Turhan Tan, “Unutularak Ölen Edip, Fatma Aliye Hanım Kimdir?” **Cumhuriyet**, 1936.

⁴⁵⁴ **Fatma Aliye, Evrakı, Atatürk Kitaplığı, 12 Nolu Zarf, 29 Nolu Belge.**

kazandırdı. Kadınlara cemiyet-i beşeriyedeki mevkilerini verdi. Yalnız Türk tarihinin değil, tarih-i cihanın en parlak sahifesini işgal eyledi.”⁴⁵⁵

5.3.Şair Fitnat Hanım

Tanzimat yıllarında yaşadığı halde geleneksel çizgide şiirler yazan ve kendisinden yaklaşık bir buçuk yüzyıl evvel yaşamış adaşı Zübeyde Fitnat’la karıştırılmaması için imzasını “Yeni Fitnat” olarak atan Hazinedarzâde Fitnat Hanım 1842 yılında Trabzon’da doğmuştur. Dönemin Trabzon valisi Hazinedarzâde Abdullah Paşa’nın kızıdır.⁴⁵⁶

Dört yaşında iken ailesiyle birlikte İstanbul’a gelen Fitnat Hanımın eğitimine ailesi tarafından önem verilmiş, çok iyi derecede Farsça öğrenmesi ve tahsiline evliliğinden sonra da devam etmesi sağlanmıştır. Ancak şiir ve edebiyatla uğraşmasından hoşlanmayan bir adamla yaptığı ilk evliliğinde mutlu olamadığı, kaynaklarda adı geçmeyen ilk eşinin, uzun ve güzel olduğu için Fitnat Hanımın kirpiklerini kestirmeye kalkıştığı bilinmektedir.⁴⁵⁷ Kocasının şiir ve edebiyatı men etmesi üzerine hattatlığa yönelen Fitnat Hanım devrinde, bir güzellik şöhretine de sahiptir. Ahmed Mithat Efendi’nin kuzeni olduğu söylenen Fitnat Hanım, Hakkı Tarık Us’un derleyerek yayımladığı mektuplara bakılırsa “Hâce-i evvel” ile bir aşk yaşamıştır.⁴⁵⁸ Tertip edilmiş fakat basılmamış bir Divan’ı vardır. Divan geleneği içinde eser veren kadın şairlerin en önemlilerinden olup çağdaşı Leylâ (Saz) Hanımla birlikte Tanzimat döneminde dergilerde açık imzası görünen ilk kadın şairlerden biridir.

1876 yılında komşusu Şair Fitnat Hanım’a (1846-1911) aşık olan Ahmet Midhat ve Şair birbirlerine karşılıklı aşk mektupları gönderirler. Ahmet Midhat Efendi ile Şair Fitnat Hanım adlı aşk mektuplarının yer aldığı kitapta, kitabı hazırlayan Hakkı Tarık Us’un sorduğu soru bizi de ilgilendiriyor: “Evli barklı 34 yaşındaki Ahmet Midhat’ın

⁴⁵⁵ **Türk’ün Altın Kitabı, Gazinin Hayatı**, Türk Neşriyat Yurdu, 1928, s. 29.

⁴⁵⁶ Bedihan Tamsöz, **Osmanlı’dan Günümüze Kadın Şairler Antolojisi**, (Birinci Baskı. Ankara:

Ayyıldız Yayınları, 1994), s. 71.

⁴⁵⁷ Nazan Bekiroğlu, “Osmanlı’da Kadın Şairler”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. VI, (Ankara, 1999), s. 806.

⁴⁵⁸ Hakkı Tarık Us, **Ahmet Mithat Efendi İle Şair Fitnat Hanım**, (İstanbul: Vakıf Matbaası, 1948).

aklını çelen bu Fitnat hanım kim?” Trabzon’da bir Osmanlı valisinin kızı olan Fitnat Hanım’ın Ahmet Midhat’la teyze çocukları olduklarıdır.⁴⁵⁹

Birbirlerine yazdıkları karşılıklı aşk mektuplarında Ahmet Midhat’ın Şair Fitnat Hanım’ın kendisine yazdığı şiirlere karşı teşvik edici bir tavır sergilediğini görürüz. “Nazireni okudum. Oldukça ümitlerimin ve bahtiyarlığımın büsbütün ziyadeleştiğini gördüm”⁴⁶⁰ diyen Ahmet Midhat’ın eserlerinden etkilendiği açıktır. Misafirlerine Ahmet Midhat’ın kitaplarını okuduğunu belirtir bir mektubunda: “Malikim, dünkü hayat-nameniz bana taze can verdi. Cevabımın bazı misafirlerimle sizin eserlerinizi okuyarak ve evsafınızı kendilerine beyan edilerek akşam edilmiş olmasıdır.”⁴⁶¹

Bazen duygularını anlatabilmek için Ahmet Midhat’ın romanlarından örnek verir mektuplarında: “Midhatım, ah, sen sevilmez misin hiç? Bu yazdıkların nedir Allahaşkına? Katerin’e (romanlarındaki eşhastan biri, H.T.Us) söylettiğin gibi diyeyim bari: Bunlar söz müdür, sen mi söylüyorsun? Yoksa dehen-i ma’nevi-i üluhiyyetten mi dökülüyorlar? Bitirdin Midhat artık beni. Ben benliğimden tamamiyle tecerrüd ettim.”⁴⁶²

Dikkati çeken önemli bir nokta ilk başta mektuplarla yazılan gazellerin zamanla azalmasıdır. Mektupların içeriğini, âşıkların daha çok birbirlerine karşı çektikleri özlem ve arzuları belirler. Yaşadıkları aşk o kadar yoğundur ki Ahmet Midhat aşkıdan başka bir şey düşünemez olur: “Billahi, halim pek fenadır. Günden güne zayıf düşmekteyim. Ellerim işten kesiliyor. Hakikat, acınacak bir haldeyim.”⁴⁶³ Şair Fitnat Hanım yaşadığı aşkı şiirlerinde de dile getirir:

Yazar Ahmet Midhat, Şair Fitnat Hanım’a hayrandır; zaman zaman onun şairlik yeteneklerine ve kişiliğine dair övgülü sözler döker: “Siz Türk değilsiniz, Müslüman değilsiniz, şarklı değilsiniz, Frenk de değilsiniz; siz bunların cümlesinin fevkında bir kadınsınız. Kendiniz kadın, yalnız kadın olmak hasebiyle benat-ı vev’inizin cümlesine gaik bulunuyorsunuz. Fikir, kalem, zarafet, şairiyet cihetile en büyük erkeklere faiksiniz. Evet, bir galat-ı tabiatsınız, diyeceğim.”⁴⁶⁴

⁴⁵⁹ **Aynı**, s. 169; İbnü’l-Emin Mahmut Kemal inal, **Son Asır Türk Şairleri**, Hazırlayan: Müjgan Cunbur, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1999), s. 659.

⁴⁶⁰ **Aynı**, s. 55.

⁴⁶¹ **Aynı**, s. 42.

⁴⁶² **Aynı**, s. 128.

⁴⁶³ **Aynı**, s. 109.

⁴⁶⁴ **Aynı**, s. 147.

Şair Fitnat Hanım'ın ismi yeni edebiyat antolojilerinde pek geçmez. Şair Fitnat Hanım'ın tamamen kaybolmuş olmamasını Ahmet Midhat'a borçlu olduğumuzun altını çizebiliriz.⁴⁶⁵ Çünkü elinde tuttuğu aşk mektuplarını ölümünden sonra yayımlanması için oğluna şu sözlerle veren bizzat Ahmet Midhat Efendi'nin kendisi olmuştur:

“Hayat-ı ictimaiyemiz bugün Avrupa'dakinin aynı olsaydı bu mektupların neşredilmesinde bir beis görmezdim. Mamafih bunların tarih-I edebiyatımıza mal olmasını isterim. Sen meraklısın al bunları sakla. Elbette neşri kabil bir zaman gelecektir.”⁴⁶⁶

5.4.Leylâ Hanım (Saz)

1845 yılında İstanbul'da doğan Leylâ Hanım hekimbaşı İsmail Paşa'nın kızıdır. Babasının görevi münasebetiyle çocukluk çağında yedi yıl kadar sarayda bulunmuş, bunun neticesinde iyi bir eğitim almıştır. Şairliğinin yanı sıra bestekârlığı ile de tanınan Leylâ Hanım, Fitnat Hanımla birlikte dergilerde açık imzasını gördüğümüz ilk kadın şairlerdendir. Ancak onun da şiirinde yenilik çeşnisi yoktur. Divan geleneğinin bir izleyicisi olarak yazdığı şiirlerini Solmuş Çiçekler adı altında kitaplaştırmıştır. Leylâ Hanım saray çevresini ve âdetlerini anlatan anılarıyla da ünlüdür. Ancak ilki bir yangında yok olan anılarını ikinci kez yazmak zorunda kalmış, bunlar 1920 yılında Vakit gazetesinde yayımlandığı zaman çok ilgi çekmiş, Fransızca olarak da kitap haline getirilmiştir.⁴⁶⁷

Tanzimat Devrinde doğan Leylâ Hanım, İstibdat, Meşrutiyet devirlerini gördükten sonra Cumhuriyet yıllarını da yaşamıştır. Uzun yaşamı boyunca pekçok toplumsal değişime tanık olmuş duyarlı bir kadın olarak yaşadıklarını ustalıkla yazmıştır.⁴⁶⁸ Leylâ Hanım “Harem'in İçyüzü” adlı verilen bu anıları saray çevresi ve geçen yüzyılda kadın yaşamı konularında gözleme dayanan tek kaynaktır.⁴⁶⁹ Hele harem hakkında Osmanlı kaynaklarında bu anılar dışında bilgi bulmak imkânı yoktur. Çünkü “harem” Osmanlı sosyal yaşamında yasak bölgedir. Bu nedenle vakanüvis ve tarihçilerin hareme sokulmak ve harem yaşantısı konusunda bilgi vermeleri söz konusu

⁴⁶⁵ Göbenli, **a.g.m.**, s. 40.

⁴⁶⁶ Us, **Ön.ver.**, s. 4.

⁴⁶⁷ Bekiroğlu, **Osmanlı'da ...**, **a.g.m.**, s. 806.

⁴⁶⁸ Tamsöz, **a.g.e.**, s. 76.

⁴⁶⁹ Saz, **a.g.e.**, s. 11.

olmamıştır. İşte Leylâ Saz babasının görevi nedeniyle sarayda bulunduğu sürece Harem hakkında edindiği bilgileri yazarak bu karanlık dünyanın esrar perdesini kaldırmıştır. Tek kaynağı ortaya koymuş olmasından dolayı oldukça önemlidir. Sadece Harem konusunda verilen bilgiler değil o dönemin gelenek ve görenekleri, kadın erkek ilişkileri, kadın giysileri, saray, konak, yalı ve ev yaşantıları konusunda verilen ayrıntılar açısından da önemlidir.⁴⁷⁰

Bu eser, yayımlandığı 1921–22 yılları arasında işgal döneminde gerekli etkiyi yaratamamış, ilk defa Yusuf Razi Bey tarafından Fransızcaya çevrilip yayımlandığında ilgi toplamıştır. Çekçe ve Almancaya da çevrilmiştir.⁴⁷¹

Leylâ Hanım'ın tarihimizde şâirliği de oldukça önemlidir. Şiirlerinin konusu aşk acıları, sevgiliye duyulan özlemler dile getirilir. Divan edebiyatı ölçüleriyle şiirler yazmıştır. Şiirlerini topladığı kitabı Solmuş Çiçeklerdir.

Leylâ Hanım'ın şiirinde kendine özgü bir kadın söylemi vardır. Ancak divan geleneğinin erkek ağzından ve gönünden belirlenmiş kalıpları, kendi kadınsı duyguları yerine erkeklerin ifadelerini kullanmıştır.⁴⁷² Bu özellik Fıtnat ve Leylâ Hanım yanı sıra o dönemdeki diğer şair kadınlara da hâkimdir. Bunun nedeni ise; kadınların şiir dünyasına hâkim olabildiklerini bu kalıpları bildiklerini ispatlamaya çalışırlar. Diğer taraftan kendilerini şiirlerinde ifade ederlerse toplumsal baskı görmekten çekinirler.⁴⁷³ Ancak ürkek görünseler de bu kadınlar bir geçiş döneminin kahramanlarıdır.

Leylâ Hanım saraydan yetişmiş olmasına karşın, eserlerinde halka yakınlığı, yaşamındaki sadeliği ile dikkat çeker.⁴⁷⁴

Leylâ Hanım'ın müzisyen, besteci olma gibi başka özellikleri vardır. Kendisi ilk piyano dersi alanlardan birisidir.⁴⁷⁵ Saraya gelen Türk Musikisi üstatlarından yararlanmıştır. Leylâ Hanım iki yüz kadar şarkı bestelemiştir. Eserleri piyasada ve konser salonlarında o kadar popüler olmamıştır. Çünkü üslubu yüksek, her zevke açık olmayan, biraz kapalı, fakat ince ve derin bir zevke sahiptir.⁴⁷⁶ Müziğe olan bu

⁴⁷⁰ Aynı, s. 13.

⁴⁷¹ Aynı, s. 12-13.

⁴⁷² Nazan Bekiroğlu, **Şâir Nigâr Hanım**, (Birinci Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 234.

⁴⁷³ Aynı, s. 235.

⁴⁷⁴ Saz, **a.g.e.**, s. 26.

⁴⁷⁵ Aynı, s. 18.

⁴⁷⁶ Aynı, s. 19.

düşkünlük nedeniyle Leylâ Hanım soyadı kanunu çıktığında Saz soyadı almıştır.⁴⁷⁷ 1936 yılında İstanbul'da Kızıltoprak'ta ölmüştür.

5.5.Şair Nigâr Hanım

“Şair olmak güzeldir, fakat şiir ilham eden kadın olmak daha güzeldir,”⁴⁷⁸ sözleri tarihimizde ve edebiyatımızda ilk kadın şairimiz olarak tanınan Şair Nigâr Hanım için söylenmiştir. Şair Nigâr Hanım yalnızca şair ve yazar olarak eserleriyle değil, kişiliği ile yaşam biçimiyle de Osmanlı kültür hayatını etkilemiştir.⁴⁷⁹ Kendisinden, onun konuşması öteki hanımlarınkinden ayrı, sözleri öteki hanımlarınkinden tesirli, terbiyesi öteki hanımlarınkinden kibar, bilgisi öteki hanımlarınkinden yüksek, Avrupalı bir hanım⁴⁸⁰ olarak söz ettiren şair 1862'de İstanbul'da doğmuştur. Macar Osman Paşa olarak tanınmış, müziğe düşkün sanatkâr bir baba ile şiire oldukça meraklı, kibar bir İstanbul hanımı olan Emine Rıfatı'nın kızıdır. Kültürlü ve eğitime önem veren bir aile ortamında, kültürlü, zarif, duygulu bir annenin elinde yetişmesi kuşkusuz sanatçı kişiliğinin oluşmasında en büyük etken olmuştur.⁴⁸¹

Örtünme çağına kadar mahalle mektebinde ve bir Rum okulunda okumuş, sonra özel hocalardan ders alarak, Doğu ve Batı bilgilerini içeren kuvvetli bir eğitim görmüştür.⁴⁸²

On bir yaşındayken babası tarafından okuldan alınarak evde ve özel hocalar vasıtasıyla eğitimini sürdürmeye devam etmiştir. Osman Paşa'nın bu tavrı dönemin “diğer bir eğitim alanı (...) üst tabaka ailelerinin uyguladıkları konak eğitimi”nin bir yansımasıdır.⁴⁸³ Zaten Tanzimat döneminde yetişen kadın sanatçıların hemen hepsinin yolu konak eğitiminden, özel hocaların rahle-i tedrisinden geçmektedir.

⁴⁷⁷ Tamsöz, **a.g.e.**, s. 77.

⁴⁷⁸ Ahmet Rasim, “**Muharrir Bu Ya**,” Haz.: Hizmet Dizdaroğlu, (Birinci Baskı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1989), s. 260.

⁴⁷⁹ Toska, **Çağdaş Türk...**, **a.g.e.**, s. 12.

⁴⁸⁰ Ruşen Eşref, “Nigâr Binti Osman Hanımefendi” **Geçmiş Günler**, (İstanbul: Kitabhane-i Sudi, 1919), s. 68-69.

⁴⁸¹ Toska, **İstanbul Hayalhanesi...**, **a.g.m.**, s. 463.

⁴⁸² Bekiroğlu, **a.g.m.**, s. 807.

⁴⁸³ Işın, **a.g.m.**, s. 223.

Şair; başlangıçta sınırlı bir mektep eğitimi almış, arkadan özel hoca/konak eğitiminden geçmiş, bir hocası bizzat babası olmuş; sosyal ve sanatsal anlamda alafranga bir etkiye daima açık, ama Şarklı bir etkiyi de tevarüs eden ve iki kişilik arasında -bilinçli bir sentez arayışına kalkışmasa da- gidip gelen; yüksek statü sahibi bir aileye mensup, babadan daima destek gören, bu desteğin sağladığı güç ve cesaretle bireyselliğini gerçekleştiren; aynı ailenin açılım alanlarında kadınlar kadar erkeklerle de sohbet, sanat ve fikir tartışmalarına girişebilen bir görüntü verir.⁴⁸⁴

Şair Nigâr Hanım; sekiz dil bilen (Fransızca, Rumca ve Almanca'yı iyi derecede; İtalyanca, Ermenice, Arapça, Farsça ve Macarcayı okuyup yazıp, anlayacak seviyede) yurt içinde edebiyat ve saray çevresinde olduğu kadar, yurtdışında da (İtalya Veliahdı Victor Emmanuel'den İsveç Kralı Gustav'a; Romanya Kraliçesi Elizabeth'ten Alman İmparatoru II. Wilhelm'a, Behebol Melikesi'ne; İtalyan, Alman, Avusturya, Macaristan basınından Hindistan ve Kırım basınına kadar bir çok platformda) tanınan, otuz bir güftesi bestelenen çok yönlü Osmanlı entelektüeli olan bir kadındır.⁴⁸⁵

Nitekim “Temin ederim ki erkekler arasında da bu kuvvette nâsır nadirdir. Fransızca'yı pek mükemmel, lisanıyla, edebiyatıyla, nicelikleriyle bilirdi. Söylerken adeta hitabet ediyor sanırdık. Hele Türkçeyi kadın, erkek hiç kimse Nigâr Hanım kadar selaset ve ahenk ile söyleyemezdi. Vefatını muntic olan hastalığına kadar cism-i teravetini ve ruh-ı hararetini muhafaza etmişti. Musikiye cidden vakıf ve piyanoda üstad idi. Ben, hissin bu ahenkdar lisanını beyandan mahrumum...” şeklinde nitelendirilmiştir.⁴⁸⁶

Yerli İstanbul hanımları için modern Batı, ifadesini şairde, giyinişiyle, güzelliği, cazibesıyla, nezaketi ve komplimanlara açık tavrıyla, “peri masalları yada romanlardan” derlenmiş benzeyen ölümle, yaşamında evlat hasretiyle, yalnızlıkla, savaş yıllarının yoklukları, pahalılıkları ve hastalıklarıyla iç içe geçmiş dönemlerde bulmaktadır.⁴⁸⁷

Şair Nigâr Hanım; edebi kimliğinde de Doğu ile Batı, eski ile yeni, Tanzimat ile Serveti Fünûn arasında kalmıştır. Bu yüzden tipik bir ara nesil şairidir.⁴⁸⁸ İlk defa

⁴⁸⁴ Bekiroğlu, **a.g.e.**, s. 335.

⁴⁸⁵ İrfan Karakoç, “Şiir İlham Eden Mutsuz Güzel: Şair Nigâr Hanım”, **Tarih ve Toplum**, c 31/183, (Mart 1999), s. 74; Bekiroğlu, **a.g.e.**, s. 246.

⁴⁸⁶ Süleyman Nazif, **Servet-i Fünun**, 21 Teşrin-i Evvel 1926, s. 101-1575.

⁴⁸⁷ Karakoç, **Ön.ver.**, s. 75; ayrıntılı bilgi için bkz. Bekiroğlu, **a.g.e.**, s. 27-231.

⁴⁸⁸ Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emin, Zeynep Kerman, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi**, C.. IV-V, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1982).

Mehmet Kaplan tarafından kullanılan “ara nesil” kavramı⁴⁸⁹ edebiyatta oluşan bir duyuş, düşünüş ve ifade ediş şekli idi.⁴⁹⁰ Bu dönemin sanatçıları:

1860’dan sonra açılan yeni eğitim ve öğretim kurumlarında yetiştiler. Düzenli ve disiplinli tahsil imkânı buldular. Okullarda yabancı dil öğrendiler. Böylece Batı edebiyatını özellikle Fransız edebiyatını bizzat Fransızcadan okudular. Batı edebiyatına yön veren akımları yakından takip etme imkânını buldular. Böylece edebiyatta genişleme yolunda kendilerine hem tür hem şekil ve hem de konu bakımından örnek seçme imkânı buldular.

Bu neslin mensupları edebiyatı estetik bir olgu olarak kabul ettiler. Edebiyatın her nevini geliştirme, güzelleştirme yollarını aradılar. Edebiyatı sadece edebiyat olarak ele aldılar. Ondan, başta politika olmak üzere diğer sahalar için fayda beklemediler. Özellikle şiiri doğrudan düşünce konusu yaptılar. (...) Yeni bir şiir dili ve şiir cümlesi arandı. Batılı nazım şekillerinin kullanılışı yaygınlaştı, resim altı şiir türü edebiyatımıza girdi. O devirde nesr-i muhayyel denilen mensur şiir türü doğdu ve yaygınlaştı.⁴⁹¹

Şâir Nigâr Hanım da bu neslin şiir estetiğini temsil edebilen bir sanatçıdır.⁴⁹² Eserlerindeki edebiyat zevkini dönemindeki diğer sanatçılardaki olduğu gibi eski edebiyat ve divanları okuyarak sağlamıştır ve eskiler arasında onu en çok etkileyen Fuzuli ve Nedim olmuştur.⁴⁹³ Ancak Batı edebiyatı ürünlerini hiç zorluk çekmeden okuyabilen Nigâr Hanım, yeni edebiyattaki gelişmelere de yabancı kalmamıştır. Nitekim Şinasi, Namık Kemal, Recaizâde Mahmut Ekrem ve Abdülhak Hamit’ten etkilendiğini tuttuğu günlükte belirtmektedir.⁴⁹⁴

Ahmet Mithat Efendi’nin de tıpkı Fatma Aliye Hanım da olduğu gibi Nigâr Hanım üzerinde büyük bir etkisi olmuştur.

Ahmet Mithad’ın bütün eserlerini okuyan Nigâr Hanım, Ahmet Midhat tarafından ise “model bir kadın” olarak değerlendirilmektedir.⁴⁹⁵ Ahmet Mithat Efendi’ye göre, yenileşen Türk toplumu’nun seçeneklerinden birini oluşturan Nigâr

⁴⁸⁹ Mehmet Kaplan, **Tevfik Fikret**, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1971), s. 9–24.

⁴⁹⁰ Necat Birinci, **Nabizâde Nazım**, (Birinci Baskı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 1987), s. 5–6.

⁴⁹¹ **Aynı**, s. 5-6.

⁴⁹² Bekiroğlu, **a.g.m.**, s. 263.

⁴⁹³ Ruşen Eşref Üneydin, **Diğerler ki**, Haz.: Şemseddin Kutlu, (Birinci Baskı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 1985), s. 21.

⁴⁹⁴ **Aynı**, s. 22.

⁴⁹⁵ Bekiroğlu, **a.g.e.**, s. 250.

binti Osman'ın hiçbir şey yapmasa dahi oluşturduğu etik ve estetik mitin sahibi olarak bunca hürmet ve iltifatı “bir nevi tabii vergi gibi” hak etmektedir.⁴⁹⁶

Toplumsal bir olay olarak kadın meselesine önem veren Ahmet Mithat Efendi'nin Nigâr Hanım da bu anlamda da bir bilinç oluşmasına yardımcı olduğu da düşünebilir.⁴⁹⁷ Ayrıca yabancı bir çevreyle tanışmasını Madam Gülvar ve Olga da Lebedeva gibi bayanlarla dostluk kurmalarını sağlamıştır.⁴⁹⁸

Şâir Nigâr Hanım'ı sadece eserleriyle değil kişiliğiyle etkileyen bir diğer edebiyatçı Rezaizade Mahmut Ekrem Beydir.⁴⁹⁹ Ekrem Bey'in eski tarzda şiire başlık koyma hevesi Nigâr Hanımda da kendisini gösterir, oda gazellerine başlıklar koyar. Böylece Ekrem Bey yenilikçi fikirleri ile Nigâr Hanım'a “üstâd” olmuştur.⁵⁰⁰

Nigâr Hanım, Batıda ise Masset, Lamartin, Hugo gibi yazarlardan etkilenmiştir. Nigâr Hanım hayatı boyunca yoğun bir şekilde yaşadığı romantizmi bu Fransız romantiklerinden aldığı söylemek başarılı olmaz.⁵⁰¹

Şâir Nigâr Hanım Tanzimat Döneminin yetiştirdiği ve dönemin olaylarına fikri potansiyel olmaktan öte, duygulu bir şâir olarak katkıda bulunmaktadır. Edebiyat dünyasına doğrudan bir kitapla Efsus 1, ile (10 Ağustos 1887)'de katılmıştır.⁵⁰²

Efsûs 1, Nigâr Hanım'ın on dört yaşından beri yazdığı şiirleri ihtiva etmektedir. Bunun anlamı eserde on bir yıllık bir zaman parçasına yayılmış şiirlerin yer alıyor olmasıdır. Nigâr Hanım'ı bir anda azımsanamayacak bir üne sahip kılan Efsûs 1, 41 sahifeden ibaret küçük bir mecmuadır. 1. baskının içinde olduğu 24 parça eserin 16'sı nazım, 8'i nesirdir.

Fuat Köprülü Nigâr Hanım'ın (iki kısım birden) Efsûs'da hiçbir suretle belirli bir şahsiyet gösteremediği kararındadır. Hatta dilini “olaldan, gidelden” gibi çoktan unutulmuş ifadeleri kullanacak kadar eski ve düzensiz olduğu yönünde eleştirir. Bunda on dört yaşından bu yana yazdığı şiirleri içine alan bir mecmua olmasının payını teslim eden Köprülü, Efsûs'u, dil kusurlarının dışında da “türlü tesirler altında yazılmış basit

⁴⁹⁶ Nazan Bekiroğlu, “Ahmet Mithat Efendi'nin Nigâr Hanım'a Mektupları”, **Türk Edebiyatı**, S. 246, (Nisan 1994), s. 31–37.

⁴⁹⁷ Bekiroğlu, **a.g.e.**, s. 250.

⁴⁹⁸ Nazan Bekiroğlu, “Unutulmuş Bir Müşterik Olga dö Lebedeva / Madam Gülvar”, **Dergâh**, S. 46, (Aralık 1993), s. 8–10.

⁴⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nazan Bekiroğlu, “Rappella Toi Çevresinde Ekrem ve Nigâr Hanım”, **Türk Edebiyatı**, S. 258, (Mart 1995), s. 32–35.

⁵⁰⁰ Bekiroğlu, **a.g.e.**, s. 251.

⁵⁰¹ **Aynı**, s. 255-258.

⁵⁰² Nigâr Binti Osman, **Efsus 1**, (İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1304 (1887)), s. 41.

şeylerden” ibaret görür. Ancak devamında, “Efsûs’a kıymetsiz bir eser diyemeyiz” kanaatindedir: “Çünkü bütün o zayıf parçalar arasından hassas bir ruhun samimi feryatları duyulmaktadır.”⁵⁰³

Fuat Köprülü’ye göre; Leyla Sâz, Fitnat Hanım gibi şairler divan geleneği içinde şiir veren kadındır, kendi kadınlık duygularını dile getirememiş ve suni bir şiir yaratmışlardır.⁵⁰⁴ Dolayısıyla, Tanzimat’ın getirdiği zihniyet ve estetik belirlemelerin etkisiyle açılan yeni edebi dönemin başlangıcında, henüz sadece şiir sahasında temsil kabiliyeti bulunan kadın şairlerin, erkek meslektaşları ile aralarında asırların getirdiği bir gelenek donanımsızlığının doğurduğu büyük fark vardır. Sözkonusu dönemde aynı zihniyet değişikliğinin getirileri arasında yer alan ve çok geniş bir yelpazede mütalaa edilmesi gereken kadın hareketinin, toplumsal anlamda bir kimlik arama ve sesini duyurarak var olma doğrultusunda bir bilinç oluşturma sürecine girdiği de görülür. Ve bu manzara ortasında, Divan edebiyatı kalıplarının dışında, yeni tarz bir şiirle kendilerini ifadeye yönelen kadın şairler yetişmeye başlayacaktır. Denebilir ki, gerek aile yapısının sağladığı açılımları, gerek toplumsal ve edebî hayattaki değişimlerin içerdiği imkânları epey cesaret ve hevesle kullanarak; duygularını, doğasının bütün heyecanı ve samimiyetiyle ifade eden Nigâr binti Osman edebiyatımızın ilk “kadın” şairidir.⁵⁰⁵

Onu diğer kadın şairlerden ayıran en önemli özelliği kadınsı duygularını gizlemeden samimiyetle dile getiren bir şair olması idi. Bu özelliklerini işte Efsus 1 ve üç yıl sonra çıkan Efsus 2 de görmek mümkündür.⁵⁰⁶

Efsus 2 adlı eserinde 97 şiir yer almaktadır ve 155 sayfadan oluşmaktadır. Efsus 2’de bir yanıla eskiye diğer yanıla yeniye bağlı şiirleri vardır. Üzerinde durduğu konular ise genellikle aşk üzerinedir. Hayattan ve kaderden şikâyet, yalnızlık duygusu vb. şiirlerine hakimdir.⁵⁰⁷

Şairin altı yıl sonra Nirân adlı eseri Hanımlara Mahsus Gazete kütüphanesinin ilk kitabı olarak çıkmıştır.⁵⁰⁸ Eser döneminde hayli dikkat çeker. Daha yayımlanmadan Hanımlara Mahsus Gazete’de daha düzgün bir dil, biraz daha toparlanmış bir nazım”

⁵⁰³ Fuat Köprülü, “Nigâr Hanım,” **Tarih ve Edebiyat Mecmuası**, S. 12, (Aralık 1980), s. 55-60.

⁵⁰⁴ **Aynı**, s. 56.

⁵⁰⁵ Bekiroğlu, **a.g.e.**, s. 235.

⁵⁰⁶ Nigâr Binti Osman, **Efsus 2**, (İstanbul: Ahtar Matbaası, 1306 (1890)), s. 155.

⁵⁰⁷ Bekiroğlu, **Ön.ver.**, s. 281.

⁵⁰⁸ Nigâr Binti Osman, **Nirân**, (İstanbul: Alem Matbaası, 1312 (1896)), s. 68.

sahibi olarak görünmekte⁵⁰⁹ ve Nîrân ilk eseri Efsûs'a nazaran daha mükemmel kabul edilmektedir.⁵¹⁰ Eserin öncekilerden farklı bir yanı da Nîrân'ın, manzum ve mensur olmak üzere iki kısımda tertip edilmiş olmasıdır.

Nigâr Hanım Nîrân yayımlandığında otuz dört yaşındadır. Ömrü boyunca vazgeçmeyeceği temlerin beraberinde, olgunlaşmaya dönen yaşının izleri de şiirinde görünmeye başlamıştır. Ahlâkî düşünceye ait hükümler vermeye kalkışır; darb-ı mesel görünümünde mısraları dikkat çeker. Sözgelimi; “Hicrân-ı Ebedî”, mutlu görünen yaşantıların her zaman öyle olmadığını, “Sabî” çocuğun esasen büyük bir şey olduğunu, “Bir Kartopu Âlemi” hayatın ufak zevklerinin onu katlanılır kıldığını anlatır.⁵¹¹

Nîrân'ın yayım tarihi, Edebiyat-ı Cedide'nin teşekkülü dönemine denk düşmektedir. Muhtevi olduğu şiirlerin genel karakteri, yeniyle bağlantının neresinde yer aldığını göstermesi bakımından kıymet taşıyabilir.

Nîrân, Nigâr Hanım'da hâlâ eski zevk ve alışkanlıkların devam ettiğini göstermektedir. Doğrudan Divan edebiyatına bağlanabilecek âşkane gazeller, şarkılar, nazireler, padişahın cülûsu ve doğum günü için söylenmiş kasideler bu grubu oluşturur.

Diğer yandan eski nazım biçimleri içinde yeni konular (“Hicrân-ı Ebedî”, “Sonbahar”, “Bir Kartopu Âlemi”) ile az sayıda da olsa hem biçim hem muhteva olarak yeni şiirler devam etmektedir (“Sabî”, “Vazife-i Mâderane”).

Nîrân'daki mensureler yine deneme, anı, öykü, sohbet arasında gidip gelen türü belirsiz örneklerdir ve sayı itibarıyla azdır, sadece ikidir: “İstanbul'dan Müfârekât” ve “Saadet Servette midir?”⁵¹²

Nîrân'dan üç yıl sonra çıkan Aksi Seda, tipik bir olgunluk dönemi eseridir.⁵¹³ Esere bakıldığında Nigâr Hanım otuz sekiz yaşındadır. Henüz tükenmemiş bir gençlik kaynağının birikmiş olgunluklarla birleşmesi, eseri müellifinin diğer eserlerine göre tematik açıdan üstün kılar. Diğer yandan Edebiyat-ı Cedide etkisi Aks-i Seda'nın teknik olgunluklarının kaynağını oluşturur. Eser yine manzum ve mensur iki bölüm halinde tertip edilmiştir ve 326 sayfa ile Nigâr Hanım'ın eserleri içinde en hacimli olanıdır.⁵¹⁴

⁵⁰⁹ Köprülü, **a.g.m.**, s. 304.

⁵¹⁰ Cenap Şahabettin, s. 116-117.

⁵¹¹ Bekiroğlu, **Şair Nigâr...**, **a.g.e.**, s. 282.

⁵¹² **Aynı**, s. 283.

⁵¹³ Nigâr Binti Osman, **Aks-i Sedâ**, (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1999), s. 326.

⁵¹⁴ Bekiroğlu, **Ön.ver.**, s. 284.

Efsus ve Nîrân'daki birkaç örnek dışında Nigâr Hanım'ın az tanınan neşriyle Aks-i Sedâ'da karşılaşırız. Samimiyetle yazılan bu düz yazılar da anlatım rahattır. Çoğu kez bir sohbet havasında yaşantı parçaları ya da tabiat manzaralarından hareketle, genişleyen bir üslupla sanatçılığını göstermektedir.

Nigâr Hanım şöhretini bir şâir olarak yapmış olmasına rağmen, nesrini şiirinden üstün görenlerde vardı. Süleyman Nazif, “nesri nazmına pek çok faik idi. (...) Temin ederim ki erkekler arasında bu kuvvette nâsir nedirdir” demektedir.⁵¹⁵ Fuad Köprülü onun “iyi bir nâsir” olduğu ancak, “hiç kuvvetli bir nâzim” olmadığı kanaatindedir.⁵¹⁶ Murat Uraz, “umumiyet itibariyle Nigâr Hanım'ın manzumeleri hatalı ve zayıftır. Nesirleri daha kuvvetli ve düzgündür”⁵¹⁷ fikrindedir. Leylâ Hanım, “Nigâr hanım'ın nesirleri beni çok sarar”⁵¹⁸, Tahsin Tunalı ise “şairlerinin kuvvetli olduğu ileri sürülemez” demektedirler.⁵¹⁹ Muharrerat-ı Nisvân'ında Nîrân'ı ve Nigâr Hanım'ı gösterişli cümlelerle öven Mustafa Reşid, “nesri tekellüfden âzâdedir” kanaatini besler.⁵²⁰

Şair Nigâr Hanım'ın şiirlerini nesirlerinden daha üstün görenler olmuştur: Ruşen Zeki'ye bakılırsa Nigâr Hanım, döneminde nesrin nabzını tutan Halide Edib'in ve hitabetin nabzını tutan Nezihe Muhiddin'in yanı sıra şiirin “pek büyük siması”dır.⁵²¹ Nitekim Halil Hamid, “Halide Salih'ler, Fatma Aliye'lerimiz, Emine Semiye'lerimiz gibi” muharrirlerimiz ile “Leylâ ve Nigâr'lar gibi şairlerimiz” den iftiharla bahseder.⁵²² Ölümü üzerine Türk Yurdu'nda yayımlanan imzasız yazıda, “nazım âleminde şimdiye kadar yetişmiş şâirelerimizin bilâ-istisna hepsinden ziyade yükselmiş” olduğundan söz edilir.⁵²³ Nîrân'ın baş tarafında yer alan yazısında Tahir-ül Mevlevi, Nigâr Hanım'ın nesrini de her türlü takdire lâyük görmekle beraber şiirini “gıpta-bahş” olarak değerlendirir.

⁵¹⁵ Süleyman Nazif, “Nîgâr Hanım,” **Servet-i Fünûn**, S. 101-1575, (İstanbul 1926), s. 354.

⁵¹⁶ Köprülü, **a.g.m.**, s. 311.

⁵¹⁷ Muraz Uraz, **Resimli Kadın Şair ve Muharrirlerimiz**, C. II, (İstanbul: Numune Matbaası, 1941), s. 98.

⁵¹⁸ Taha Ay, “En Yaşlı Kadın Şairimiz Leylâ Hanımefendi”, **Yedigün**, S. 70, (11 Temmuz 1934), s. 78.

⁵¹⁹ Tahsin Tunalı, “Avrupaya Ün Salan İlk Kadın Şairi Nigâr Hanım”, **Hayat Tarih Mecmuası**, S. 2, (Mart 1965), s. 16-17.

⁵²⁰ Mustafa Reşid, “Nîrân”, **Muharrerât-ı Nisvân**, (İstanbul: 1313 (1895-96)), s. 129.

⁵²¹ Ruşen Zeki, “Bizde Hareket-i Nisvân”, **Nevsâl-i Milli**, (İstanbul 1915), s. 1056.

⁵²² Halil Hamid, “İslâmiyet'te Feminizm”, **Sosyo Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi**, C. III, (Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992), s. 1054; (Orjinal Künye: İstanbul Keteon Matbaası, 1326/1910-11, s. 3-24).

⁵²³ “Nigâr Hanım İçin”, **Türk Yurdu**, C.16/6, Yıl: 7, 1 Nisan 1334 (1 Nisan 1918), s. 202.

Nesri hakkındaki bu çelişkili hükümlerin nedeni, Nigâr Hanım'ın Avrupai şiir tarzında eser veren ilk kadın sanatçımız olmasından kaynaklanmaktadır. Yani hemen hemen boş bir sahada varlık göstermesi dikkatin şiire kaymasına ve heyecana bağlı beğeni hükümlerinin verilmesine neden olmuştur. Oysa eserleri üzerinde dikkat sarf etmek, nesirleri hakkında verilen beğeni hükmünün şiiri hakkında verilene nazaran daha objektif olduğunu göstermektedir.

Esasen Nigâr Hanım'ın kendisi de nesir hususunda uyanık bir dikkat ve beğeniye sahiptir. Edebiyat çevrelerinin Şinasi ve Cenab'ın şiiri üzerinde ısrar ettiği bir dönemde, bu sanatçıların nesirlerinin üstünlüğünü fark etmiş olması, Halit Ziya'yı Nemide'si, Maî ve Siyah'ıyla "bizde ilk romancı" saymasıyla⁵²⁴ nesir hakkında kuvvetli bir eleştirel görüşe sahip olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Şair Nigâr Hanım'ın daha sonraki yıllarda yayınlanan eserleri Safahât-ı Kalb (6 Ekim 1898), Elhân-ı Vâtan (1916), Tutmuş olduğu günlükler, vb. vardır. Her biri dönemlerinin özelliklerini taşıyan ve ışık tutan eserlerdir. Tesir-i aşk, Girîve adlı tiyatro eserleri, çevireleri ve diğer pekçok eseri bulunmaktadır.

Genel olarak Şair Nigâr Hanım'ın eserlerinde;

- Zararlı biçimde duygusallık, — Ferdiyetçilik,
- Kaderden ve yaşamdan şikayet, — Ölüm saplantısı,
- Aşk ve acıları üzerinde ısrar, aşkı yaşamın eksenine haline getirme, ıstıraplarından zevk alma, aşkla büyüme ve yok olma,
- Acıdan hoşlanma, bir nevî estetik mazoşizm eğilimi,
- Hastalık, özellikle verem; veremin güzelleştirdiği sevgili tipi,
- Eserde ruh ve beden olarak idealize edilmiş, piyano çalan, kültürlü, duygulu, iffet ve ismet sahibi ama mutsuz kadın tipi yaratma,
- Ölüm, ölü arkasından ağlama,
- Mezarlık pitoreski; mezarlıklarda dolaşan genç ve güzel kadın imajı,
- Tabiata düşkünlük; özellikle gece, mehtap ve sonbahar üzerinde, ısrarlı bir şekilde durma vb. konular ele alınmıştır.⁵²⁵

⁵²⁴ Ünaydın, **a.g.e.**, s. 23-24.

⁵²⁵ Bekiroğlu, **a.g.e.**, s. 387.

Nigâr Hanım için kadın “fitratin en nâzik mahlûku”dur.⁵²⁶ “Rakîk-ül kalp” ve “zaîf”tir.⁵²⁷ Kadın ve erkek birlikte insaniyeti tamamlarlar, kadın “beşeriyetin nısf-ı rakîk-i diğeridir.”⁵²⁸

Kadın ve meseleleri, haklarının, erkekle eşitliğinin tartışılması Nigâr Hanım’ın yazı hayatının ana gündem maddesi değildir, ama doğrudan kadın konulu ya da kadından bahsettiği yazılarının sayısı az değildir ve bunlarda sergilenen “kadın” anlayışı Hanımlara Mahsus Gazete’nin ılımlı kadın görüşüyle aynı çizgidedir.

Dönemin ilginç dergisi Hanımlar Âlemi’nin “feminizm” anketine cevaben yazdığı mektupta⁵²⁹ kadın ve haklarını gözetken ama yaradılışın sınırlarını zorlamayan bir anlayış, dahası kadını erkekten ayırmama bilinci dikkat çekmektedir. Nigâr Hanım’ın tavrı çok nettir: Feminizm eğer kadın haklarının korunması demekse en koyu taraftarlarındandır. Ama yok eğer feminizm tüm hareket ve işlerde erkeklerle tam eşitlik, dönemin ifadesi ile “müsâvât-ı tâmmе” ise, hayır. Sebebini açıklar ardından: Yaradılışın esirgediğini insanlık nasıl var etsin? Nigâr Hanım, günlük şartları içinde “feminizm”in tahayyülünün bile zor olduğunu ifade ettikten sonra kendi görüşünü ortaya koyar. Ona göre Feminizmin gerçekleşmesi için “metin bir termiye ile esaslı bir tahsil bir seciye-i güzîdeye inzimâm ederek ve ricâl ve nisvânızımızı bihakkın ifâ-yı vazifeye, icrâ-yı vazifeye davet ederse o zaman ‘feminizm’ kendiliğinden hasıl olur”. Demek ki Nigâr Hanım feminizmin gerçekleşmesi için yaradılıştan gelen bir iyi niyetle birlikte kadın ve erkeğin eğitilmesini de şart olarak görmektedir. Aşırılığa kaçmadan, “tam eşitlik” ilkesinden “bütünleyicilik” ilkesine bağlı olduğu görülür.⁵³⁰

Nigâr Hanım, çalışmanın erkeklere mahsus zannedilmesi fikrine hayret ettiğini belirttiikten sonra kadınların da çalışabileceği fikrini ileri sürdüğü, ancak “bir kadının en mukaddes vazifesi”nin ev işleri olduğunu belirttiği “Sa’y ve amel” (Aks-i Sedâ, s. 127-134) yazısında, bu makul “kadın” görüşünü sergilemektedir: Ona göre dünyada zeki ve yürek sahibi her kadın evi ile meşgul olmayı en büyük zevklerden addeder. Çünkü eş ve çocuk sevgisi bir kadını dünyada her şeyden çok mutlu edebilir.

⁵²⁶ Nigâr Hanım, **Aks-i Seda**, s. 127.

⁵²⁷ **Aym**, s. 226.

⁵²⁸ Nigâr Binti Osman, “Kadına Dair”, **Kadın**, S. 5, (23 Kasım 1908), s. 5-7.

⁵²⁹ Nigâr Binti Osman, “Feminizm Nedir”, **Hanımlar Âlemi**, S. 1, (9 Nisan 1914), s. 2.

⁵³⁰ Bekiroğlu, **a.g.e.**, s. 347.

Kadının eğitimi, Nigâr Hanım için asıl mesele işte budur. Ve o da erkeğin eğitilmesi ile birlikte gerçekleştirilmelidir.⁵³¹ Çünkü kadın çocuk yetiştirir, çocuk ise toplumun ta kendisi demektir. Bu bakımdan eğitimine asıl dikkat edilmesi gereken zümre kadınlardır: “Evlâd terbiye-i evveliyeyi mâderden aldığı için herhangi mahalde olursa olsun en evvel vâlîde yetişmelidir. Nezâhat-i ahlâkıyesine dikkat edilecek zümre, cins-i cemîldir.”⁵³²

Nigâr Hanım Türk kadınlarının “eşyâ-yı beytiyeden saymasından rahatsız görünmektedir. Özellikle Meşrutiyet’ten, kadının eğitimi hususunda ümit vardır ve bunun faydasının erkekleri de kapsayacağına inanmaktadır.⁵³³ Kadın eğitiminin gereği üzerinde genişçe durduğu bir makalesi “Kadınlarda Tahsil ve Terbiye”⁵³⁴ başlığını taşımaktadır. Nigâr Hanım’ın ılımlı kadın görüşünü valide evlat ilişkisi bakımından irdelediği yazı, kadınların da erkekler gibi tahsil yapması gerektiğini belirten bir girişle başlar. Ardından bunun anne evlat ilişkisi bakımından taşıdığı önem gösterilir. Çünkü anne, evladı acıktığı zaman süt yetiştirir. Bunun gibi çocuğunun “akıl ve zekâsının acıktığını hissettiği zaman da öylece bir “gıda” hazırlayacak güçte olmalıdır.” Validenin vereceği yanlış, kaba, zararlı bir eğitim çocuktan ömür boyu silinmez.⁵³⁵

Nigâr Hanım, çocuk terbiyesinin milletin terbiyesi anlamına geleceğini düşünür. Annelik şerefine sahip olan kadınların “tahsil ve terbiyesi ne kadar” kuvvetli olursa, “terbiye-i umumiye-i milliye” de o kadar kuvvetlenmiş olur. Çünkü “etfâl ümmid-i istikbal”dir ve bunların hüsn-i terbiyesi “saadet-i âtiye” demektir. “Ve bu hüsn-i terbiye de validenin evladının zihnine ilka edeceği fikirlere ve göstereceği misal-lere ve va’z edeceği esaslara tabi bulunduğundan validenin; evladına tesirat-ı maneviyesi terbiye-i milliye nokta-i nazarından ne kadar mühim bir mesele olduğu” ortaya çıkar⁵³⁶ demektedir.

Nigâr Hanım taşıdığı bütün bu özelliklerden dolayı döneminde oldukça popüler isimdir. Hisarüstündeki yazlığıyla Nişantaşındaki konağının, İstanbul’un edebiyat, sanat ve bilim merkezi olduğunu görmek mümkündür.⁵³⁷ Döneminde onu bu kadar ünlü

⁵³¹ Nigâr Binti Osman, “Zeynep Sümbül Hanım”, **Demet**, S. 7, (3 Kasım 1908), s. 100.

⁵³² **Aynı**, s. 100.

⁵³³ “Kadına Dair”, **Kadın**, S. 5, 10 Teşrinisani 1324 (23 Kasım 1908), s.7.

⁵³⁴ “Kadınlarda Tahsil ve Terbiye”, **Hanımlara Mahsus Gazete**, S.140, 27 Kânunısani 1323 (9 Şubat 1908), s. 1-2.

⁵³⁵ Bekiroğlu, **a.g.e.**, s. 348.

⁵³⁶ **Aynı**, s. 348.

⁵³⁷ İnan, **a.g.e.**, s. 31; Toska, **İstanbul Hayalhânesi...**, **a.g.e.**, s. 463.

yapan yenilikçi tek kadın şair olmasıdır. Yenilikçiliğindeki en çarpıcı özelliği ise samimiyetidir.⁵³⁸

Nigâr Hanım'ın bir anda döneminin en ünlü kadın şairi haline getiren meziyeti, eserlerinde bir kadın ruhunun samimiyetini sergilemiş olmasıdır. Önce Cenab, Nîrân hakkında yazdığı yazıda⁵³⁹ döneme kadar yetişmiş kadın şairleri gözden geçirerek bunların kendilerini “lisan-ı merdane” yani erkek lisanıyla ifadeye çalıştıklarından, kendi kadın ruhlarından bir şey çıkararak eserlerine koyamadıklarından şikâyet ederek, nihayet Efsûs ile bir kadın eseri ve bir kadın kalbi ile karşılaştıklarını ifade etmiştir. Fuat Köprülü, onu evvelâ kendisinden önceki Divan tarzında yazan kadın şairlerle karşılaştırır:

“Mihri, Zeynep, Leylâ, Fitnat, Şeref gibi, divanları ve hatıraları eski tezkirelerle kimsenin uğramadığı kütüphanelerde uyuyan şairleri bir yana bırakacak olursak diyebiliriz ki Nigâr Hanım edebiyatımızda canlı ve samimi eserler bırakan hemen ilk şairimizdir.”⁵⁴⁰

Aynı yazıda Köprülü, söz konusu eski şairelerin şüphesiz “Arapça ve Acemce ile karışık dili, Arap alimlerinin belagat kaidelerini, Acem vezninin inceliklerini” Nigâr Hanım'dan daha iyi bildiklerini, ancak bir şeyi bilmiyor olduklarını vurgulamaktadır: “Sanatın samimilik demek olduğu.” Bu kadın şairler “yüksek duvarlar, kalın kafesler arkasında (...) insanlığın bütün haklarından mahrum” olarak sürdürdükleri hayat içinde “yüreklerini çarptıran derin elemeler” yerine bir erkek gibi “mey ve mahbûbdan, dört kaşlı civânlardan, sâkilerden” bahsettiler. “Kaçınılmaz olarak eserleri, bu âlemleri gerçekte tanıyan şairleri nağmeleri yanında sönük kaldı, unutuldu.”⁵⁴¹

Bunun Nigâr Hanım da farkında olmadı ki “Arz-ı mâ-fizza-mîr”de kendisini Leylâ'lardan, Şeref'lerden, Fitnat'lardan küçük gördüğü halde eserinin kıymetini samimiyetinin teşkil ettiğini söyler: “Her biri hayat-ı bedbahtanemin birer müessir yadigârıdır.”⁵⁴² Nitekim “Paris Muhbiri” namıyla yazan Ali Kemal'in, şiiri hakkındaki bir eleştirisine verdiği başlıksız cevapta⁵⁴³ eserlerinin birçok hatalarla dolu olduğunu, ancak o perişan eserlerin “müstakîm ve hakikat-perver” bir kalpten geldiğini, onu

⁵³⁸ Bekiroğlu, **a.g.e.**, s. 379.

⁵³⁹ Cenab Şehabettin, **a.g.e.**, s. 116.

⁵⁴⁰ Köprülü, **a.g.m.**, s. 297; Amasyalı Mihri'nin bir dereceye kadar samimi olabildiği konusunda, bkz.

Uraz, **a.g.e.**, s. 4.

⁵⁴¹ **Aynı.**, s. 298.

⁵⁴² Nigâr Hanım, **Efsus 1**, s. 8.

⁵⁴³ **Hanımlara Mahsus Gazete**, S. 40, 4 Kânunısani 1311 (16 Ocak 1896), s. 2.

mütalaa ederek kendi kalb-i hazininin akislerini hissetmeyecek erbâb-ı vicdan olamayacağını ifade ederek, meziyet hanesinde eserinin samimiyetini vurgulamaktadır.⁵⁴⁴

Ahmet Rasim'in Muharrir Şair Edip'de⁵⁴⁵ anlattığına bakılırsa, eski ve yeni kadın şairelerimizin “vuslat, visâl, firâk, firkat, hicrân, tahassür, zâlim, aşk, muhabbet, sevdâ, gözyaşları, uykusuzluk...” gibi kelimelerin görüldüğü mısralarının “pek ziyade açık saçık telâkki” edildiği bir dönemde, Nigâr Hanım'ın, eserlerinin taşıdığı kadınca hassasiyet ve samimiyet bakımından dikkat çekmesi beyhude değildir. Öyle ki Fuat Köprülü şiir dilini beğenmediği Nigâr Hanım hakkında, “hiç mübâlâğaya düşmeyerek iddia olunabilir ki Nigâr Hanım o zamana kadar yetişen Türk kadın şairlerinin en büyüğüdür” hükmünü verirken, eserlerinin “bir kadın kalbinden koptuğunu gösteren samimiliği”nden hareket etmektedir.⁵⁴⁶ Yahya Kemal de “bazı kadınlar erkek gibi yazıyorlar. Nigâr Hanım dehâ-yı nisvî ile mütehallik yegâne şairemizdir. Cinsinin enfüsiyetini kimse onun kadar samimiyetle ifade edemedi”⁵⁴⁷ derken aynı gerçeği işaret etmektedir. Keza, Edebiyat-ı Cedide'nin, kalbini her güzel şeyden bir yara almadan kurtaramayan duygulu şairi Mehmet Rauf, bir kadın kalbini belki dünyanın en muhteşem şeyi olarak algılayan hassasiyet tarzı ile aynı yorumun arkasındadır. Nigâr Hanım'ın eserlerinin birinci meziyetini, kalbe hükmedenin yazılmış olması olarak görür. “Bir kadın eseri demek bir kadın kalbidir” ona göre.⁵⁴⁸ Samimiyeti edebi eser için en önemli şart olarak görür ve Aks-i Sedâ'yı bu açıdan inceler.⁵⁴⁹ Nigâr Hanım, İsmail Hikmet tarafından “kalbî elemelerini terennüm etmiş, hicrânlarını, buhranlarını, ıstırap ve heyecanlarını çağlamış” bulunması, kısacası samimiyeti itibariyle Madam Desbordes Valmore'a benzetilmektedir⁵⁵⁰ ve İsmail Hikmet neredeyse ısrarlı, Nigâr Hanım'ı, aşk duygularını yazmış bir kadın olarak görmektedir.

Döneminde ne kadar alkışlanmış olursa olsun, bu bahiste belirtmeli ki, “yaşanmışın yazılması” olarak tanımlanan bir samimiyet anlayışı, Nigâr Hanım'ın hem

⁵⁴⁴ Nigâr Hanım ve Paris muhbiri arasındaki bu küçük kalem tartışması için bkz. Bekiroğlu, **Türk Edebiyatı...**, a.g.e., S. 246, s. 31-37.

⁵⁴⁵ Ahmet Rasim, **Muharrir Şâir Edip**, (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi Matbaası, 1934).

⁵⁴⁶ Köprülü, **a.g.m.**, s. 312.

⁵⁴⁷ Yahya Kemal Beyatlı, “Nigar Hanımefendi”, **Nevsâl-i Millî**, S. 4, (İstanbul, 1914), s. 4.

⁵⁴⁸ Mehmet Rauf, **a.g.m.**, s. 378.

⁵⁴⁹ **Aynı.**, s. 378.

⁵⁵⁰ “Madam Desbordes Valmore: 1785’de doğmuş, 1859’da Paris’de ölmüş elemeler, ıztıraplar içinde yaşamış romantik bir Fransız şâiresidir. Birkaç şiir mecmuasıyla gençlik için bir hayli romanlar yazmıştır”; İsmail Hikmet Ertaylan, **a.g.e.**, s. 655.

zaafını hem meziyetini oluşturur. Meziyetidir, edebi eserde anlatılanın, yazarı tarafından hissedilmiş olması gerekliliği noktasında. Zaafıdır, fazla işlemeyen eser verme cesareti uyandırma noktasında. Tek başına samimiyet bir eseri kıymetli kılmaya yetmez ve sanat açısından hiçbir değeri yoktur. Mehmet Kaplan, “şahsî hayat tecrübesi veya ‘yaşantı’ tek başına bir sanat eserine başarı temin etmez. Duygu ve düşünceleri orijinal çarpıcı ve güzel bir şekilde ifade etmesini bilmek de lazımdır” demektedir.⁵⁵¹

Nigâr Hanım, döneminin duyuşunu yansıtan şiirleri arasında çok hoş örnekler bulunmasına rağmen edebiyatımızın elbette birinci sınıf şairlerinden biri değildir. Daha başarılı olabileceği bir alan nesir ise, şiirin gölgesinde kalmıştır.⁵⁵² Lakin Divan, Tanzimat, Servet-i Fünûn edebiyatlarından ve Fransız romantiklerinden gelen etkileri yüklenerek eser veren bu ilk Avrupaî kadın şairidir. Yaşantısı, eserleri, anlatımı ile ilklere imzasını atmıştır. Meşrutiyet sonrasında değişen edebi beğeniye ayak uyduramayarak geri planda kalmıştır. 1918 yılında da İstanbul’da ölmüştür.

Nigâr Hanım tarihimizde Tanzimat Döneminin yetiştirdiği, “Türk Kadın Şiirinin Başlatıcısı” unvanını hak etmiş öncü ve başarılı kadınlarımızdandır.

6. BASIN YAYIN YAŞAMINDA KADIN

Kadınların kendilerini ifade etmeleri, tanıtılmaları ilk kez basın kanalıyla gerçekleşmiştir. Gazete ve dergiler her çeşit düşüncenin çekiştiği, yarıştığı birer arena olmuştur. Avrupa’da olduğu gibi, kadının yükselmesi düşüncesi de, sessizce fakat kararlı bir biçimde etkinliğini göstermeye bu dönemde başlamıştır.⁵⁵³ Batıdaki feminist hareketin de etkisiyle, Türk kadınının çeşitli mesleklere girmesini dönemin yazarları (Namık Kemal, Şinasi, Şemsettin Sami, Abdülhak Hamit ve Ahmet Mithat Efendi)⁵⁵⁴ teklif etmişler, görücü usulüyle evlenmenin zararlarını belirtmişler ve Türk ailesinin geçirdiği sarsıntıya işaret etmişlerdir.⁵⁵⁵ Ayrıca toplumda; kadının arka plana itilmesini eleştiren yazılar yazarak toplumu bilinçlendirmeye çalışmışlardır.⁵⁵⁶

⁵⁵¹ Kaplan, **a.g.e.**, s. 236.

⁵⁵² Bekiroğlu, **a.g.e.**, s. 388.

⁵⁵³ Caparol, **a.g.e.**, s.54.

⁵⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. Çalışmanın “Edebiyat Eserlerinde Kadın” adlı başlığı.

⁵⁵⁵ Şirin Tekeli, **Kadınlar ve Toplumsal Hayat**, (Birinci baskı. İstanbul: Birikim Yayınları, 1982). s.122.

⁵⁵⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, **XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi**, (İstanbul: 1956). s.176.

Bu yazarlardan ilki sayılan Şinasi,"Sair Evlenmesi" adlı piyesini Tercüman-ı Ahval ' de yayınlıyarak evlilik içi ilişkiler ve kimi sorunlara parmak basmıştır. Yine bu piyeste din adamlarına da çeşitli açılardan eleştiriler getirmiştir.⁵⁵⁷

Namık Kemal kadınlarla ilgili olarak Tasvir-i Efkar ve İbret gazetelerinde yazılar yazmıştır. İbret gazetesi bu dönemde liberal düşüncelerin savunuculuğunu yapmış, kadın ve aile ile ilgili yazılara sütunlarında yer vermiştir. Namık Kemal de Osmanlı ailesinde kadının ezikliğine karşı çıkan "Aile" başlığı altındaki makalelerinden birisini bu gazetede yayınlamıştır.⁵⁵⁸ Tasfir-i Efkar gazetesinde de kadının eğitimine ilişkin "Terbiye-i Nisvan hakkında bir Layiha" adlı makalesini yayınlamıştır.⁵⁵⁹

Bu dönemde kadınlarla ilgili yazılara, gazete ve dergilerde sıkça rastlanmaya başlanmıştır. Bu da kadınları kendi başlarına gazete ve dergi çıkarmaya teşvik etmiştir.

1868 Terakki gazetesi, kadın hakları ve seçimden söz eden ilk gazete olmuştur.⁵⁶⁰ Bu gazete okuyucu mektuplarına da yer vermiştir. Bu mektuplar kadınların kendi sorunlarını gündeme getirmeleri açısından önemlidir. Gazetenin 83. sayısında okuma yazma bilmediği halde düşüncelerini aktarmayı istediğini belirten bir kadın, başkasına yazdırdığı mektubunda, çok kadınla evliliği sorgulamıştır.⁵⁶¹ Terakki gazetesi, Avrupalı kadınların yararlandığı eğitimi, Türk kadını için de isterken⁵⁶² evlilikte aşağı durumu kınayan⁵⁶³, köleliğini ayıplayan ve bu köleliğin, kadının toplumsal yaşama getirdiği sınırlamaları vurgulayan pek çok makale yayınlamıştır.⁵⁶⁴

104. sayıda yayınlanan okur mektubunda, vapurlarda kadınlara ayrılan yerlerin kötülüğünden yakınılmış, erkeklerle aynı vapur ücreti ödemelerine karşın, böyle hor görülmenin nedenini sormuşlardır.⁵⁶⁵ Başka bir mektupta,"şeriatta, erkeğin ciddi bir kadınla yetinmemesini emreden bir buyruk bulunup bulunmadığı sorgulanmıştır.⁵⁶⁶

Yayın tarihi açısından, ilk kadın dergisi olarak niteleyebileceğimiz "Terakki-i Muhadderât", terakki gazetesi tarafından 1869'da "Muhadderât için gazetedir" alt başlığıyla haftalık olarak 48 sayı çıkartılmıştır. Bu dergide kadınlar ilk isimleriyle

⁵⁵⁷ Tercuman-i Ahval, No. S-12,1276 bkz . Caporal, **a.g.e.** , s, 54.

⁵⁵⁸ İbret ,No. 56,1288,bkz. **Aynı** ,s.55.

⁵⁵⁹ Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri",**Tanzimat-I** ,(İstanbul:1940).s.758.

⁵⁶⁰ Tekeli, **a.g.e.**, s.197.

⁵⁶¹ Terakki, bkz.,Taşkiran, **a.g.e.**,s.30.

⁵⁶² Terakki, No:80, 1248. bkz.Caporal, **a.g.e.**,s.55;Cakir, **a.g.e.**,s.23.

⁵⁶³ Terakki, No:153, 1285. bkz. **Aynı** ,s.55.

⁵⁶⁴ Terakki, No:184, 1285. bkz. **Aynı** ,s.55.

⁵⁶⁵ Cakir, **a.g.e.**,s.23; **Aynı** ,s.55.

⁵⁶⁶ Caporal, **a.g.e.**,s.55.

(Rabia, Belkıs, Meryem, vb.) düşüncelerini açıklamışlardır.⁵⁶⁷ Dergide kadınların okutulması, batı dünyasındaki kadın hareketleri, evlilik de karşılıklı görevler üzerinde durulmuştur.⁵⁶⁸

Kadınlar eğitimin kendileri için önemini farkındaydılar.⁵⁶⁹ Bunun için dergide kız okullarının açılmasını istemişlerdir. Yine bu dergide, batıda yaşanan feminist hareket hakkında da bilgi verilmiş, batılı kadının mücadelesine dikkat çekilmiştir.⁵⁷⁰ Bu kadın dergisinin yanı sıra 1875'te yayın yaşamına atılan "Vakit" ' de kadın eki vermeye başlayacaktır. Gazetenin yayın ilkesi "kadınlığa dair nafi şeylerden bahseder." cümlesiyle açıklanmıştır.

Bir başka dergide yine aynı tarihlerde haftalık olarak 30 sayı çıkan "Ayine"dir. İçerik olarak evlilikte ilişkilerin, eşlerin tutum ve görevleri, çocuk terbiyesi, sağlığı gibi konular işlenmiştir.⁵⁷¹

1883 yılında çıkan "İnsaniyet" dergisi de aynı işlevi, kadınları aydınlatmayı ilke edinmiştir. 1 Ağustos 1895'te başyazarı ve yazı kadrosunun tamamına yakını kadın olan "Hanımlara Mahsus Gazete" yayın hayatına girmiştir. Sahibi Tarık gazetesi baş muhabiri İbnul Hakki Mehmet Tahir'dir. Bu derginin en önemli özelliği, 1895–1908 yılları arasında, toplam 604 sayı olarak çıkan en uzun süreli kadın dergisidir. Derginin yayın amacı, "Nesil yetiştiriciliği rolünden ötürü kadınların da geliştirilmesi, yükseltilmesi gerektiği vurgulanmış kadının içinde bulunduğu durumla toplum arasında bağlantı kurulmuştur"⁵⁷²

Resimli olan bu dergiye ilgi fazla olmuştur.⁵⁷³ Ayrıca gazete de devrin önde gelen kadın yazarlarının yazılar yazması bu ilgiyi daha da artırmıştır. Fatma Aliye, Şair Nigar, Makbule Leman, Emine Semiye, Şair ve bestekâr Leyla Hanım, Carmen, Silva, Fahrünisa Hanım, Ayşe Rahime, Hamiyet Zehra, Keçecizade İkbâl, Üsküdarlı Münire vb. yazarların devamlı yazıları bulunmaktadır. Erkek yazarların yazıları ise az sayıdadır.⁵⁷⁴

⁵⁶⁷ Çakır, a.g.e.,s.24.

⁵⁶⁸ Taşkiran, a.g.e.,s.31.

⁵⁶⁹ Çakır, **Ön.ver.**,s.24.

⁵⁷⁰ Taşkiran, a.g.e.,s.30.

⁵⁷¹ Çakır, a.g.e.,s.25;Caporal, a.g.e.,s.56.

⁵⁷² Çakır, **Aynı**, s.27.

⁵⁷³ Kurnaz, **Cum. ÖnC.**,...,s.68.

⁵⁷⁴ Taşkiran, a.g.e.,s.33; Demirdirek, a.g.e., s.21; Kurnaz, **Aynı**,s.68-69.

Bu gazete iki ayrı kalitede basılmış, iki ayrı fiyattan satılmıştır. İç ve dış haberler, kitap tanıtımı gibi konulara yervermiş, hanımların şiir ve yazıları da gazetede yer almıştır.⁵⁷⁵ Ayrıca moda yazıları, dikiş, nakış, çeşitli ev eşyaları, çocuk bakımı dersleri, hanımların sosyal faaliyetlerinden söz edilmiştir.⁵⁷⁶

Terakki-i Vakit, Hanımlara Mahsus gazeteden başka; Muhadderât, İnsaniyet, Şukufe zar, Mürüvvet, Parça bohçası, Malumat, Ayine, Aile, Takvim-i Nisa gibi dergi ve gazeteler de bu dönemde çıkmıştır.⁵⁷⁷ Selanik'te çıkan Ayine'yi saymazsak, yayınların hepsi de İstanbul'da çıkmaktadır. Bu durum sınırlı bir aydın zümreye hitap edildiğini, belirli merkezlerde kalındığını kanıtlamaktadır. Geçmişe göre konuya daha geniş bir kitlenin ilgisi olmuşsa da yeterli değildir. Bununla birlikte kadının basın hayatına yönlendirilmenin başlangıcı olması açısından önemlidir.⁵⁷⁸

Gelişmekte olan basının da kanıtladığı gibi, Tanzimat dönem yeni kültürün ve modern Türk düşüncesinin temellerini atmıştır. Bunda Fransız Edebiyatının etkisi belirleyici olmuştur. Ayrıca dönemin ünlü yazarları düşünce eyleminin de öncülüğünü yapmışlardır.⁵⁷⁹

Bu dönemde kadınların ısrarla savunduğu ilkeler evlilik kurumunun düzenlenmesi, tek eşlilik, eğitimde kadına olanak tanınması ve toplumsal hayatta kadının rahat hareket etmesi içindir.

İlk Türk Romancısı olan Fatma Aliye Hanım, bu dönemdeki kültürel açılımla ortaya çıkan yeni aydın grubun üyeleri, arasındadır. Onun gibi Şair Nigar Hanım, Leyla Saz, Zafer Hanım, Fitnat Hanım gibileri anılabilir.⁵⁸⁰

Bu yayınların temel amacı Türk kadını'nı eğitmek, seviyesini yükseltmek, kadın haklarını savunmaktır. Ancak gerek dönemin idaresinden ve gerekse sosyal yapıdan dolayı yönetime ters düşmeden, özellikle kadının eğitimi sağlanmaya çalışılmıştır.⁵⁸¹ Şüphesiz ki bu gelişmeleri, batının ve daha önce edebi eserlerde yer alan tartışmaların bir sonucu olarak görmek doğru olur. Yayınlar, sınırlı bir zümre için de olsa Türk

⁵⁷⁵ "Hanımlara Mahsus Gazete" maddesi, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, C.IV,s.100.

⁵⁷⁶ Seval Arpınar, "İlk Kadın Dergisi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C.II/6, (Ocak 1969).s.29; İnan, **a.g.e.**, s.91.

⁵⁷⁷ Kurnaz, **Cum.Önc.**,...,s.69; Taşkiran, **a.g.e.**, s.32.

⁵⁷⁸ Kurnaz, **Cum.ÖnC.**,...,s.70.

⁵⁷⁹ Caparol, **a.g.e.**, s.56.

⁵⁸⁰ Güzel, **a.g.m.**,s.859.

⁵⁸¹ Kurnaz, **Cum.ÖnC.**,...,s.70.

kadını kendi haklarını savunmaya ve daha sonraki dönemlerde birçok faaliyette yer almaya yönlendirmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE AVRUPADA KADIN'IN KONUMU

Osmanlı Devletinde Tanzimat Dönemi ile XIX. yy.dan sonra modernleşme akımı başlamıştır. Yapılan yeniliklerden kadınlar da etkilenmiştir. Bu konuda batıda yaşanan gelişmelerin rolü büyüktür. Nitekim batıda kadın erkeğin cennetten kovulmasına neden olduğu için hor görülmüştür.⁵⁸² Aydınlanma çağı ile XVIII. ve XIX. yy.larda; coğrafi keşifler, Rönesans ve Reform, teknolojik gelişmeler, sanayi inkılabı vb.nin de etkisiyle toplum içinde Batı da kadın, “yaşam biçiminden kurtulma mücadelesi”⁵⁸³ vermiştir. Siyasal, ekonomik, toplumsal değişimler ile kadının toplumdaki konumu tartışılmıştır. Söz konusu sorgulamalar kadın hareketine dönüşmüştür. Özellikle düşünsel alandaki eşitlik ve özgürlüğün kadına uygulanmaması, kadınların bilinçlenmesi, bireysel taleplerinin giderek örgütlü birliklere dönüşmesini sağlamıştır.⁵⁸⁴

Felsefe alanında Rousseau'un kadın düşmanlığına karşı, XVIII. y.y.'da Paullin De Barre, Aydınlanma Çağında “Felsefi Feminizm”den söz etmiştir.⁵⁸⁵ De Barre; kadının evlilikte, eğitimde, siyasette eşitlik haklarını isteyen düşüncelerini; Voltaire, Helveitus, Laclos, Montesquieu, Condorcet, Luther ile birlikte savunmuştur.⁵⁸⁶

Rönesans ve reformun etkisiyle kadınlarda yaşanan kıpırdanma ile⁵⁸⁷ kız çocuklarının evlendirilmesi hakkının babadan alınması, evliliğin kutsallıktan arındırılarak bir sözleşmeye dönüştürülmesi,⁵⁸⁸ tarafların çıkarlarını güvenceye almak için boşanmanın yasallaştırılması gündeme gelmiştir. Protestan, Katolik, Müslüman kadınlar üç yüz yıllık mücadeleden sonra salgınlar, açlık, savaş gibi nedenlerle direnişe yada ihtilale itilmişler ve böylece kamusal alana girmeyi başarmışlardır.⁵⁸⁹

⁵⁸² Muzaffer Erdoğan, “İlkçağlarda Beri Türklerde Kadı”, **Türk Kadını** S.39 (Ağustos 1969) s.12.

⁵⁸³ Serpil Çar, **Osmanlı Kadın Hareketi** (Birinci Basım İstanbul: Metis Yayınları, 1994) s.21.

⁵⁸⁴ **Aynı**, s.21.

⁵⁸⁵ Caporol, **a.g.e.** s.16.

⁵⁸⁶ **Aynı** s.17.

⁵⁸⁷ Kurnaz, **Cum. ÖnC.,...** s.13.

⁵⁸⁸ Bebel, **a.g.e.** s.55., Caporol, **Ön. ver.**, s.17.

⁵⁸⁹ Georges Duby, Michelle Perrot, **Kadınların Tarihi (Rönesans Aydınlanma Çağı Paradoksları)** C.III, Çev: Ahmet Fethi, (Birinci Basım. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1993) s.15.

Fransa, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri üçgeni; kadınların haklarını almak için giriştikleri savaşın yoğunlaştığı alan olmuştur.⁵⁹⁰ XIX. yy. Batıda, yöneticilerin kilise baskısından kurtulduğu, halkın yöneticilere karşı bazı haklarını savunmaya başladıkları dönemdir. Bir yandan milletlerin ve sınıfların eşitliği,⁵⁹¹ insan hakları ve köleliğin kaldırılması gibi kavramlar tartışılırken, bir yandan kadınlar da kadın-erkek eşitliğini gündeme getirmişler, bunun mücadelesini vermişlerdir.⁵⁹²

Fransa, 1789 Fransız devrimi ile kadınların yoğun biçimde kitle hareketleriyle tarih sahnesine çıktıkları alan olmuştur. Etats Generaux'da Tiers Etat temsilcileri arasında iki de kadın bulunmaktadır.⁵⁹³ Ancak kadınlar devrimden sonra, eski düzende var olan haklarını bile kaybetmişlerdir.⁵⁹⁴ Demokratik Devrimler Çağı kadınlar için politik katılım imkânı yaratmamıştır.⁵⁹⁵ İnsan Hakları Beyannamesi kadınları içerisine almamaktadır. Didero ve Condorcet gibi düşünürler de kadın-erkek eşitliğini savunurken, kadın haklarının beyannameye dahil edilmemesini de eleştirmişlerdir.⁵⁹⁶

Devamında tarihin ilk kadın feministi 1791'de Anayasanın kabulünden önce kadınlara eşit oy hakkı isteyen, "Kadın Hakları Beyannamesi"'ni Kral XVI. Louis'ye gönderen Olympe De Gouge giyotinle cezalandırılmıştır. O, "mademki kadınlara giyotine çıkma hakkı veriliyor, kürsüye çıkma hakkı da verilmelidir" demiştir.⁵⁹⁷ Gouge; bir kadınlar meclisi kurulmasını, tüm kadınlara oy hakkı tanınmasını, erkeklerle eşit insan haklarının kadınlara da tanınmasını talep etmiştir.⁵⁹⁸

İhtilalden sonra Condorcet (1734-1794), Fourier (1772-1837), Proudhon (1758-1838), Saint Simon (1760-1825) kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip olmalarını savunmuşlardır.⁵⁹⁹ Kadınlar gazeteler çıkartmış, siyasi kulüpler kurmuşlar, gösterilere katılmışlar, cumhuriyet ordularında savaşmışlardır.⁶⁰⁰

Ancak 1793 Konvansiyonu bir kararname ile bütün kadın kulüplerini kapatmış, genel oy hakkını tanısa da kadınlara bu hakkı vermemiştir. Bonopart'ın konsüllüğü,

⁵⁹⁰ Tayanç, **a.g.e.** s.87.

⁵⁹¹ Çakır, **a.g.e.** s.12-20.

⁵⁹² Kurnaz, **II. Meş....** s.14.

⁵⁹³ Tekeli, **a.g.e.** s.70.

⁵⁹⁴ Çakır, **a.g.e.** s.19.

⁵⁹⁵ Joan Scott, "Kadın Tarihi", **Tarih ve Toplum** Çev: Tansel Güney, C.33/195, (Mart 2000), s.22.

⁵⁹⁶ Tekeli, **a.g.e.** s.71.

⁵⁹⁷ Çakır, **a.g.e.** s.19-20.

⁵⁹⁸ Tekeli, **Ön. ver.** s.71.

⁵⁹⁹ Bendason, **a.g.e.** s.48.

⁶⁰⁰ Tekeli, **a.g.e.** s.71.

Napolyon kod'unun 312. maddesi "kadın kocasına itaat borçludur derken" 1792'de devrim yasalarında sadece "karşılıklı rıza halinde boşanma hakkı" kalmıştır.⁶⁰¹

1830'larda kadın proletarya ile eş tutulmaktadır. 1848'de La Voix des Femmes adlı kadın haklarını savunan gündelik bir gazete çıkmıştır. Gazetenin mücadeleleri sonucunda çevresinde eyleme girişen 103 İşçi Derneği toplanmıştır. 1848'de işçi komisyonuna kadın delegeler de girmiştir.⁶⁰² 1848 Devriminde kadın aktiftir. Burjuva, küçük burjuva, entelektüeller, işçi kadınlar arasında dayanışma yaratmıştır. Devrimin sonunda kadınlar, çalışma saatlerini 14 saatten 13 saate indirmişlerdir.⁶⁰³

1870'de III. Napolyon'un II. Cumhuriyet'inin çöküşüyle, ilk işçi sınıfı iktidarı yani Paris Komünü Fransa'nın yönetimindedir. Kadınlar komüne erkekle birlikte eşit haklarla Kabul edilmişlerdir. Seçme seçilme hakları vardır, kulüpler kurmuşlardır. Fransa'da sanayi devrimi XIX. yy.ın ikinci yarısında III. Napolyon dönemi ve daha sonra III. Cumhuriyet Döneminde gerçekleşmiştir.⁶⁰⁴ Kadın artık yalnız evde, Pazar ya da bayram günlerinde erkeğin yanında olmakla kalmamış, her gün iş saatlerinde onunla yan yana bulunmuştur.

Sanayileşmenin hızlanması, kadınları emek piyasasına da yöneltmiştir. Ancak kadın ve erkek işçi ücretleri arasındaki fark, Paris'te 1/2, taşrada 1/3'e varan seviyelerdedir. İşçi sınıfı kadınlarının başlıca mücadele nedeni, ücretlerinin yükseltilmesi, eşitlenmesi ve çalışma koşullarının düzeltilmesi olmuştur.⁶⁰⁵

XIX yy. Fransa'sında Kadınların yasalarla değişen durumları; toplum, günlük hayat, eğitim ve siyasetteki konumları şekillenmiştir.

15 Mart 1850'de Falloux yasası, Fransa'da eğitim özgürlüğünü yerleştirmiş ve 800'den fazla nüfuslu bütün belediyelerde kızlar için özel bir ilkokul açılmasını zorunlu kılmıştır.⁶⁰⁶ 1867'de Milli Eğitim Bakanı Victor Duruy'un hazırladığı, Duruy Kanunu her köye bir kız okulunun açılması mecburiyetini getirmiştir.⁶⁰⁷

⁶⁰¹ Albert Brimo, **Zes Femmes Françaises Fare au Pouvoir Politique**, Editions, Mantchretiens, Pars 1975 s.45. Aktaran, **Aynı** s.72.

⁶⁰² Aynı, **a.g.e.** s.74.

⁶⁰³ Aynı, **a.g.e.** s.75.

⁶⁰⁴ Aynı, **a.g.e.** s.77.

⁶⁰⁵ Tekeli, **a.g.e.**, s.77.

⁶⁰⁶ Bendason, **a.g.e.** s.47.

⁶⁰⁷ Kurnaz, **II. Meş....** s.15.

1877'de kızların eğitimi için açılacak kurumları kurma yetkisinin devlete, il yönetimlerine ve belediyelere bırakılması yasa tasarısı, 1880'de mecliste yasalaştırılmıştır.⁶⁰⁸

1874 Yasası, kadınlar için yeraltında çalıştırılma yasağını getirirken, çalışma saatinin genç kadınlar için 10, yaşlı kadınlar için 11 saate inmesini sağlamışlardır.⁶⁰⁹

1890'da Fransa'da 40.000 kadın ilkokul öğretmeni yetişmiştir. 1891'de fen fakültesine ilk kadın öğrenciler alınmış, 1897'de bir hukuk doktoru kadın ilk defa avukat olmak için mücadele vermiş, üç yıl sonra bu hakkı almıştır. İlk kadın doktorlar da 1883'de hastanelere kabul edilmişlerdir.⁶¹⁰

1860 Fransa'sında kadının hukuki durumunda; mahkemeye çıkamama, tanık olamama, seçme ve seçilme hakkından yoksunluk, yalnız başına sözleşme yapamama gibi kısıtlamalar mevcuttu.⁶¹¹ Medeni kanun kocalık haklarını tescil etmiş, kadını kocaya bağımlı kılmıştır. Koca, karısının meslek hayatını denetleyen kişidir. Kadın, kocasının onayı olmadan bir yerden başka bir yere gidememiş, eğitim görememiş, dava açamamış, kendini mahkeme önünde savunamamıştır.⁶¹²

1881 Yasası evli kadınlara tasarruf hesabı açma ve bu hesaptan para çekme iznini vermiştir. 1886'da kadınlar emeklilik hakkı için özel sandıklara ödemedede bulunma hakkını almışlardır. 1893'de kocasından ayrı yaşayan kadına hukuki eylemlerinde tam serbestlik tanınmıştır. 1907'de de kadın, mesleğini icra edebilme, kendine ait mülk edinebilme hakkını elde etmiştir.⁶¹³

Avrupa'da Sanayi İnkılâbı ile kadın artık yeni oluşan ekonomik düzende işçidir. Erkeklerle göre daha düşük ücret verilen, kar oranını artıran kesimdir.⁶¹⁴ Dokuma sanayi, elbise ticareti, dantelâ ticareti kadınlar için yeni iş alanlarıdır. İngiltere, Fransa, İskoçya, vb. ülkelerde kadınların iş saatleri oldukça uzundur.⁶¹⁵ Yaklaşık dört ay süren iş mevsiminde çalışmalar, on beş saatle on sekiz saat arasında değişmektedir. Hatta bazen yirmi iki saati bulmaktadır.⁶¹⁶ Kadınlar zamanla yaşadıkları haksızlıklara

⁶⁰⁸ Bendason, **Ön. ver.** s.49.

⁶⁰⁹ Tekeli, **a.g.e.** s.77.

⁶¹⁰ **Aynı** s.78.

⁶¹¹ Bendason, **a.g.e.** s.50.

⁶¹² **Aynı** s.51.

⁶¹³ **Aynı** s.51.

⁶¹⁴ Tayanç, **a.g.e.** s.81.

⁶¹⁵ Bebel, **a.g.e.** s.61.

⁶¹⁶ Tayanç, **ag.e.** s.82.

baş kaldırmışlardır. Burjuvazi kadını da ekonomik ve siyasal hakları için mücadeleye başlamıştır.⁶¹⁷ Kadın hareketi her ülkenin kendi koşullarına göre şekillenmiştir.⁶¹⁸

Nitekim İngiltere’de Mary Wollenstonecraft; *Vindication of the Rights of Women* yani İngiliz radikal feministlerin ilk belgesini 1792’de Londra’da yayınlamıştır. Ancak XIX. yy. Sonuna kadar İngiltere’de kadın hakları mücadelesi, tartışılmamıştır.⁶¹⁹ XIX. yy. ortalarında Barbara Leigh Smith’in öncülüğünde başlayan İngiltere’deki kadın hareketi 1840’dan itibaren İngiliz kadınlara yüksek öğrenim hakkı kazandırmıştır.⁶²⁰ “Sufraj Hareketi” ile orta sınıfında desteği ile 1867’de İngiliz Parlamentosunda Stuart Mill tarafından kadınlara oy hakkı verilmesi istenmiştir.⁶²¹ 1870’de İngiltere’de kadınlara kendi adlarına mal edinebilme, gelirlerine sahip olma ve çocuklarının velayetini kocalarıyla paylaşma hakkı tanınmıştır.⁶²² Ancak eşitlik tam anlamıyla 1925’de gerçekleşmiştir.⁶²³

İngiltere’de Osmanlı Devletiyle yapılan Kırım Savaşı sırasında 1854’de kadınlar askeri hemşire olarak hastanelere alınmış, bu mesleği Florence Nightingale (1820-1910) geliştirmiştir.⁶²⁴ 1914–1918 Arasında I. Dünya Savaşında kadınların çabasına kayıtsız kalamayan parlamento, 1919’da “Cinsiyet Nedeniyle Kısıtlamaların Kaldırılması Yasası”’nı kabul ederek pek çok mesleğin kapısını kadınlara açmıştır.⁶²⁵

Amerika’da ise kölelik karşıtı hareket ve kadın hareketi iç içedir. Amerika’da 1779 ve 1837’de kadınlar köle ticaretine karşı çıkışta yer almışlardır. 1848’de Seneca Falls’da toplanan Kadın Hakları Birinci Konvansiyonu ile toplu bir harekete dönüşmüşlerdir.⁶²⁶ 1869’da mücadeleyi kadınlara oy hakkı çerçevesinde yürüten iki örgüt kurulmuştur. Amerika Feministleri ahlak sorunlarına, alkolizme, fuhuşa, doğum kontrolüne de ağırlık vermişlerdir.⁶²⁷ Amerika’da kadınlar 1830’dan itibaren yüksek

⁶¹⁷ Kurnaz, **II. Meş...** s.14.

⁶¹⁸ Çakır, **a.g.e.** s.21.

⁶¹⁹ Tekeli, **a.g.e.** s.72.

⁶²⁰ Kurnaz, **II. Meş...** s.15.

⁶²¹ **Aynı** s.15, Kurnaz, **Cum Önc...** s.14, Tekeli, **a.g.e.** s.72, Caparol, **a.g.e.** s.20–21.

⁶²² Caparol, **a.g.e.** s.20.

⁶²³ Kurnaz, **II. Meş...** s.15.

⁶²⁴ Bendason, **a.g.e.** s.44.

⁶²⁵ **Aynı**, s.15.

⁶²⁶ Tayanç, **a.g.e.** s.88.

⁶²⁷ Tekeli, **a.g.e.** s.76.

öğrenim hakkı elde ederken⁶²⁸ XIX. yy. başında Amerika'nın dört eyaletinde Yeni Zelanda, Avusturya'nın iki eyaletinde kadınlar oy kullanma hakkını elde etmişlerdir.⁶²⁹

Almanya ise siyasal birliği geç tamamlayan bir ülke olarak kadın hareketinde de geç kalmış ancak 1900 tarihli Alman Yurttaşlar Yasası, evlenmiş kadınları erkeklerle tam eşit saymış, ancak kadın evliyse de mal ve çocuk konusundaki hakları hala kocaya vermiştir.⁶³⁰

Batıda hızla yaşanan bu değişimler, yeni değerler ve haklar ortaya çıkartmıştır. Osmanlı Devleti de bu duruma kayıtsız kalmamış, Türk kadınının durumunu değiştirmek için Tanzimat Döneminde pek çok yeniliğin temelini atmıştır.

⁶²⁸ Kurnaz, **II. Meş...** s.15.

⁶²⁹ Halide Edip Adivar, **Türkiyede Şark Garb ve Amerikan Tesirleri** (Birinci Basım. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1956) s.176.

⁶³⁰ Caporol, **a.g.e.** s.21.

V. BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRK KADINININ TOPLUMDA KAZANDIĞI STATÜ

1839'da yayımlanan Tanzimat Fermanı; din, ırk, cins ayırım yapmadan bireysel hakları güvence altına almaya çalışan bir harekettir. Bu ferman da kadınlarla ilgili hüküm yoktur.⁶³¹ Ancak Tanzimat Fermanı'ndan sonra çıkarılan kimi kanunlar da kadınlar lehine hükümler çıkmasıyla, yeni bir dönem başlar. Osmanlı aile yapısı ve Osmanlı kadını da bu gelişmelerin içinde yer alır.⁶³²

Değiştirilemez bir yazgı gibi yüzyıllar boyu dört duvar arasında kapatılarak vesayet altında yaşatılmış, yalnızca “alet-i zevk” ve “alet-i hizmet” olarak görülüp güzelliği ve gençliğiyle değerlendirilmiş, eğitimsiz bırakılmış toplumdan dışlanarak boş inanç ve hurafelerle dolu bir yaşama itilmiş Osmanlı kadınının modernleşme yolunda değişmeye başlayan konumu Tanzimat'la birlikte başlar.⁶³³

Tanzimat Dönemi ile Batıya açılan Osmanlı İmparatorluğunun idari ve siyasi yapısı değiştiği gibi, fikri ve sosyal yapısı da değişir. Bunlara bağlı olarak aile ve kadın da farklılaşır. Kadın evin içinden dışına çıkar.⁶³⁴ Tek eşlilik, odalıkların kaldırılması, kadın giysilerinin özgürce seçilmesi, kolluk kuvvetlerinin kadınların özel yaşamına karışmaması, evlilikte serbest eş seçme, okulların açılması, tek taraflı boşanmanın kaldırılması, kadın sorununa önem verilmesi gibi fikirler savunulur.⁶³⁵

Tanzimat döneminde Türk kadınları 1858 arazi kanunnamesi ile mirastan yararlanabilme, mülk edinebilme, mülklerinin tasarrufunu kullanabilme, erkek evlatla eşit haklara sahip olabilme, evlenirken ödenen gelinlik vergisi ödememeyi elde

⁶³¹ Ferman Metni için bkz. Dustur, I. Tertip, C. I, s. 4-7; Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, (Birinci Baskı. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985), s. 11-13.

⁶³² İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, (Birinci Baskı. İstanbul: Hil Yayınları, 1983), s. 180.

⁶³³ Toska, **a.g.m.**, s.6.

⁶³⁴ Sema Uğurcan, “Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü”, **150. Yılında Tanzimat**, (Birinci Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1988), s. 498.

⁶³⁵ Oya Çiftçi, **Kadın Sorunu ve Türkiye’de Kamu Görevlisi Kadınlar**, (Birinci Baskı. Ankara: TODAİE, 1982), s. 83.

etmişlerdir.⁶³⁶Böylece Osmanlı Devleti kadınlara erkeklerle miras paylaşımı getirmiştir. Cariyeliğin kaldırılması her ne kadar kâğıt üzerinde olsa da bir çeşit odalık şeklinde yapılan çok eşliliğe son verilmiştir.⁶³⁷

Tanzimat Döneminde Türk kadını; hiç kimseden izin almadan kadının onayıyla evlenebilmek, başlığın kaldırılması, düğünlerde fazla masrafın önüne geçmek için alınan tedbirlerle,⁶³⁸ saygın bir aile kurumu için teşvik edilmişlerdir. Giyim kuşamlarıyla aldıkları eğitimle, okudukları eserlerle Tanzimat kadını, günlük yaşam alışkanlıklarını değiştirmiştir.⁶³⁹

Kıyafette Avrupa modası takip edilmiştir. Saray'dan aşağıya tebaaya doğru yayılma göstermiştir. Türk kadını feraceye bu dönemde saltanat sürdürmüş, gülkurusu, eflatun, fıstıki, pembe, al, mor, renkli, kısa kollu, uzun yakalı, fiyonklu, etekleri dantelâlı görüntüsünü, şemsiye, eldiven, yüksek hotoz ile tamamlamış, Avrupai bir tarz yakalamıştır.⁶⁴⁰

Tanzimat Döneminde Kadın, döneme damgasını vuran siyasi ve toplumsal değerlere göre iyi bir anne ve eş olarak yeniden kodlanmıştır.⁶⁴¹ Bu noktada üst tabaka ailelerinin kızları, “Avrupai hayat standardının” yakalanması için konak eğitimine, alt ve orta tabaka ailelerinin kızları ise “meslek eğitimine” yönlendirilmiştir.⁶⁴²

Tanzimat Dönemi özellikle kadınlara sağlanan eğitim olanakları nedeniyle reformist bir hareket olarak kabul edilir.⁶⁴³ Kızların Sıbyan Mekteplerinde karma eğitim görebilmeleri, ilk defa orta öğrenim hakkı kazanmaları bu dönemde gerçekleşmiştir. Kız okullarının sayısının artması ve XIX. yy. sonunda eğitim derecesinin liseye kadar yükselmesi, mesleki eğitim kurumlarının (ebe mektebi, kız sanayi mektebi, Kız Öğretmen yetiştirme okulu Darülmüâllimat) açılması, eğitim olanaklarını geliştirmiştir. Muallime Hanımlar, Ebe Hanımlar özgür çalışma yaşamına girerek toplumda yerlerini

⁶³⁶ Barkan, **a.g.m.**, s.323-360.

⁶³⁷ Taşkiran, **a.g.e.**, s.26.

⁶³⁸ Cin, **a.g.m.**, s.288.

⁶³⁹ Toska, **a.g.m.**, s.71.

⁶⁴⁰ Sakaoğlu, **a.g.m.**, s.38.

⁶⁴¹ Kemal Yakut, “Tek Parti Döneminde Peçe ve Çarşaf,” **Tarih ve Toplum**, C.37/222, (Nisan 2002), s.23.

⁶⁴² Dilaver Cebeci, **Tanzimat ve Türk Ailesi**, (İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayını, 1993), s.93-120; Işın, **a.g.m.**, s.22-24; Toska, **a.g.m.**, s.5-12.

⁶⁴³ Ediz, **a.g.e.**, s.84.

almışlardır. Öyle ki Türkiye tarihinde kadınlar sanayiden önce eğitim alanında çalışma yaşamına girmişlerdir.⁶⁴⁴

Tanzimat yöneticileri ve yazarları, modernleşmenin başarılı olabilmesi için; ailenin ve kadının geleneksel rolünün, yapısal değişiklikler geçirmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁶⁴⁵ Tanzimat ile birlikte değişen hayat tarzı, hayatın aynası demek olan edebiyatı da etkilemiş ve batılılaşma sürecini hızlandırmıştır.⁶⁴⁶ Şinasi, Namık Kemal, Abdülhak Hamit, Şemsettin Sami ve Ahmed Midhat edebi eserlerinde kadının eğitilmiş olmasını, çok eşliliği ve eski gelenekleri eleştiren konuları işlemişlerdir.⁶⁴⁷ Bu düşünürler, dönemin basın ve yayınında da batıdaki feminist hareketin etkisiyle Türk kadınının çeşitli mesleklere girmesi, görücü usulüyle evliliğin zararları, Türk ailesinin geçirdiği sarsıntıya işaret etmişlerdir.⁶⁴⁸ Ayrıca Fatma Aliye Hanım, Şair Nigar Hanım, Zafer Hanım, Fitnat Hanım, Şair Leyla Hanım gibi isimler o dönemde kültürel açılımla ortaya çıkan yeni aydın grubunun üyeleri arasındaki üst sınıftan kadınlara örneklerdir.⁶⁴⁹

Bu dönemde kentli kadın kapalı konak yaşamının içinde kendini tutsak gibi görüp başkaldırma noktasına gelmiştir. Bir kısım kadın büyük kentlerde ev ve konak dışına çıkmıştır. Kadın, Boğaziçi'ndeki mehtap gezilerinden Beyoğlu'ndaki alışverişlere kadar birçok yerde toplumsal hayata girmiştir. Sanayileşme ve kentleşmenin yavaşlığına rağmen toplumda kadının bir yy.dan beri ılımlı bir özgürleşme sürecine girdiği söylenebilir.⁶⁵⁰

Köylü kadın ve göçebe aşiretlerin kadını öteden beri çalışma yaşamının içinde olmuştur. Ayrıca onlara tarlada çalışmaları için gerekli fetva da verilmiştir. Köylü kadının ev ve üretim işlerinin birçoğunu yaptığını biliyoruz. Gıda, dokuma ve hayvancılık işlerinin tümünü, tarla işlerinin birçoğunu köylü kadın gerçekleştirmekteydi. 19. yy.ın başında Çukurova'da pamukta, Ege'de ve Akdeniz'de zeytinde Karadeniz'de fındıkta tarım işçisi olarak köylü kadın çok düşük ücretlerle çalıştırılmıştır. Hele süreç içerisinde yetişkin erkeklerin sürekli silâh altında

⁶⁴⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı Toplumunda Aile" **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I**, (Ankara: 2000), s.65.

⁶⁴⁵ Yakut, **a.g.m.**, s.23.

⁶⁴⁶ Melda Üner, "Tanzimat Romanında Kadın Tipleri ve Musiki Teması", **Kadın Çalışmalarında Disiplinler Arası Buluşma, 1-4 Mart Sempozyum Bildiri Metinleri**, C.I, (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları, 2004), s.271.

⁶⁴⁷ Güzel, **a.g.m.**, s.858.

⁶⁴⁸ Tekeli, **a.g.e.**, s.122.

⁶⁴⁹ Güzel, **Önc. Ver.**, s.859

⁶⁵⁰ **Aynı**, s.859.

bulundurulması ve savaşlarda kırılmasının kadınların işlerini daha zorlaştırdığı açıktır. Zaman zaman ortaya çıkan kıtlık ve onun yol açtığı ölüm vb. felaketler kadınların mücadele ve isyan etmesine neden olmuştur.⁶⁵¹

Tanzimat, Türk toplumunun çağdaş batı medeniyetine ayak uydurma çabası çerçevesinde, toplumun hayat görüşü ve temel değer ve kavramlarında köklü değişiklikler meydana getirmiştir.

Tanzimat'a kadar ev içindeki konumu pasif bir hizmet veya güzellik objesi olmaktan ileri gidemeyen Türk kadını Tanzimat ile birlikte batılılaşmaya başlamıştır. Hemen her kesimden Türk kadını için; okuma yazma bilmek, nakış dikiş yapabilmek, musikiden anlamak ve bir enstrüman çalabilmek önemli hale gelmiştir.⁶⁵² Kadının içinde yetiştiği sosyal kesim yükseldikçe yukarıda sayılan esaslara Fransızca ve hatta İngilizce bilgisi, musiki de ustalaşma ve birden çok enstrüman çalabilme de eklenmekte ve kimilerinde bu esaslardaki bilgi düzeyi neredeyse mükemmele varmaktadır.⁶⁵³

XIX. yy.da Tanzimat dönemi Osmanlı toplumunda yeni bir insan tipi ortaya çıkarmıştır. Her alandaki modernleşme Osmanlı kadını içinde kayda değer gelişmeler başlatmıştır. Osmanlı Kadını'nın hayatı ayrı bir renge bürünmüştür. Bu renk değişikliğini sadece modadan, günlük yaşamdan, tüketim kalıplarındaki farklılaşmadan, yabancı dil öğrenmek veya piyano çalmak gibi yeni zevklerden kombine değildir. XIX. yy. da Osmanlı ülkelerinde tarımda, eğitimde görülen bazı yapısal değişimler ve bütün dünyanın yaşadığı haberleşme ve teknolojideki devrimin Osmanlı topraklarına yansımaları, klasik aile yapısını büyük şehir kadar kırsal alanda da yavaş yavaş değişim geçirmeye zorlamıştır.⁶⁵⁴

Şehirlerde küçümsenmeyecek kadar bir büyüme dolayısı ile aile yapısında da modernleşmeyi oluşturmuştur.

Tanzimat döneminde kadınların örgütlenme konusunda, özellikle savaşta yaralanmalara yardım amacıyla kurdukları komitelere örnekler verdiğini görüyoruz. 1854'de Kırım Savaşı nedeniyle İstanbul'a gelen ve savaşın yapıldığı bölgeye geçip yaralılara büyük yardımlarda bulunan Florence Nightingale ve Miss Stanley örneği bu konuda etkileyici olmuştur. 1876'da Bosna ve Sırbistan'daki savaş nedeniyle Temmuz

⁶⁵¹ Aynı, s.863.

⁶⁵² Aynı, s.863.

⁶⁵³ Üner, a.g.m., s.273-274.

⁶⁵⁴ Ortaylı, Osm. Dev. De İktisadi,..., s.64.

1876'da İstanbul'da Savaş yaralılarına yardım amacıyla kurulan Ermeni Kadınlar komitesini haber veren 11 Temmuz 1876 tarihli "Stamboul" (İstanbul'da yayınlanan Fransızca gazete), Nightingale arkadaşlarından övgüyle söz etmektedir. Temmuz'un sonuna doğru Mithat Paşa'nın eşinin başkanlığı altında Yaralılara Yardım komitesi kurulmuştur. (Stamboul 21 Temmuz 1876) Eylül başında Bayan Nede Papisov başkanlığında İstanbullu Bulgar hanımlar Yardım Cemiyeti kurulmuştur. (Stamboul 3 Eylül 1876) Bu örgütler daha çok İstanbul'un tanınmış aileleri hanımlarının yardımsever ve yurtsever niyetlerle kurdukları hayır örgütleridir. Bu örgütler kendi ürettikleri sargı bezi vb. yaralılar için gerekli malzemeleri savaş alanına iletilmek üzere Harbiye Nezaret'ine iletmekteydiler. Bu örgütler para yardımı toplamakta yada bizzat para yardımı da yapmaktaydılar. Bu tür faaliyetler Kadınların Toplumsal Yaşam'da etkin olmalarına belli ölçülerde yardımcı olmuşlardır. Benzer örgütlenmelere savaş alanlarında daha sonra da rastlanmıştır.⁶⁵⁵

Tanzimat'ın getirdiği sosyo-kültürel değişim, hiç değilse üst ve orta tabaka kadın'ın toplumsal hayata girişini hazırlayan altın bir dönem olmuştur.⁶⁵⁶

Ancak Tanzimat Döneminde hemen hemen her alanda karşılaşılan sorunla burada da karşılaşılır. Çünkü modernleşmeye taraftar olanlarla, modernleşmeye karşı olanlar yan yanadır.⁶⁵⁷ Kadınlar için alınan bütün yeni ve olumlu kararlar da bir çeşit harem ve selamlık zihniyeti özenle korunur, resmi ilanlarda bile halka güvence verme gereği duyulur.⁶⁵⁸ Tanzimat Hareketini destekleyenler; İslamiyet'in çağdaşlaşmaya engel bir din olmadığını, batılılaşma, eşitlik ve temsili hükümet gibi gelişmelere ters düşmediğini öne sürerler.⁶⁵⁹ Karşıtları ise; özellikle ulema kesimi Tanzimat'ın İslamla, dolayısıyla Osmanlı siyasetini oluşturan unsurlarla genellikle bağdaşmadığını savunurlar.⁶⁶⁰

⁶⁵⁵ Güzel, **a.g.m.**, s.859.

⁶⁵⁶ Ortaylı, **Osm. Dev.de İktisadi.....**, s.64.

⁶⁵⁷ Gülşay Arıkan, "Osmanlılar'da Tanzimat Doneminde Kadınlarla İlgili Gelişmeler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, (Birinci Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1994), s.323.

⁶⁵⁸ Taşkıran, **a.g.e.**, s. 25; Dogramaci, **a.g.e.**, s. 12.

⁶⁵⁹ Altındal, **a.g.e.**, s. 95.

⁶⁶⁰ **Aynı**, s.99.

Bu dönemde yenilenmenin ve kadına verilen eğitim hakkının karşısında olan görüşler bunu İslamiyet'i tehdit olarak algılamıştır. Toplum içinde ilerencilik-gericilik, alafrangacılık-alaturkacılık tartışmaları giderek artmaya başlamıştır.⁶⁶¹

Nitekim Almanya Nurbeng'de yapılan Fraen Anstiftung Toplantı Tutanaklarına baktığımızda şu görüşler öne sürülmüştür;

“1839–1876 yılları, Osmanlı bürokratlarının idari, yasal, eğitim alanlarında reform çabaları içinde buldukları, bir dönemdir. Fransız Devrimi'nin getirdiği özgürlük, eşitlik, vatandaşlık gibi kavramları tartıştıkları, kadın eğitimi, kadınların yeni kuşakları eğitime "sorumlulukları" nedeniyle toplumsal gelişme açısından özellikle gündemde tuttıkları bir dönemdir. İslami devlet ideolojisini savunanlar ise, Kuran hükümlerinin sosyal yaşamı yeterince düzenleme görevine dikkat çekerek, reform yanlısı Osmanlı bürokratlarına karşı çıkmış ve iki kesim arasında yoğun tartışmalar yaşanmıştır.”⁶⁶²

Tanzimat Fermanı sonrasında yaşanan yeniliklerle ilgili olarak Terakki-i Muhadderât Gazetesinde de:

“Osmanlı padişahı şevketlü (Sultan Abdülaziz) Hazretleri tarafından geçen Muharrem de şura-yı devlette irad buyrulan nutk-u hümayunda ahaliye hayli serbesti verilmiş olduğundan nutk-u celil-i mezbur bize hayliden hayli husul-ü islahat ümitleri vermiş ise de;

Ahali tarafından bu babda hiçbir güna taleb ve temenni vuku' bulmadığından ve nefke-i serbesti olan islahatın fiil-i icrası ise daima taleb ve tekazi üzerine cereyan edegeldiğinden islahat-i mevudenin belki yüzde doksan dokuzu daha meydan-i husule gelmemiştir.

Osmanlı Devleti tabiiyesinden bulunan Hristiyan kadınları terbiye ve teveddünce hemen hemen Avrupa kadınlarına yaklaşıyorlar. Demek oldu ki iş kadınlıkta ve erkeklikte değil emr-i terbiyece milletler beyninde tefavüt hâsıl oluyor. Doğrusu hep bir devlet tablosundan bulunan milel-i Osmaniye familyalarından hristiyanların tarik-i terbiye ve temeddünde ilerleyib de Osmanlı kadınlarını böyle geri kalmaları teessüf olunacak şeydir.

Osmanlı kadınlarına Avrupa'da bazı madamların taleb ettikleri hukuk-u tamame ve kelam verilsin iddiasında değil isek de lakin kadın kısmının bütün evlerde kapatıp

⁶⁶¹ Toska, a.g.m., s.12.

⁶⁶² Meral Akkent, “Osmanlı Büyükannelerin Feminist Talepleri”, **Kadın Hareketinin Kurumlaşması, Fırsatlar ve Rizokolar**, 1-4 Kasım 1991'de Frauen Anstiftung Uluslararası Toplantı Tutanakları, Çeviren: Meral Akkent, (İstanbul, 1994), s. 15.

kalmalarını dahi tecviz etmeyiz. Buda hakkaniyet yakişir şey degildir. Şeriat-i İslamiye de dahi kadınların büsbütün mahbus gibi olmaları farz degildir.

Osmanlı kadınlarına kocalarının daima azar ve hakaret ettiklerine ve bıçak vesair alat ile saldırdıklarına inanamayız. Zannederiz ki Osmanlı milletinin içinde pek çok nazik zatlar vardır. Fakat şunu iddia ederiz ki kadınların veraset ve tasarruf-u emlak ve idarece erkeklere müsavata nail-i hukuk olmaları mukteza-yi haldendir.

Kadınların emr-i temeddünde terakki etmelerine bizim dince bir mahzur yoktur. Okumalı tahsil-terbiye etmelidirler. Bizim esas dinimiz saive gayret üzerine tesis etmiştir. Adalet ve kehanetin aleyhindedir. Din-i mübin-i İslam'da tembellik yoktur.”⁶⁶³ Şeklinde görüşler ileri sürülmüştür.

İleri - geri çatışmasına rağmen XIX. yy. Tanzimat Döneminde siyasal, ekonomik, sosyal, eğitim, hukuk ve düşünsel alanlarda ortaya çıkan değişimlerle kadın toplumda özgürleşme alanı bulur. Yurt dışına çıkıp, eğitim görerek, yeni bir nesil ve anlayış yaratan aydınların, Avrupa'daki gelişmeleri Osmanlı Devletinde uygulama çabaları söz konusudur.

Osmanlı kadını için üç ilke belirlenmiştir. “İyi ana, iyi eş, iyi Müslüman” olmak. Eğitilmiş, Arapça, Farsça bilen geleneksel müzik eğitiminin yanı sıra Fransızca, İngilizce gibi batı dilleri ve edebiyatı müzik, matematik, kimya, tarih, coğrafya, gibi dersleri de alan bu yeni kuşak, farklı bir kültür donanımı ile yetişmeye başlamıştır.

Kısaca Tanzimat aydınının batıya açılan penceresi ile birlikte kadının varlığı hatırlanmış, yeni bir toplum yaratmanın, ilerlemenin ancak kadınlarında bilgili, kültürlü bireyler olarak yetişmeleriyle mümkün olacağı görüşü hâkim olmaya başlamıştır. Bu nedenle Tanzimat Dönemi kadınların bütün bir İmparatorluk içinde değilse bile, eğitim olanaklarına kavuştukları, onlar için okullar açılmaya başladıkları bir dönemin başlangıcı olmuştur. Onlardan toplumda fedakâr, iyi bir eş ve bilgili bir anne olarak yetişmelerini isteyen görüşü bir vazife olarak benimsemişler ve kendi yazılarında da bu görüşleri yaygınlaştırmaya çalışmışlardır. Kendileri için çıkarılan yayınlar aracılığıyla, batılı hemcinsleri ile tanışmaya, onların eylemlerini izlemeye başlamışlardır. Kendileri için ön görülen bilgilerle donanırken yavaş yavaş cılız da olsa daha özgür ve erkeklerle eşit haklara sahip olma isteklerini belirten sesleri de duyulmaya başlamıştır.

⁶⁶³ **Terakki-i Muhadderât**, 20 Cemayelahir, 1286, s.1-3. bkz. Ek.10.

SONUÇ

Osmanlı kadını, yüzyıllar boyu egemenliğini üç kıtada sürdürmüş bir imparatorluğun en önemli unsurlarından biri olmuştur.

Osmanlı imparatorluğundaki kadının yerini daha iyi anlayabilmek için daha önceki dönemler hakkında da bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Orta Asya'daki Türk kadınının o dönemdeki şartları göz önünde bulundurulursa, özgür bir biçimde yaşadığı söylenebilmektedir. Çeşitli işlerde, eşi ile birlikte olan kadın, sosyal ilişkiler ve siyasi toplantılarda, eşinin yanında yer almıştır.

Selçuklu İmparatorluğunda, Türk kadını ilk zamanlar, eski töre ve geleneklere uygun olarak, eşinin yanında yaşamını sürdürmüştür. Ama sonra giderek, kentlerde yaşayan kadınlar, sosyal ve ekonomik hayattan çekilmeye başlamışlardır. Kırsal kesimdeki kadınlar ise, eşleriyle birlikte o işbirliği içinde çalışmayı sürdürmüşlerdir.

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş yıllarında ise, eski Türk geleneklerine uygun olarak, kadın eşinin yanında yer almış ve oldukça özgür bir yaşam sürmüştür.

Daha sonra bu durum giderek değişmeye başlamış ve İslam dininin giderek yozlaştırılması sonucu, kadının durumunda bir gerileme dönemi başlamıştır. Özellikle şehirlerde olmak üzere, kadınlara toplumda verilen sosyal roller, ellerinden geri alınmaya başlamış ve Osmanlı kadını geri plana itilmiştir. XVI. yy.dan başlayarak, kadının sokağa çıkmasından, üzerine giydiği kıyafete kadar, her davranışını kısıtlama yönünde uygulamalar başlamıştır.

Kırsal kesimdeki Türk kadını ise, tarlada erkeği ile beraber çalışmıştır. Erkeklerden uzaklaşmadan, toplumdan yabancılaşmadan, evine, vatanına bağlı çalışan, verimli olan bir varlık olmuştur.

Tanzimat Döneminde, Türk kadınına hukuki açıdan da bazı yeni haklar getirilmiştir. Cariyeliğin kaldırılması da bu döneme aittir. Her ne kadar kâğıt üzerinde kalan bir karar olsa da kadınların cariyelik ya da odalık olma durumları tartışmaya açılmıştır. Tanzimat Döneminde evlenmelerin zor olmasından dolayı (aile izni, vergi, başlık...) yaşanan toplumsal sorunları ortadan kaldırmak amacıyla (kız kaçırma, adam öldürme, israf vb.) bazı fermanlar da çıkarılarak düzenlemeler yapılmıştır. Ergenlik yaşı

geçmiş kızların ve dulların aile izni olmadan evlenebilmeleri, başlık istenmemesi ve düğünlerde israfa gidilmemesi istenmiştir.

Tanzimat döneminde kadın sosyal hayatında; evden dışarıya çıkan, sosyalleşen, Doğu-Batı kültürü arasında kalan bir çizgi çizmiştir. Konak eğitimi ve Tanzimat Okullarında eğitim gören kadınlar "entelektüel kadın" tipini yaratmışlar, Avrupalılaşımlar ve bazı kesimlerce de eleştirilmişlerdir. Mesire yerlerine, eğlence yerlerine ve alışveriş merkezlerine gidişleri ve buralarda bulunuşları kurallara bağlı olsa da, Tanzimat öncesi döneme göre bir serbestlik vardır. Ayrıca çıkarılan fermanlarda kadınları koruma adına erkekler uyarılmış, kadınların toplumsal hayatta rahat etmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Kadın hayatında giyim-kuşam gündemi oluşturmuş yeniçağın gereği olarak kadınlar Avrupa modasını yakından takip ederek ferace - yaşmak ikilisine alabildiğine değişik şekiller vermişlerdir.

Tanzimat Döneminde kadınları özellikle kırsal kesimde hayatında, erkekten sonra ikinci güç olarak görüyoruz. Ayrıca dokumacılık ve gıda sektöründe, bazen ev tezgâhlarında, bazen de fabrikalarda kadınlara rastlamak mümkündür. Ancak çok az ücret ve sosyal güvenceleri olmadan çalışmaktadırlar.

Osmanlı İmparatorluğunun ilk zamanlarında kadınlar eğitim hakkından yoksun bırakılmışlardır. Kızlar için tek eğitim yapılan yer, çok basit bir din bilgisi veren sıbyan mektepleri olmuştur. Tanzimat döneminde ise, kadına ilk defa ilköğretimin üstünde bir eğitim imkânı sağlanmış, kızlar için rüştiye ve darulmuallimat açılmıştır. Özellikle dârulmuallimatın açılması, Türk kadınının resmen çalışma hayatına girmesi sonucunu doğurmuştur. Buradan mezun olan kadınlar öğretmen olarak görev almışlardır. Böylece Türk kadını resmi olarak çalışma hayatına ilk girişi eğitim alanında olmuştur. Ayrıca ebe mektebinden mezun olanlarda çalışma hayatına girmişlerdir. Bu dönemde açılan sanat mektepleri sayesinde, kadınlar küçük sanayi müesseselerinde çalışmaya başlamışlardır.

Tanzimat Döneminde kadınların toplumdaki önemi, ne oldukları, ne olmaları gerektiği konusu en güzel şekilde ünlü edebiyatçıların eserlerinde dile getirilmiştir. Kadınlara sosyal haklar verilmesi, mutlaka eğitim görmeleri vb. konular dönemin ünlü edebiyatçıları Namık Kemal, Ahmet Mithat, Şemseddin Sami tarafından dile getirilmiştir. Yine bu dönemde yetişen edebiyatçı kadınlar Zafer Hanım, Şair Fitnat

Hanım ve Şair Leyla Hanım (Saz) eski edebiyat geleneklerini koruyarak eserler vermişlerdir. Fatma Aliye Hanım ise tarihimizde Tanzimat anlayışıyla kadın sorunlarına eğilen ilk kadın romancımız olurken, Şair Nigar Hanım da yeni anlayışla şiirler yazan ilk kadın şairimiz olarak tarih sayfasında yerlerini almışlardır.

XIX. yy. hem Osmanlı Devletinde hem de Avrupa'da değişen yaşam koşullarıyla kadın hareketlerinin yoğunlaştığı bir dönemdir. Avrupa'da birçok ülkede kadınların mücadelesi ses getirmiştir. Siyasal, sosyal, ekonomik haklarına zor da olsa zamanla ulaşma imkânı bulmuşlardır.

Tanzimat Dönemi bütün bu saydığımız değişiklikler ve gelişmelerle kadınların hak arama mücadelelerinin başlangıç noktasını oluşturmuştur.

Tanzimat Döneminde temelleri atılan kadınların toplumsallaşması II. Meşrutiyet Döneminde hızla devam etmiş, işgal yıllarında, Kurtuluş Savaşında, Milli Mücadelede kadın yer almış, hak ettiği konuma Cumhuriyet Devrimleriyle ulaşmıştır.

EKLER

	Sayfa
EK 1. Terakki-i Muhadderât, 17 Rebiyülahir 1286, s.2.	134
EK 2. Terakki-i Muhadderât, 29 Rebiyülevvel 1286, s.3.	135
EK.3 Terakki-i Muhadderât, 15 Rebiyülahir 1286, s.4.	136
EK 4. Terakki-i Muhadderât, 28 Cemiziyülevvel 1286, s.2.	137
EK 5. Terakki-i Muhadderât, 19 Zilkâde 1286, s.3.	138
EK 6. Terakki-i Muhadderât, 4 Zilhecce 1286, s.3.	139
EK 7. Terakki-i Muhadderât, 19 Zilkâde 1286, s.1.	140
EK 8. Terakki-i Muhadderât, 4 Recep 1285, s.3.	141
EK 9. Terakki-i Muhadderât, 19 Zilkâde 1287, s.3.	142
EK 10. Terakki-i Muhadderât, 20 Cemayelahir 1286, s.1–3.	143
EK 11. Terakki-i Muhadderât, 15 Rebiyülahir 1286, s.2.	144
EK 12. Terakki-i Muhadderât, 23 Rebiyülahir 1286, s.1.	145
EK 13. Terakki-i Muhadderât, 27 Cemiyülahir 1286, s.1.	146
EK 14. Terakki-i Muhadderât, 27 Cemiyülahir 1286, s.2.	147
EK 15. Terakki-i Muhadderât, 17 Şaban 1286, s.2.	148
EK 16. Terakki-i Muhadderât, 23 Rebiyülahir 1286,s.2.	149
EK 17. Terakki-i Muhadderât, 28 Cemaziyülevvel 1286, s.4–5.	150
EK 18. Terakki-i Muhadderât, 15 Muharrem 1286, s.1.	151
EK 19. Terakki-i Muhadderât, 8 Muharrem 1287, s.1.	152
EK 20. Terakki-i Muhadderât, 26 Rebiyülevvel 1287, s.4.	153
EK 21. Terakki-i Muhadderât, 26 Rebiyülevvel 1287, s.1.	154
EK 22. Terakki-i Muhadderât, 23 Rebiyülevvel 1286, s.1.	155
EK 23. Terakki-i Muhadderât, 12 Rebiyülahir 1287, s.1.	156
EK 24. Terakki-i Muhadderât, 28 Cemaziyülâhir 1286, s.4.	157
EK 25. Terakki-i Muhadderât, 12 Rebiyülevvel 1287, s.2.	158

Yukarıda listesi sunulan Ek'ler Ankara: Milli Kütüphane, İhsan Sungu Kitapları, 1957 SB 213'den alınmıştır.

عالمی آویخته قوتداره و قاننداره، و قیدار ارتکاز حقیقہ
 دلائل قاطعہ اولیای کی آں اربابینہ، چاہدگان و جمہوری ادارہ
 امین ہب دنیہ دار
 اذیتہ مقدمہ، قوتہ ماہیہ، حائر و بیاض، ادرارہ غاب
 اولویہ استدعایہ، غیبی جبار اخذ و صعب، ایدر بلدیہ الہیہ
 بر پائے انب حسی، رجحانہ، عطا الہیہ، کائنات ایدرینہ، بر جہہ
 جنگی سلولیاری، قرون و عطاء، استزادگی، کولورہ
 سرکائی، اسناد و تنظیم، استہرا ایدر ایدہ، انتہای نوع
 بشرک عالمی از ارباب تری، اولیہ، تمدن انسانک پناہ ضعیف
 قوی، بر لکان، فایزیک ارتکاز، حکم و مینہ، بولسی جای نجیب
 دکابر، آویز، کھنجر و حصار، بعضا علاقہ و انکانت اولیہ
 فقط ایدر لری، عربین، خرمیو ایدر
 انتہای او، وقار، اولان غایت و مقبولیت، حال تمدن طولانی نسا
 ضعیف پند و وقار و زور و پرتیک، چاہستہ محتاج اولیہ لکن
 شمسوی احوال عقیدہ، بلکہ زالی ایش ایدر کائنات فایزینار
 اسکی نظریہ باطنی و کیمیا، یعنی اومعادلہ الہما ایدر اولویہ
 تمدن ایدر، معارف عقل و حکمت، خانی تمدنی اسکی
 زمانہ کی امتیاز، جان ایچون درہنگری، چاہستہ محتاج دکابر
 حرکات مستثنی، حرکت ایدر کتب ایدر مدنی، معارف الہ
 حقیقہ مدنیہ، طلب ایدر، مابو، فایزیک، دنی یعنی اوسوزدہ
 حرکت ایدر، چالشیلی، ارشدتہ احتیاج و باہری اولان شی
 دکل آری، مقدمہ
 قیادتنا، قوتک سایہ چاہستہ، جان و مال امین اربابینہ
 ارتقائی ارتکاز، دینی فایزینار کی صلاحیت، کریمہ، در لرتیک
 قوی، پدیدین حکم، عقابین، آن ایں شافعی، اعتقاد، در اختلافہ
 پر زمانہ، کریمہ، برضت، الہیہ مسلح، جسمورہ، رفتار، بلکہ ارتکاز
 اسکی زمانہ، بزرگی، درہنگری، چاہستہ، قانندک، اکا غلبہ
 ایدر کی، پیدمیر، فہمین، پینہ، وفاق، اختلاف، معنوی ایسہ
 قرون سابقہ، انکنت و باہرات، باطلہ، سنگ آری اولیہ، تمدن
 زمانہ، در حال، باقی فانی، چار اولیہ، چینی کی پرتی، چاہستہ
 عقیدتی، تالیف، ایچش اولان، انکنت، جدیدک آیدر، چو ایدر، چینی
 پیدمیر
 بلاہ، میان اولان، انکنت، مطالعہ، مکتب ایجابی، حقیقہ، دیوہ
 البیوم، اختلافی، انکنت، و اشتہاد، بلکہ دکتور الہیہ، انان پینہ
 بکون، بینه، بینه، مستعارہ، بیان، ارتکاز، ملا، طریق، سنی
 وطریق، غیبی، سلوک ایدر، انکنت، و اشتہاد، پرتی، پیدمیر
 بر سکر، الہیہ، بر پاس، رود، اہل، مستند، کریمہ، بر، طریقی، اولویہ
 جمہور، ایدر، ہر، بریک، شیوہ، اولویہ، مشنویت، معلومات
 مخصوصہ، سکر، اولویہ، پوسینہ، سنی، برطانیہ، مکتب عقل
 و اشتہاد، دیکرت، ماؤفدہ، و باہر، ماد، و دستدہ، دیندار

واختلاف، هر وطنانک، زبرہ، و دیگرہ، واحوال، خصوصاً، زانین
 مشتاق، ایدر، ایسہ، فایزیک، ارتکاز، پینہ، اولان، فرق
 و اختلاف، دینی، بوکا، عالمی
 ارتقائی، مطالعہ، ایجابی، چاہستہ، ارتکاز، الہیہ، فایزین، عمر
 و مشنویت، کریمہ، بکدیکر، قیاس، اولویہ، پوسینہ،
 علم ایدر، کریمہ، فہمین، پینہ، بر فرق، پوسینہ، حتی یعنی
 انتہای، انان، اولیہ، آویز، فایزیک، دینی، عقل، و کلا، ارتکاز
 قدر، تحصیل، معارف، اشتہاد، نظر، اولیہ، تمدن، مجال، ملت
 و اعضا، انجمن، دانش، طایفہ، نسا، دینی، حنون، و معارف
 تحصیل، ایچون، عقیدتی، اولان، اسباب، و ساطعی، مدارک، ایدر
 شمسوی، قدر، فایزیک، محتاج، معنوی، مستہ، لایقہ، وقت
 ارتقائی، تمدن، عموک، تحصیل، معارف، درجہ، مطہرہ، وقت
 نوع ایدر، ماسد، جمال، ایسہ، ارتکاز، و کلا، نسا
 خطبات، عقیدہ، بولسی، مستوجب، ایدر کائنات، و مشنویت
 دینی، فہمین، الہیہ، فایزین، سنگ، سعادت، خانی، اخلاقی، قوی
 بر کلا، چمن، قوتدہ، فنون، و معارف، این، مختارک، دفعہ، چاہستہ
 تربیتی، نوع، ایسہ، اولیہ، سنی، توسیع، ایچش، انان، ارتکاز
 ارتقائی، کرمی، اولیہ، ارتقائی، توسیع، ایچش، انان، ارتکاز
 و تربیتی، سنی، ساطعی، سکر، دیکر، چاہستہ
 (انتہی)

مکتب، صنایع، مشارکت، ارتکاز، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی
 پنا، حضرت، کریمہ، عصمت، علم، خانی، ارتقائی، ارتقائی
 طرف، عقیدہ، ارتقائی، مکتب، مرتبہ، پوز، سعادت، قریمہ، ارتقائی
 پوز، سکر
 اسباب، تحصیل، مکتب، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی
 وظائف، دیکر، ارتقائی، مکتب، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی
 خصوصاً، مطہر، علم، ایچش، انان، پنا، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی
 دیکر، انان، ارتقائی، مکتب، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی
 ارتقائی، ارتقائی، مکتب، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی
 مشن، برطانیہ، اولان، وفاق
 پنا، علم، ساطعی، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی، ارتقائی
 و تربیتی، سنی، ساطعی، سکر، دیکر، چاہستہ
 (انتہی)

✦ بازار ✦

روزى سنه ۱۲۸۵ تومز ۲۷

✦ عذرات اجيرن خيزند ✦

مرف سنه ۱۲۸۶ ربيع الاخر ۲۹

پورته هفتده ركز بازار كوئى چيگ بازارينه چمت عليه حقايقه مضمينه مرفع اوتور مديونات وديانات نافعه مالميز...

✦ آداب زوجين ✦

مرفه خلاق اولماز ايمه تيش ونا مومنى صيانت ايمديور... اولمه مومنى اولورده سيب اولورده وئيريت وئيريت وئيريت... اولمه مومنى اولورده سيب اولورده وئيريت وئيريت وئيريت...

ورانسوز تالان السلى حرمى اولميشينده ايتور ايتور ايتور... ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور...

ورانسوز (اسجه ملح اولان مومنى بايزورده ايتور ايتور... ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور...

مومنى بايزورده (ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور... ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور...

مومنى بايزورده ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور... ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور...

مومنى بايزورده ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور... ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور...

مومنى بايزورده ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور... ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور...

مومنى بايزورده ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور... ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور...

مومنى بايزورده ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور... ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور ايتور...

بعض غریزہ کارکنان و لاژیکہ یعنی تازہ و کھلم کھلم فطرت الہی سے مقیم و لیکار لیس و مایوسی اوان بااقتدار انظوائی طرزندان اوانان اخبار اوزرنیہ رقمہ مکتوب روحانی اعلان ایڈرک راهہ فرزند بش سنہ صحابہ جری اوقاتہ ی ویش سنہ سنہ مکتوب سہاروق حاصلاتی رومایہ امانہ کوزنطری امرایش ایش کن شہمدت مذکورہ شام و پانہ کاغذ راہبر صاحبزادی کسب سائنس و حاصلاتی رومایہ کوزنطری ایلانقرین سماج پرا اوجو زانیدی چہہ یو کرک پرنکین شادی مودا باش ایسہ و پشہ و اقدار سماج و پانہ و خندین ید کونیک شادی مودا اولیاد

خراندہ وینان اقدم طغای ورتوب نام بگری اوج سنہ سال

بعض غریزہ کارکنان و لاژیکہ یعنی تازہ و کھلم کھلم فطرت الہی سے مقیم و لیکار لیس و مایوسی اوان بااقتدار انظوائی طرزندان اوانان اخبار اوزرنیہ رقمہ مکتوب روحانی اعلان ایڈرک راهہ فرزند بش سنہ صحابہ جری اوقاتہ ی ویش سنہ سنہ مکتوب سہاروق حاصلاتی رومایہ امانہ کوزنطری امرایش ایش کن شہمدت مذکورہ شام و پانہ کاغذ راہبر صاحبزادی کسب سائنس و حاصلاتی رومایہ کوزنطری ایلانقرین سماج پرا اوجو زانیدی چہہ یو کرک پرنکین شادی مودا باش ایسہ و پشہ و اقدار سماج و پانہ و خندین ید کونیک شادی مودا اولیاد

خراندہ وینان اقدم طغای ورتوب نام بگری اوج سنہ سال

بعض غریزہ کارکنان و لاژیکہ یعنی تازہ و کھلم کھلم فطرت الہی سے مقیم و لیکار لیس و مایوسی اوان بااقتدار انظوائی طرزندان اوانان اخبار اوزرنیہ رقمہ مکتوب روحانی اعلان ایڈرک راهہ فرزند بش سنہ صحابہ جری اوقاتہ ی ویش سنہ سنہ مکتوب سہاروق حاصلاتی رومایہ امانہ کوزنطری امرایش ایش کن شہمدت مذکورہ شام و پانہ کاغذ راہبر صاحبزادی کسب سائنس و حاصلاتی رومایہ کوزنطری ایلانقرین سماج پرا اوجو زانیدی چہہ یو کرک پرنکین شادی مودا باش ایسہ و پشہ و اقدار سماج و پانہ و خندین ید کونیک شادی مودا اولیاد

خراندہ وینان اقدم طغای ورتوب نام بگری اوج سنہ سال

بعض غریزہ کارکنان و لاژیکہ یعنی تازہ و کھلم کھلم فطرت الہی سے مقیم و لیکار لیس و مایوسی اوان بااقتدار انظوائی طرزندان اوانان اخبار اوزرنیہ رقمہ مکتوب روحانی اعلان ایڈرک راهہ فرزند بش سنہ صحابہ جری اوقاتہ ی ویش سنہ سنہ مکتوب سہاروق حاصلاتی رومایہ امانہ کوزنطری امرایش ایش کن شہمدت مذکورہ شام و پانہ کاغذ راہبر صاحبزادی کسب سائنس و حاصلاتی رومایہ کوزنطری ایلانقرین سماج پرا اوجو زانیدی چہہ یو کرک پرنکین شادی مودا باش ایسہ و پشہ و اقدار سماج و پانہ و خندین ید کونیک شادی مودا اولیاد

خراندہ وینان اقدم طغای ورتوب نام بگری اوج سنہ سال

بعض غریزہ کارکنان و لاژیکہ یعنی تازہ و کھلم کھلم فطرت الہی سے مقیم و لیکار لیس و مایوسی اوان بااقتدار انظوائی طرزندان اوانان اخبار اوزرنیہ رقمہ مکتوب روحانی اعلان ایڈرک راهہ فرزند بش سنہ صحابہ جری اوقاتہ ی ویش سنہ سنہ مکتوب سہاروق حاصلاتی رومایہ امانہ کوزنطری امرایش ایش کن شہمدت مذکورہ شام و پانہ کاغذ راہبر صاحبزادی کسب سائنس و حاصلاتی رومایہ کوزنطری ایلانقرین سماج پرا اوجو زانیدی چہہ یو کرک پرنکین شادی مودا باش ایسہ و پشہ و اقدار سماج و پانہ و خندین ید کونیک شادی مودا اولیاد

خراندہ وینان اقدم طغای ورتوب نام بگری اوج سنہ سال

بعض غریزہ کارکنان و لاژیکہ یعنی تازہ و کھلم کھلم فطرت الہی سے مقیم و لیکار لیس و مایوسی اوان بااقتدار انظوائی طرزندان اوانان اخبار اوزرنیہ رقمہ مکتوب روحانی اعلان ایڈرک راهہ فرزند بش سنہ صحابہ جری اوقاتہ ی ویش سنہ سنہ مکتوب سہاروق حاصلاتی رومایہ امانہ کوزنطری امرایش ایش کن شہمدت مذکورہ شام و پانہ کاغذ راہبر صاحبزادی کسب سائنس و حاصلاتی رومایہ کوزنطری ایلانقرین سماج پرا اوجو زانیدی چہہ یو کرک پرنکین شادی مودا باش ایسہ و پشہ و اقدار سماج و پانہ و خندین ید کونیک شادی مودا اولیاد

خراندہ وینان اقدم طغای ورتوب نام بگری اوج سنہ سال

KAYNAKÇA

Belgesel Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade (Dâhiliye), No: 27616

Devlet Salnamesi, 1294.

-----, 1295.

-----, 1276.

-----, 1288.

-----, 1290.

-----, 1269.

-----, 1300.

Düstur, I. Tertip, Cilt No: I.

-----, Cild-i Evvel, I. Tertip, İstanbul: Matbaai Amire, 1289.

-----, 2 eyl-i Salis, I. Tertip, Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1299.

-----, 2 eyl-i Salis, I. Tertip, Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1300.

-----, Cild-i Ruba, I. Tertip, Dersaadet: Matbaai Amire 1295.

-----, Cild-i Salis, I. Tertip, Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1293.

-----, Tertib-i Sani, Cilt no: 9.

Bursa Seriyeye Siciye, Cilt no: 57, Sayı no: 620, 449.

Gazeteler

Terakki

Terakki-i Mukadderat

Ceride Havadis

Takvim-i Vekâyi

Dergiler

Hayat Tarih Mecmuası

Toplum ve Bilim

Türk Kadını

Bellekten

Türk Yurdu

Tarih ve Toplum

Demet

Tarih ve Edebiyat Mecmuası

Türk Edebiyatı

Cumhuriyet

A.Ü.D.T.C.F.D.

VIP

İş ve Düşünce

Adalet

Milli Kültür

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Milli Eğitim

OTAM

Vakıflar Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Anılar, Araştırmalar

ADIVAR, Halide Edip. **Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri**. Birinci Basım,
İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1956.

- AKKENT, Meral. “Osmanlı Büyükannelerin Feminist Talepleri”, **Kadın Hareketinin Kurumlaşması, Fırsatlar ve Rizokolar, 1-4 Kasım 1991’de Frauen Anstiftung Uluslararası Toplantı Tutanakları**. Çeviren: Meral Akkent, İstanbul, 1994, s. 15.
- AKYÜZ, Yahya. **Türk Eğitim Tarihi**. Yedinci Basım, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.
- İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, **OTAM**. Sayı no: 5, Ocak 1994.
- “Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi”, **Milli Eğitim Dergisi**. Sayı no: 137, Mart 1998.
- “Öğretmenlik Mesleği ve Osmanlı’da Kadın Öğretmen Yetiştirilmesi”, **Tarih ve Toplum**. Cilt no: XXXIII, Sayı no: 195, Mart 2000, s. 32.
- ALKAN, Mehmet Özkan. “Tanzimat’tan Sonra Kadın’ın Hukuksal Statüsü ve Devletin Sürecine Müdahalesi Üzerine” **Toplum ve Bilim**. Sayı no: 50, .Yaz Dönem, 1990.
- ALP, Münevver. “Eski İstanbul’da Ustalık” **Türk Folklor Araştırmaları**. Cilt no: VIII, Sayı no: 170, Eylül 1963.
- ALTINDAL, Tunç. **Türkiye’de Kadın**. Beşinci Basım, İstanbul: Anahtar Yayınevi, 1991.
- **Osmanlı’da Kadın**. Birinci Basım, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1994.
- ALUS, Sermed. “Çarşaf”, **Aylık Ansiklopedisi**. Cilt no: III, İstanbul, 1947.
- ARAT Enise; MENTEŞE Firdevs; MENGÜ Nüzhet. “Türk Kadınlarının Hukuki Durumu”, **Kadın Dernekleri Federasyonu ve Gönüllü Kuruluşlar Yayını**. Ankara, 1983.
- ARAT, Necla. **Kadın Sorunu**. Birinci Baskı, İstanbul: Say Yayınları, 1986.
- ARIKAN, Gülay. “Osmanlılar’da Tanzimat Döneminde Kadınlarla İlgili Gelişmeler”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**. Birinci Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1994.
- AŞA, Emel. “İlk Türk Kadın Romancısı Fatma Aliyue Hanım’ın Romanlarında Aile ve Kadın,” **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**. Cilt no: II, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992.
- Aşıkpaşaoğlu Tarihi**. Haz.: Nihal Atsız, Birinci Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.

- ATAMER, Hamdi. “Zenci Ticaretinin Yasaklanması”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**. Sayı no: 3, Aralık, 1967.
- AY, Taha. “En Yaşlı Kadın Şairimiz Leylâ Hanımefendi”, **Yedigün**. Sayı no: 70, 11 Temmuz 1934.
- AYDIN, Mehmet Akif. “Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü” **Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi**. Cilt no: II, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992.
- AYDIN, Erdoğan. **Nasıl Müslüman Olduk**. Birinci Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- AYRAL, Türkân. **Atatürk ve Kadın Hakları**. Ankara: Kadın Dernekleri Federasyonu ve Gönüllü Kuruluşlar Yayını, 1983.
- BARBAROSOĞLU, Fatma Karabıyık. **Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet**. Birinci Basım, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- BARKAN, Ömer Lütfü. “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat, 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi” **Tanzimat I**. Birinci Basım, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1940.
- Türkiye’de Toprak Meselesi**, Birinci Basım, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- BARROW ,R.H. **Romalılar**. Çev: Ender Gürol. (İstanbul: Varlık Yayınları, 1965).
- BAYRAM, Mikail. “Osmanlı Döneminde Kadın” Tercüman Kadın Ansiklopedisi. Cilt no: I, İstanbul, 1984.
- Bacıyan-ı Rûm**. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayını, 1987.
- BAYSUN, Cavid. “Kösem Sultan” Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**. Cilt no:VI, s. 915-923;
- BAYUR, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılâp Tarihi**. Cilt no:II, Üçüncü Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- Bebel, August. **Kadın ve Sosyalizm**. Çev: Sabiha Zekeriya Sertel. (Ankara: Toplum yayınevi,1980).
- BEHAR Cem; DUBEN Alan; İstanbul Households, Marriage, Family and Fertility (1880-1940). Cambridge: Cambridge University Press, 1991),; Aktaran: Surayı Faroqhi,

- Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam.** Çeviren: Elif Kılıç, Birinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- BEKİROĞLU, Nazan. “Osmanlı’da Kadın Şairler”, **Osmanlı Ansiklopedisi.** Cilt no: VI, Ankara, 1999.
- Şâir Nigâr Hanım.** Birinci Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- “Ahmet Mithat Efendi’nin Nigâr Hanım’a Mektupları”, **Türk Edebiyatı.** Sayı no: 246, Nisan 1994.
- “Unutulmuş Bir Müşteşrik Olga dö Lebedeva / Madam Gülnar”, **Dergâh.** Sayı no: 46, Aralık 1993.
- “Rappella Toi Çevresinde Ekrem ve Nigâr Hanım”, **Türk Edebiyatı.** Sayı no: 258, Mart 1995.
- BENDASON, Ney. **Başlangıçtan Günümüze Kadın Hakları.** Çev: Şirin Tekeli (İletişim Yayınları, Tarihsiz).s.20.
- BERK, Ali Hikmet. “Mir’i Arazide İntikal Kanunları”, **Adalet Dergisi.** Cilt no: XI, Sayı no: 2, Ankara, 1970.
- BERKSUN, Halil. “Düğün Geleneklerine Yasak”, **İdare Dergisi.** Yıl: 16, Sayı no: 174, Haziran, 1945.
- BEYATLI, Yahya Kemal. “Nigar Hanımefendi”, **Nevsâl-i Millî.** Sayı no: 4, İstanbul, 1914.
- BİLİM, Cahit Yalçın. **Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876).** Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998.
- BRIMO, Albert. **Zes Femmes Françaises Fare au Pouvoir Politique, Editions, Mantchretiens,** Pars 1975 s.45. Aktaran.
- BİRİNCİ, Necat. **Nabizâde Nazım.** Birinci Basım, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 1987.
- BORAN, Behice. “Namık Kemal’in Sosyal Fikirleri” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.** Ankara, 1942.
- BULUT, Rukiye. “İstanbul Kadınlarının Kıyafetleri ve I. Abdülhamit’in Çarşafı Yasaklaması” **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.** Cilt no: II, Sayı no: 8, İstanbul, 1968.
- CANSEVER, Hasan Ferit. **Teklifler.** İstanbul, 1928.

- CAPOROL, Bernard. **Kemalizm ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını**. Birinci Basım, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982.
- CEBECİ, Dilâver. **Tanzimat ve Türk Ailesi**. Birinci Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993.
- CEBECİOĞLU, Ethem. “Bacıyan-ı Rum”, **Yeni Türkiye**. Sayı no: 32, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2000.
- CEVAT, Mehmet. **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilata İcraatı**. İstanbul, 1338.
- Cevdet Paşa. **Tezahir**. Cilt no: II, Hazırlayan: Cavit Baysun, İkinci Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- Ma’rûzât**, Birinci Basım, İstanbul 1980.
- CİN, Halil. **Eski ve Yeni Türk Hukukunun Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikâli**. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1979.
- İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1974.
- ÇAKA, Cahit. **Tarih Boyunca Harp ve Kadın**. Ankara, 1947.
- ÇAKIR, Serpil. **Osmanlı Kadın Hareketi**. Birinci Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 1994.
- ÇİFTÇİ, Oya. **Kadın Sorunu ve Türkiye’de Kamu Görevlisi Kadınlar**. Birinci Basım, Ankara: TODAİE, 1982.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Agah. “Tarihimizde Kadının Yeri” **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**. Cilt no: II, Sayı no: 5, Mart 1986.
- DANIŞMENT, İsmail Hakkı. **Osmanlı Tarihi Kronolojisi**. Birinci Baskı, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1950.
- DOĞAN, İsmail. “Tanzimat Sonrası Sosyo-Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi”, **Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi**. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992.
- DOĞRAMACI, Emel. **Türkiye’nin Kadının Dünü ve Bugünü**. Üçüncü Baskı, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, 1997.

- “Atatürk ve Kadın Hakları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**. Cilt no: VII, Sayı no: 24, Temmuz 1992.
- DONUK, Abdülkadir. “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, **İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**. Sayı no: 33, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası Yayını, 1982.
- DUBEL, Alan. “Seksen Yıl Önce İstanbul’da Aile Hayatı” **Tarih ve Toplum**. Sayı no: 50 Şubat 1988.
- DUBY, Georges. Michelle Perrot, **Kadınların Tarihi Rönesans Aydınlanma Çağı Paradoksları**. C.III, Çev: Ahmet Fethi, (Birinci Basım. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1993.
- DUMAN, Hasan. **İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Sürekli Yayınlar Toplu Katalogu (1828–1928)**. Birinci Basım, İstanbul, 1986.
- EBÜZZİYA, Ziyad. **Şinasi**. Hazırlayan: Hüseyin Çelik, Birinci Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- EDİZ, Zerrin. **Kadın Tarihine Bir Bakış**. Birinci Basım, İstanbul: Adım Yayıncılık, 1995.
- ENGELS, Friedrich. **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**. Çev: Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 1967
- ENGİNÜN, İnci. **Halide Edip Adıvar’ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**. İstanbul, 1978.
- Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**. Birinci Basım, İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- ERDOĞAN, Muzaffer. “İlkçağlardan Beri Türklerde Kadın”, **Türk Kadını**. Yıl: 4, Sayı no: 39, Ağustos 1969.
- ERGİN, Osman. **Türkiye Maarif Tarihi**. Cilt no: IV, Birinci Basım, İstanbul, 1977.
- ERHAT, Azra. **Mitoloji Sözlüğü**. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1972.
- ERİŞÇİ, Lütfi. **Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi**. Birinci Basım, İstanbul: Kurtulmuş Basımevi, 1951.
- ERÖZ, Mehmet. **Türk Ailesi**. Birinci Basım, İstanbul: Devlet Kitapları, 1977.

- ERTUĞRUL, Gülden. “Atatürk ve Kadın Hakları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**.
Cilt no: VIII, Sayı no: 22, Kasım 1991.
- EŞREF, Ruşen. “Nigâr Binti Osman Hanımefendi” **Geçmiş Günler**. İstanbul: Kitabhane-i Sudi, 1919.
- EVREN Burçak Evren; CAN Dilek Girgin. **Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını**. Birinci Basım, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1997.
- FAHRİNÜSA. “Alafranga Terbiye” **Hanımlara Mahsus Malumat**. 30 Rebiyülevvel 1313, 20 Eylül 1895.
- FEYZİOĞLU, Turhan. “Atatürk ve Kadın Hakları”, **Atatürkçü Düşünce**. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1992.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri. “Tanzimat’ta İctimai Hayat” **Tanzimat I**. Birinci Baskı, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1940.
- FONTMAGNE, La Baronne Durand de. **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**. Çeviren: Gülçiçek Soytürk, Birinci Basım, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yayını, 1977.
- FOQHI, Suraiyya. **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**. Çeviren: Elif Kılıç, Birinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- “18. yy. Anadolu Kırsalında Suç Kadınlar ve Servet”, **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- GENÇTÜRK, Tülay. “Fatma Aliye Hanım ve Bir Şiiri,” **Tarih ve Toplum**. Sayı no: 128, Ağustos 1994.
- GÖKALP, Ziya. **Türkçülüğün Esasları**. Haz.: Mehmet Kaplan, ikinci Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- GÖBENLİ, Mediha. “Kadın II” **Tarih ve Toplum**. Sayı no: 3, Nisan 1984.
- GÖKBİLGİN, Tayyib. “Tanzimat Hareketi’nin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, **Belleten**. Cilt no: XXXI, Sayı no: 121, Ocak 1967.
- GÖKSEL, Burhan. **Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk**. Birinci Basım, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1993.
- Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk. Birinci Basım, Ankara, 1993.
- GÜLPINARLI, Abdülbaki. **Hz. Muhammed ve Hadisler**.

- GÜZEL, Şehmuz. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın” **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**. Cilt no: III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1981.
- HALİT, Refik. **Memleket Hikayeleri**. İstanbul 1941.
- HAMİD, Halil. “İslâmiyet’te Feminizm”, **Sosyo Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi**. Cilt no: 3, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992.
- HANSON, John Loyd. **İbni Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler**. Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Birinci Baskı, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- “Hukuk-i Aile Kararnamesi”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi** Cilt no: 3, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kültür Yayını, 1992.
- HEREDOTOS. **Heredot Tarihi**. Çev: Müntekim Ökmen. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1973.
- HOMEROS, **İlyada**, Çev: Azra Erhat, A. Kadir. İstanbul: Sander Yayınları, 1967. C.111/156
- İŞİN, Ekrem. **İstanbul’da Gündelik Hayat**. Birinci Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- “19. yy’da Modernleşme ve Gündelik Hayat” **Tanzimatın Cumhuriyet’e Ansiklopedisi**. Cilt no:II.
- “Tanzimat Ailesi ve Modern Âdâb-ı Muâseret” **Sosyo-Kültürel Değişim Süresinde Türk Ailesi**. Cilt No: I, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992.
- “Ahmet Midhat Efendi ve Gündelik Hayatın Pratik Bilgisi Âdâb-ı Muâşeret”, **Tarih ve Toplum**. Cilt No: VIII, Sayı No: 44, Ağustos 1987.
- İbni Fazlan Seyahatnamesi**. Hazırlayan: Ramazan Şeşen, Birinci Basım, İstanbul: Bedir Yayınları, 1975.
- İLERİ, Celal Nuri. **Kadınlarımız**. Aktaran: Özer Özankaya, Birinci Basım, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1993.
- İLYASOĞLU Aynur; İNSEL Deniz. “Kadın Dergilerinin Evrimi”, **Türkiye’de Dergiler ve Ansiklopediler**. İstanbul, 1984.

- İNAL, Mahmut Kemal. **Son Asır Türk Şairleri**. Hazırlayan: Müjgan Cunbur, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1999.
- İNAN, Afet. **Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri**. Dördüncü Basım, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1982.
- İREPOĞLU, Garip. “Osmanlı Sarayı’nda Mücevher”, **Sanatsal Mozaik**. Sayı no: 6, Ekim 1996.
- KABACALI, Alpay. **Cumhuriyet’in 75. Yılında Türkiye’nin 150 Yıllık Toplumsal Tarihi, Kesitler**. Birinci Basım, İstanbul: Toprakbank Yayını, 1999.
- KAPLAN Mehmet; ENGİNÜN İnci. **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi (1865–1876)**. Cilt No: II, Birinci Baskı, İstanbul, 1978.
- KAPLAN Mehmet; ENGİNÜN İnci; EMİN Birol; KERMAN Zeynep. **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi**. Cilt No: IV-V, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1982.
- KAPLAN, Mehmet. **Tevfik Fikret**. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1971.
- KARAKOÇ, İrfan. “Şiir İlham Eden Mutsuz Güzel: Şâir Nigâr Hanım”, **Tarih ve Toplum**. Cilt No: 31, Sayı No: 183, Mart 1999.
- KEMAL, Namık. **Zavallı Çocuk**. İstanbul, 1947.
- İntibah**. İstanbul, 1948.
- Vatan Yahut Silistre**. Hazırlayan: Kenan Akyüz, Birinci Baskı, Ankara, 1988.
- KESKİNOĞLU, Osman. **Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku**. Birinci Baskı, Ankara, 1980.
- KILIÇ, Hüseyin. **Kölelikten Derebeyliğe Tarih ve Kadın**. Birinci Baskı. Ankara: Art yayınları, 1998
- “Kadın Sözcüğünün Kökeni”, **Tarih ve Toplum**. Sayı no: 40, Nisan 1987.
- KIZILTAN Mübeccel; GENÇTÜRK Tülay. **Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu I**. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, 1993.
- KİLİ Suna; GÖZÜBÜYÜK Şeref. **Türk Anayasa Metinleri**. Birinci Basım: Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.

- KOCATÜRK, **Mahir**. Divan Şiiri Antolojisi. Birinci Basım, Ankara: Edebiyat Yayınevi, 1963.
- KOÇER, Hasan Ali. “Türkiye’de Kadın Eğitimi”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**. Cilt no: V, Sayı no: 2, Ankara, 19721.
- Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773–1923)**, İstanbul, 1974.
- KODAMAN, Bayram. **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**. İkinci Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991.
- KOCA, Kadriye Yılmaz. **Osmanlı’da Kadın ve İktisat**. Birinci Basım, İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- KOÇU, Reşat Ekrem. **Tarihimizde Garip Vakalar**. Birinci Baskı, İstanbul, 1958.
- KOSCHAKER, Paul. **Roma Hususi Hukuku’nun Ana Hatları**. Çev: Kudret Ayıter. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1975
- KÖPRÜLÜ, Fuat. **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**. Birinci Baskı, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1981.
- “Nigâr Hanım,” **Tarih ve Edebiyat Mecmuası**. Sayı No: 12, Aralık 1980Q.
- KUDRET, Cevdet. **Bugünkü Türkçe ile Dede Korkut Hikayeleri**. Altıncı Baskı, İstanbul: Varlık Yayınları, 1980.
- KURNAZ, Şefika. **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**. İkinci Basım, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1991.
- II. Meşrutiyet Döneminde Kadın**. Birinci Basım, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1996.
- “Osmanlı’da Cumhuriyet’e Kadınların Eğitimi”, **Milli Eğitim Dergisi**. Sayı no: 137, Mart 1998.
- Kuran-ı Hakim Ve Meal-i Kerim**, Haz: Hasan Basri Çantay. İstanbul, 1972.
- KURAN, Ercüment. “Türk Ailesinin Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi”, **Başbakanlık Araştırma Kurumu Aile Yazıları I**. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1990.

- “Türkiye’de Kadın Haklarının Gelişimi”, **Milli Kültür**. Cilt no: I, Sayı no: 6, Mart 1977.
- KURT, Abdurrahman. **Bursa Sicillerine Göze Osmanlı Ailesi (1839–1876)**. Birinci Basım, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1998.
- MARX, Karl. Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**. Çev: Selahattin Hilav İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1968.
- MİDHAT, Ahmet. “Jön Türk” Aktaran: Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi**. Birinci Baskı, Ankara: Beylan Matbaa, 1979.
- “Avrupa Adâb-ı Muâsereti Yahut Alafranga,” İstanbul 1312.
- Fatma Aliye Hanım Yahut Bir Muharrire-i Osmâniyenin Neş’eti**. Birinci Basım, İstanbul: Kırkanbar Matbaası, 1311.
- Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu**. Hazırlayan: Bedia Ermat, Birinci Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 1994.
- MOLTKE, Helmuth Von. **Moltke’nin Türkiye Mektupları**. Çeviren: Hüseyin Örs, Birinci Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.
- MONTAQU, Lady Mary. **Şark Mektupları**. Yay.: Ahmet Refik, İstanbul, Tarihsiz.
- MORAN, Berna. **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I**. Birinci Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- MUHTAR, Ahmet. **Şair Hanımlarımız**. İstanbul: Matbaa-i Safa, 1896.
- Musa’nın Birinci Kitabı, Bap3, **Kitab-ı Mukaddes Eski Yeni Ahit**, İstanbul, 1974.
- NACİ, Fethi. **100 Soruda Türkiye’de Roman ve Toplumsal Değişme**. Birinci Basım, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990.
- NAZİF, Süleyman. **Servet-i Fünun**. 21 Teşrin-i Evvel 1926.
- “Nigâr Hanım,” **Servet-i Fünûn**. Sayı no: 101-1575, İstanbul 1926.
- NEJAT, Ethem. “Türkiye’de Kız Mektepleri ve Terbiyesi”, **Türk Kadını**. Cilt no: I, Sayı no: 11, İstanbul, 17 Teşrinevvel 1334.
- NERVAL, Gerard. **Muhteşem İstanbul**. Çeviren: Refik Özdek, Birinci Basım, İstanbul: Boğaziçi Yayın, 1974.

- NEŞRİ, Mehmet. **Neşri Tarihi I**. Haz.: Mehmet Altay Köymen, Birinci Baskı, Ankara, 1983.
- OKTAY Ayla; ÖZTÜRK Cemil. “Türkiye’de Kızların Eğitimi”, **Eğitimde Nitelik Geliştirme**. İstanbul, 1991.
- ONAY, Perihan. **Türkiye’nin Sosyal Kalkınmasında Kadının Rolü**. Birinci Basım, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1969.
- ONGAN, Halit. “Ankara Şeriye Mahkeme Sicillerinde Kayıtlı Vakfiyeler”, **Vakıflar Dergisi**. Sayı no: 10, Ankara, 1962.
- ORHONLU, Cengiz. “Türkiye’de Kadın Haklarının Kazanılması Mes’eleleri”, **Türk Kültürü**. Sayı no: 72, Ekim 1968.
- ORTAYLI, İlber. “Anadolu’da XVI. yy’da Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler”, **Başbakanlık, Aile Yazıları I**. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1990.
- “Osmanlı Toplumunda Aile” **Türkiye’de Ailenin Değişimi ve Toplumbilimsel İncelemeler**. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1984.
- İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**. Birinci Basım, İstanbul: Hil Yayınları, 1983.
- “Osmanlı Toplumunda Aile” **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I**, Ankara: 2000.
- OSMAN, Niğâr Binti. **Efsus 1**. İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1304 (1887).
- Efsus 2**. İstanbul: Ahtar Matbaası, 1306 (1890).
- Nirân**. İstanbul: Alem Matbaası, 1312 (1896).
- Aks-i Sedâ**. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1999.
- “Kadına Dair”, **Kadın**. Sayı no: 5, 23 Kasım 1908.
- “Feminizm Nedir”, **Hanımlar Alemi**. Sayı no: 1, 9 Nisan 1914.
- “Zeynep Sümbül Hanım”, **Demet**. Sayı no: 7, 3 Kasım 1908.
- ÖZGÜL, Erten. **Yüzyılımızda Kadın ve Kadınlarımız**. Birinci Baskı, Ankara: Türkiye Yazıları Yayınları, 1978.

- ÖZKAYA, Günseli. **Tarih İçinde Kadın Hakları**. Birinci Baskı, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayını, 1985.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat. **Namık Kemal ve İbret Gazetesi**. Birinci Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- PARDOE, Julia. **Yabancı Gözüyle 125 Yıl Önce İstanbul**. Çeviren: Bedriye Şanda, Birinci Basım, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1967.
- RASİM, Ahmet. **Muharrir Şâir Edip**. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi Matbaası, 1934.
- Muharrir Bu Ya**. Haz.: Hizmet Dizdaroğlu, Birinci Basım, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1989.
- REFİK, Ahmet. **Kadınlar Saltanatı**. Cilt no: I, Birinci Baskı, Ankara, 1332.
- REŞİD, Mustafa. “Nîrân”, **Muharrerât-ı Nisvân**. İstanbul: 1313 (1895-96).
- RUSSEL, Bernard. **Batı Felsefe Tarihi (Antik Çağ)**. Çev: Muammer Sencer. (İstanbul: Kitap Yayınları, 1969.
- SCOTT, Joan. “Kadın Tarihi”, **Tarih ve Toplum** Çev: Tansel Güney, C.33/195, Mart 2000.
- SAKAOĞLU, Necdet. “Osmanlı Giyim Kuşamı ve “Elbise-i Osmaniyeye”, **Tarih ve Toplum**. Sayı no: 47 Kasım 1987.
- SAMİPAŞAZADE, Sezai. **Sergüzeşt**. Birinci Baskı, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1972.
- SAMİ, Şemseddin. **Kadınlar**. İstanbul, 1311.
- SAZ, Leyla. **Harem’in İçyüzü**. Düz.: Sadi Barok, Birinci Basım, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1974.
- SERTOĞLU, Mithat. **Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**. Cilt no: 2.
- Şapolyo, Enver Behran **Osmanlı Sultanları Tarihi**. Birinci Basım, İstanbul: Zaimler Yayınevi, 1961.
- ŞİNASI. **Şair Evlenmesi**. Hazırlayan: Cevdet Kudret, Birinci Basım, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 1959.
- SHOW, Stanford. **Osmanlı Tarihi ve Modern Türkiye**. Cilt no: I, Birinci Basım, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1994.

- TAN, Turhan. “Unutularak Ölen Edip, Fatma Aliye Hanım Kimdir?” **Cumhuriyet**. 1936.
- TAMSÖZ, Bedihan. **Osmanlı’dan Günümüze Kadın Şairler Antolojisi**. Birinci Basım, Ankara: Ayyıldız Yayınları, 1994.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi. **19. yy. Türk Edebiyatı Tarihi**. Dördüncü Basım, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1976.
- TAŞÇIOĞLU, Mukaddere. **Türk-Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri**. Birinci Basım, Ankara, 1958.
- TAŞKIRAN, Tezer. **Cumhuriyet’in 50. Yılında Türk Kadın Hakları**. Birinci Baskı, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayını, 1973.
- TAYANÇ Füsun; TAYANÇ Tunç. **Dünya’da ve Türkiye’de Tarih Boyunca Kadın**. Birinci Basım, Ankara: Tan Yayınevi, 1981.
- TEKELİ, Şirin. **Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat**. Birinci Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 1982.
- TEMELKURAN, Tevfik. “Türkiye’de Açılan İlk Kız Öğretmen Okulu”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**. Sayı no: 36, Eylül 1970.
- TEZCAN, Hüseyin Nuri. “Osmanlı Sarayı’nın Şıklığı”, **VIP**. Sayı no: 24, Mart 1993.
- TEZEL, Tezel, **Atatürk ve Kadın Hakları**. Birinci Basım, Ankara: Kadın Dernekleri Federasyonu Yayını, 1983.
- TOPRAK, Binnaz. “Türk Kadını ve Din”, **Türk Toplumunda Kadın**. İstanbul, 1982.
- TOSKA, Zehra. **Zafer Hanım ve Aşk-ı Vatan**. Birinci Baskı, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 1994.
- “Cumhuriyet’in Kadın ideali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar”, **75. Yılda Kadınlar ve Erkekler**. Birinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- “Çağdaş Türk Kadını Kimliğinin Oluşumunda İlk Aşama: Tanzimat Kadını”, **Tarih ve Toplum**. Sayı no: 124, Nisan 1994.
- İstanbul Hayalhanesinde Beliren Kadın Sımaları”, **Osmanlı Ansiklopedisi**. Cilt no: V, Ankara 1999.

- TÖRE, Enver. “Türk Ailesindeki Değişmenin Tiyatromuza Yansımaları”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**. Cilt No: II, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992.
- TURAN, Şerafettin. “Tanzimat Devrinde Evlenme Meselesi”, **İş ve Düşünce Dergisi**. Cilt no: II, Sayı no: 182, Ekim 1956.
- TUNALI, Tahsin. “Avrupaya Ün Salan İlk Kadın Şairi Nigâr Hanım”, **Hayat Tarih Mecmuası**. Sayı no: 2, Mart 1965.
- TÜRKDOĞAN, Orhan. “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**. Cilt no: I, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, 1992.
- UÇTUM, Nejat Rıza. “Hürrem ve Mihrumah Sultanların Polonya Kralı II. Ziggmun’da Yazdıkları Mektuplar”, **Bellekten**. Cilt no: XLIV, Sayı no: 175, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980.
- UĞURCAN, Sema. “Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü” **150. Yılında Tanzimat**. Birinci Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1988.
- ULUÇAY, Çağatay. **Padişahların Kadınları ve Kızları**. İkinci Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1985.
- UMUR, Suha. “Kadınlara Buyruklar”, **Tarih ve Toplum**. Cilt no: X, Sayı no: 58, Ekim 1988.
- UNAT, Nermin Abadan. **Türk Toplumunda Kadın**. İkinci Baskı, İstanbul: Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları, 1982.
- . “Toplumsal Değişme ve Türk Kadını”, **Türk Toplumunda Kadın**. İstanbul 1982.
- UNAT, Faik Reşit. **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**. Birinci Baskı, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- URAZ, Murat. **Resimli Kadın Şair ve Muharrirlerimiz**. Cilt no: II, İstanbul: Numune Matbaası, 1941.
- US, Hakkı Tarık. **Ahmet Mithat Efendi İle Şair Fıtnat Hanım**. İstanbul: Vakıf Matbaası, 1948.

- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. **Osmanlı Saray Teşkilatı**. İkinci Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1984.
- ÜNAYDIN, Ruşen Eşref. **Diyorlar ki**. Haz.: Şemseddin Kutlu, Birinci Basım, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 1985.
- ÜNER, Melda. “Tanzimat Romanında Kadın Tipleri ve Musiki Teması”, **Kadın Çalışmalarında Disiplinler Arası Buluşma, 1-4 Mart Sempozyum Bildiri Metinleri**, C.I, İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları, 2004
- YAKUT, Kemal. “Tek Parti Döneminde Peçe ve Çarşaf,”**Tarih ve Toplum**, C.37/222,(Nisan 2002
- YALÇIN, Alemdar. **II. Meşrutiyet’le Tiyatro Edebiyatı Tarihi**. Birinci Basım, Ankara, 1985.
- YURDANUR, Cengiz. “**Kadın**”, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**. Cilt no: 5, İstanbul, 1982.
- ZEKİ, Ruşen. “Bizde Hareket-i Nisvân”, **Nevsâl-i Milli**. İstanbul 1915.
- ZİHNİ, Mehmet. “Zafer Hanım,” **Mesahirü’n-Nisa**. Cilt No: II, İstanbul: Darü’t-Tıbaatü’l Amire, 1295/1879.